

ज्ञानगंगा घरोघरी

यशवंतराव

चव्हाण

महाराष्ट्र

मुक्त विद्यापीठ

C 146

केंद्रीय लोकसेवा आयोग व
राज्यसेवा पूर्वतयारी अभ्यासक्रम

GEN 152

पुस्तक १ : मराठी भाषा व व्याकरण

Book 2 : English Grammar

ज्ञानगंगा धरोधरी

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

C 146

केंद्रीय लोकसेवा आयोग व
राज्यसेवा पूर्वतयारी अभ्यासक्रम

पुस्तक १

मराठी भाषा व व्याकरण

लेखक : प्रा. कुणाल खैरनार

घटक १ : मराठी भाषा व व्याकरण	१
घटक २ : गद्य आकलन	२९
घटक ३ : निबंधलेखन	४९

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : प्रा. (डॉ.) ई. वायुनंदन

शिक्षणक्रम तज्ञ समिती

प्रा. ई. वायुनंदन कुलगुरु य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	डॉ. दिनेश भोंडे कुलसचिव य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	प्रा. डॉ. प्रकाश अतकरे प्राध्यापक, सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्र य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
डॉ. अनिल कुलकर्णी सदस्य, व्यवस्थापन मंडळ श्री. उमेश राजदेकर सहयोगी प्राध्यापक मानवविद्या व सामाजिक शास्त्र	डॉ. कपिल कुमार माजी संचालक, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, दिल्ली श्री. शशिकांत जाधव अध्यक्ष, नाशिक इंडस्ट्रीयल मॅन्यूफॅक्चरिंग असोसिएशन	डॉ. संजय खडकर सदस्य, विद्वत् परिषद विभाग डॉ. प्रकाश देशमुख संचालक, विद्यार्थी सेवा विभाग य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
श्री. अभय कुलकर्णी उद्योजक, नाशिक	डॉ. ज्ञानदेव नाठे सहसंचालक, तंत्र शिक्षण, नाशिक	श्री. धनंजय माने विभागीय संचालक य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

शिक्षणक्रम समिती

प्रा. डॉ. प्रकाश अतकरे प्राध्यापक, सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्र य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	मा. श्री. जयंत गायकवाड निवृत्त सचिव महाराष्ट्र राज्य श्री. बी. जी. वाघ आय. ए. एस. श्री. गणेश मिसाल उप जिल्हाधिकारी, नाशिक	डॉ. विशाखा भदाणे, IPS पोलीस अधीक्षक, हरिद्वार उत्तराखंड मा. श्री. जितेंद्र वाघ अप्पर जिल्हाधिकारी
प्रा. राम खैरनार संचालक युनिव्हर्सल फाऊंडेशन		

लेखक

प्रा. कुणाल खैरनार
युनिव्हर्सल फाऊंडेशन

संपादन व अनुदेशन

प्रा. डॉ. प्रकाश अतकरे
प्राध्यापक
सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्र
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. उमेश राजदेकर
सहयोगी प्राध्यापक
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ
नाशिक

भाषा संपादन

श्री. विजय चव्हाण
श्री. योगेश जाधव
श्री. देविदास जाधव

अभ्यासक्रम संयोजक**संयोजन सहाय्य**

श्री. कैलास मोरे

सहयोगी सल्लागार

सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्र

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. आकाश लाथड

तज्ज्ञ सल्लागार व शैक्षणिक समन्वयक

(कृषी विस्तार)

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

निर्मिती

श्री. आनंद यादव

व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र

य. च. म. मु. वि. नाशिक- ४२२ २२२

© २०२१, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

☐ प्रथम मुद्रण : जुलै २०२१ ☐ प्रकाशन क्रमांक :☐ मुखपृष्ठ रेखाटन :☐ अक्षरजुळणी : परफेक्ट कॉम्प्युटर, त्रिमूर्ती चौक, सिडको, नाशिक - ८☐ मुद्रक :☐ प्रकाशक : डॉ. दिनेश भोंडे, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक**B21-22-02**

कुलगुरुंचे मनोगत

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्रामार्फत आपल्याला समाजाच्या विकासासाठी नवनवीन कौशल्यावर आधारित शिक्षणक्रम विकसित करण्यात येत आहेत याचाच एक भाग म्हणजे केंद्रीय लोकसेवा आयोग व राज्यसेवा परीक्षेच्या तयारीसाठी सहा महिने कालावधीचा प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम विकसित करण्यात आलेला आहे. केंद्रीय लोकसेवा आयोग व राज्यसेवा पूर्वतयारी कौशल्य शिक्षणक्रम यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाने महाराष्ट्रातील युवक व युवतींना अत्यंत उपयोगी ठरणार आहे. विद्यापीठाने या शिक्षणक्रमासाठी तज्ञांच्या सहाय्याने दर्जेदार शैक्षणिक साहित्य विकसित केलेले असून त्याच बरोबर आशय समजण्यास सोपा जावा यासाठी तज्ञ लेखकांचे व्हिडीओ लेक्चर तयार केलेले आहे.

सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्रामार्फत ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचे केंद्रीय लोकसेवा आयोग व राज्यसेवा पूर्वतयारी कौशल्य प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम हा पदवी शिक्षण घेणाऱ्या तरुणांना अतिशय उपयुक्त ठरणार आहे. या शिक्षणक्रमात महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग व केंद्रीय लोकसेवा आयोग या स्पर्धा परीक्षांची पूर्वतयारी करतांना कुठल्या बाबींचा अभ्यास केला पाहिजे या संदर्भात संपूर्ण माहिती या शिक्षणक्रमात देण्यात आली आहे. हा शिक्षणक्रम समाजातील वंचित दुर्लक्षित तरुण-तरुणींसाठी अत्यंत उपयुक्त ठरणार आहे यातून उद्याच्या प्रशासनातील चांगले प्रशासकीय अधिकारी घडतील याबद्दल मला विश्वास आहे. महाराष्ट्रातील अनेक तरुण-तरुणींना राज्यसेवा व लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा यासंदर्भातला अभ्यासक्रम या संदर्भात या शिक्षणक्रमात एकूण आठ पुस्तके तयार करण्यात आलेली आहे. यात राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, इतिहास भूगोल, विज्ञान-बुद्धीमत्ता चाचणी व अंकगणित या बरोबरच मराठी व इंग्रजी या विषयांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. यातून विद्यार्थ्यांना स्पर्धा परीक्षांची तयारी करतांना मानसिकदृष्ट्या पूर्णपणे तयार होईल. व त्याने पाहिलेले अधिकाऱ्याचे स्वप्न निश्चितच या शिक्षणक्रमामुळे पूर्ण होईल अशी मला अपेक्षा आहे. या शिक्षणक्रमास माझ्या हार्दिक सुभेच्छा.

प्रा. ई. वायुनंदन
कुलगुरु

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रांनो आपल्या मनात येणारे विचार, अनुभव, भावना आणि कल्पना व्यक्त करण्याचे साधन म्हणजे भाषा होय. भाषा ही स्थळ व काळानुसार बदलत असते, प्रत्येक भाषेला स्वताःचे काही ठराविक नियम असतात. हे नियम स्पष्ट करणारे जे शास्त्र आहे त्या शास्त्राला त्या भाषेचे व्याकरण असे म्हणतात.

स्पर्धा परीक्षा जेव्हा पारंपारिक पद्धत बदलून पर्यायी स्वरूपाच्या झाल्या तेव्हा पास होणे सोपे झाले, असा विद्यार्थ्यांचा समज झाला पण भाषेत नवीन शब्दांची, नवीन नियमांची भर पडते त्यामुळे अभ्यासाचा परीघ विस्तारत गेला व त्यामुळे प्रश्नांचे स्वरूप बदलले. पुन्हा पर्यायी स्वरूपातून पारंपारिक पद्धतीत परिवर्तन झाले राज्यसेवा मुख्य परीक्षेमध्ये भाग एक, ५० गुणांसाठी पारंपारिक पद्धत आहे, त्याचे विद्यार्थ्यांना योग्य पद्धतीने आकलन व्हावे यासाठी प्रश्नांचे बदलते स्वरूप लक्षात घेऊन अगदी सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांना समजेल अशा सोप्या शब्दात मराठी व्याकरणातील भाषा उगम व विकास वर्णमाला व निबंध लेखन या घटकांची सोप्या शब्दांत मांडणी केली आहे. स्पर्धा परीक्षा म्हटले की मराठी व्याकरण निर्णायक विषय आहे. म्हणून विद्यार्थ्यांनी मराठी व्याकरण व लेखन समजून घेतले पाहिजे यासाठीच साध्या आणि सोप्या शब्दात मराठी व्याकरणातील संकल्पना समजावून सांगितल्या आहेत.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ भारतीय जनतेची, विशेषतः महाराष्ट्रातील जनतेची विविध विषयांतील साक्षरता वाढविण्याचा अविरत प्रयत्न करत आहे. मुक्त विद्यापीठाने सुरू केलेला हा अभ्यासक्रम ह्या दिशेने टाकलेले एक प्रभावी पाऊल म्हणता येईल. मराठी हा विषय दैनंदिन जीवनात फार महत्त्वाचा आहे. मराठी विषयाचा अभ्यास फक्त परीक्षेसाठीच मर्यादित नसून आपल्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. मराठी या विषयाची तयारी साध्य आणि सुलभ होईल अशा दृष्टिकोनातून या पुस्तकाची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

या पुस्तकात मुख्यत्वे तीन घटकांचा समावेश करण्यात आला असून ते पुढीलप्रमाणे आहेत,

घटक १ : मराठी भाषा व व्याकरण या घटकात आपण भाषा हे एक संवादाचे मुख्य साधन आहे. म्हणजेच मानवी मनामध्ये निर्माण होणारे विचार किंवा भावना यांना व्यक्त होण्यासाठी महत्त्वाचे साधन म्हणून आपण भाषेकडे पाहतो. या घटकामध्ये मराठी भाषेचा उगम कसा झाला. कोणकोणत्या ऐतिहासिक पुराव्याद्वारे मराठी भाषेची इतिहासातील पोळेमुळे रुजण्यास सुरुवात झाली, इत्यादी माहिती या घटकात समाविष्ट केलेली आहे. या सोबत मराठी भाषेवर इतर परकीय भाषांचा प्रभाव पडून मराठी भाषेची जडणघडण झालेली आहे. जेव्हा भाषेचा उल्लेख होतो, तेव्हा त्या भाषेला नियमात बांधण्यासाठी व्याकरण देखील गरजेचे असते, म्हणून या घटकात मराठी भाषेच्या व्याकरणाबद्दल सखोल माहिती समाविष्ट केलेली आहे. व्याकरण म्हणजे भाषेतील वर्णांची, शब्दांची, शुद्धलेखनानुसार, नियमानुसार केलेली सुयोग्य ठेवण होय.

घटक २ : गद्य आकलन या घटकातून आपल्याला भाषेचा अभ्यास करतांना वाचन कौशल्य हे महत्त्वाचे असते. वचनाबाबत स्पष्टपणा व वाचनाचा वेग व जे वाचले आहे त्याचे आकलन होणे, या सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव गद्य आकलन या घटकांमध्ये केलेला आहे. म्हणजेच आपण जे वाचतो, त्याच्या आशयाचे आपणास आकलन होणे, हा वाचन कौशल्याचा आत्मा होय. उतारा व त्यावरील प्रश्न सोडवतांना वर उल्लेख केलेल्या गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. तर या सर्व गोष्टींचा तसेच उतारा व त्यावरील प्रश्न सोडवितांना गरजेच्या असलेल्या सर्व कौशल्यांवर या घटकांमध्ये सखोल माहिती दिलेली आहे. साधारणपणे सर्वच स्पर्धा परीक्षांमध्ये गद्य आकलन हा घटक व त्यावर प्रश्न विचारले जातात. त्यामुळे या घटकाचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

घटक ३ : निबंधलेखन या घटकात निबंधलेखनाची कला अवगत करणे ही आजकालच्या स्पर्धा परीक्षेच्या काळात गरज झालेली आहे. निबंधलेखन म्हणजे आपल्या डोक्यातील विचार मुद्देसूदपणे, सुसूत्रता बाळगून मांडणे होय. स्पर्धा परीक्षेच्या काळात निबंधलेखनावर प्रभुत्व मिळविणे गरजेचे आहे. निबंध लेखन करतांना दिलेल्या विषयावरचे चौफेर ज्ञान असणे व त्याला प्रत्यक्षात उतरविणे गरजेचे असते. निबंधाचे मुद्दे व्यवस्थित मांडून त्याचा आशय समजावून सांगणे निबंधलेखनात फार महत्त्वाचे असते.

मराठी या विषयाचा अभ्यास करणे स्पर्धा परीक्षेच्या दृष्टिकोनातून फारच महत्त्वाची बाब आहे त्यासाठी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाने दिलेल्या प्रोत्साहनामुळे स्पर्धा परीक्षा करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना नक्कीच लाभ होईल त्यामुळे मला विद्यापीठाचा अविरत ऋणी राहणे आवडेल.

हे पुस्तक सर्व स्पर्धा परीक्षांची तयारी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना एक प्रभावी मार्गदर्शक ठरेल असा नितांत विश्वास आहे....!

सदैव आपल्या ऋणात....!!

प्रा. कुणाल खैरनार

युनिव्हर्सल फाऊंडेशन

घटक क्र. १ : मराठी भाषा व व्याकरण

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ विषय-विवेचन
 - १.२.० मराठी भाषा व उगम
 - १.२.१ वर्णमाला
 - १.२.२ शब्दांच्या जाती
 - १.२.३ वाक्यरचना व वाक्यपृथक्करण
 - १.२.४ प्रयोग
 - १.२.५ समास
 - १.२.६ शब्दसिद्धी
 - १.२.७ भाषेचे अलंकार
 - १.२.८ शब्दसंग्रह
- १.३ पारिभाषिक शब्द
- १.४ सारांश
- १.५ सरावासाठी स्वाध्याय

१.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या पुरेपूर अभ्यासातून तुम्हाला :

- मराठी भाषेच्या उगमासंदर्भात तसेच भाषेच्या एकूणच जडणघडणी बद्दल ज्ञान प्राप्त होईल.
- मराठी भाषेत किती वर्ण आहेत तसेच वर्णांचे प्रकार यासंदर्भात माहिती मिळेल.
- मराठी भाषेतील शब्दांच्या जाती व त्यांचे स्पष्टीकरणासहित आकलन होईल.
- मराठी भाषेतील वाक्य कशी बनलेली आहेत व या वाक्यांचे पृथक्करणासंदर्भात ज्ञान प्राप्त होईल.
- मराठी भाषेत कोणकोणत्या भाषेतून शब्द आले आहेत, तसेच मराठी भाषेतील एकूणच शब्दसंग्रहाबाबत इत्यभूत माहिती आपणास या घटकातून मिळेल.

१.१ प्रस्तावना

भाषा हे एक संवादाचे मुख्य साधन आहे. म्हणजेच मानवी मनमध्ये निर्माण होणारे विचार किंवा भावना यांना व्यक्त होण्यासाठी महत्वाचे साधन म्हणून आपण भाषेकडे पाहतो. या घटकामध्ये मराठी भाषेचा उगम कसा झाला. कोणकोणत्या ऐतिहासिक पुराव्यांद्वारे मराठी भाषेची इतिहासातील पोळेमुळे रुजण्यास सुरुवात झाली, इत्यादी माहिती या घटकात समाविष्ट केलेली आहे. या सोबत मराठी भाषेवर इतर परकीय भाषांचा प्रभाव पडून मराठी भाषेची जडणघडण झालेली आहे. जेव्हा

भाषेचा उल्लेख होतो, तेव्हा त्या भाषेला नियमात बांधण्यासाठी व्याकरण देखील गरजेचे असते, म्हणून या घटकात मराठी भाषेच्या व्याकरणाबद्दल सखोल माहिती समाविष्ट केलेली आहे. व्याकरण म्हणजे भाषेतील वर्णांची, शब्दांची, शुद्धलेखनानुसार, नियमानुसार केलेली सुयोग्य ठेवण होय.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ मराठी भाषा व उगम

मराठी भाषेचा उगम उत्तर भारतात झाला असे मानले जाते. मराठी भाषा मूळ आर्यांची भाषा आहे. जवळजवळ २००० वर्षांचा इतिहास मराठी भाषेला आहे. उत्तरेकडील सातपुडा पर्वत रांगापासून ते कावेरीच्या पश्चिमेकडील प्रांतापर्यंत, उत्तरेस दमणपासून दक्षिणेकडे गोव्यापर्यंत मराठीचा विस्तार झाला आहे. प्रामुख्याने भारताच्या दक्षिण भागात मराठी भाषा विकसित झाली. येथील सह्याद्री, सातपुडासारख्या डोंगररांगा, गड व किल्ले, दऱ्याखोऱ्यांचा परिसर म्हणजेच महाराष्ट्र भूमी.

इ.स. ५०० ते ७०० वर्षांपासून पूर्ववैदिक, वैदिक, संस्कृत, पाली, प्राकृत, अपभ्रंश या टप्प्यातून उत्क्रांत होत होत मराठी भाषेतील पहिले वाक्य श्रवणबेळगोळा येथील शिलालेखावर सापडले. हे वाक्य शके ९०५ मधील असून 'श्री चामुण्डेराये करविले' असे आहे. त्यानंतर मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर हे सर्वमान्य आद्य मराठी कवी मराठीची वैशिष्ट्ये तिच्या सामर्थ्यासह मांडतांना दिसतात.

शके १११० मधील मुकुंदराजांनी रचलेला 'विवेकसिंधू' हा ग्रंथ मराठी भाषेतील पहिला ग्रंथ आहे. ज्ञानेश्वरांनी 'परि अमृतातेही पैजा जिंके । ऐसी अक्षरेची रसिके मेळविन ।' अशा शब्दात मराठी भाषेचा गोडवा अमृतापेक्षाही जास्त आहे असे म्हटले आहे. भगवद्‌गिता सर्वसामान्यांना समजावी, यासाठी भावार्थदीपिका या ग्रंथाचे लेखन मराठीत केले. त्याचप्रमाणे श्री चक्रधर स्वामिंनी लिहिलेला 'लीळाचरित्र' म्हणजे मराठीतील पहिला मराठी गद्य चरित्रग्रंथ होय. तेव्हापासून पद्यलेखनाची परंपरा सुरू झाली. महानुभावपंथाचे संस्थापक श्री चक्रधरस्वामिंनी लिहिलेल्या ग्रंथातील दृष्टांतावरून मराठीची गतिमानता, सहजसौंदर्य, नादमाधुर्य, गोडवा दिसून येतो. संत एकनाथांनी 'भागवत' ग्रंथाची रचना करून मराठीत भर घातली. यातील बोलीभाषेशी जवळीक साधणारा शब्दसंग्रह, छोटी छोटी लयबद्ध वाक्य यामुळे १३व्या शतकातील मराठी भाषा आजच्या वाचकालाही तितकीच आपलीशी वाटते.

कालानुक्रमे मराठीच्या उगमापासून ते सध्याच्या मराठीच्या स्वरूपात अनेक बदल झालेले दिसतात. या बदलाचे एक कारण म्हणजे मराठी मातीत राज्य केलेले निरनिराळ्या सत्ता होय. त्यापैकी १२५० ते १३५० या काळातील यादवी सत्ता, १६०० ते १७०० या काळातील शिवरायांची सत्ता, १७०० ते १८०० पेशवाई सत्ता आणि १८१८ पासून इंग्रजी सत्ता. यामुळे प्रत्येक काळात मराठी भाषेवर याचे परिणाम दिसून येतात. काळाप्रमाणेच स्थलानुसार मराठी भाषा बदलत गेली. त्यातूनच मुख्य मराठी, अहिराणी मराठी, मालवणी मराठी, वऱ्हाडी मराठी, कोल्हापूरी मराठी असे पोटप्रकार पडत गेले. शिवछत्रपतींच्या काळात फारशी भाषेचा प्रभाव मराठीवर झालेला दिसून येतो, त्या काळात राजकीय पत्रव्यवहार, बखरी लिहिण्यासाठी मराठीचा वापर केलेला दिसून येतो. या पत्रांचा समावेश 'मराठी रुमाल' किंवा 'पेशवे दप्तर' या सारख्या संग्रहातून करण्यात आला आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या 'आज्ञानपत्रात' मराठी भाषेची बदलेली शैली दिसून येते तसेच यावरून तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक परिस्थितीचा प्रभाव भाषेवर पडत असतो. हे सिद्ध होते.

पेशवेकाळात मराठी भाषेवर संस्कृतचे वर्चस्व प्रस्थापित झालेले दिसते. या कालखंडात संस्कृत काव्याचे अनुकरण करणारी पंडिती कविता लिहिल्या गेल्या. यातील कथाभाग, अलंकारीता, अभिजात भाषावैभव या विशेषामुळे पंडिती कवितेने मराठीला समृद्ध केले आहे.

उदा. रघुनाथ पंडीत यांनी रामदास वर्णन, गजेंद्र मोक्ष, दमयंती, स्वयंवर अशी अजरामवर काव्ये लिहिली यानंतरच्या काळात लोकजीवनाशी व लोककलांशी जवळीक साधणारी शाहिरी कविता आकाराला आली. भक्तीपासून ते शृंगारापर्यंतचे अनेक अनुभव खास मराठमोळ्या शैलीत साकार करणाऱ्या शाहिरांच्या कविता हे मराठी कवितेचे एक भूषण आहे. याचे एक उत्तम उदाहरण म्हणजे पोवाडा हा प्रकार होय.

यानंतरच्या पेशवाईच्या अस्ताबरोबरच इंग्रजी भाषेच्या सत्तेत मराठी भाषेची संरचना काही प्रमाणात बदलली. इंग्रजांनी महाराष्ट्रात आपली सत्ता स्थापना केली. त्यामुळे इंग्रजी साहित्याच्या प्रभावामुळे मराठीत निबंध, कादंबरी, लघुकथा, शोकात्मिका असे नवे साहित्यप्रकार मराठीतून लिहिले जाऊ लागले. 'केशवसूत' हे या आधुनिक कवितेचे प्रवर्तक होते. आधुनिक

कवितेमध्ये कवींच्या व्यक्तीमहत्त्वाचा त्यांच्या भावनांचा अविष्कार दिसून येतो. कवीचे भोवतालच्या जीवनाशी असलेले संबंधही महत्त्वाचे ठरत असल्याने सामाजिक जाणिवेने मराठी कवितेला नवे वळण देण्याचे कार्य मर्ढेकरांच्या कवितेने १९४०-४५ च्या काळात केले. मानवी जीवनातील असंगतता, मुल्यांची पडझड, एकाकीपणा या कवितेतून व्यक्त होतांना दिसते.

मराठी भाषेतील पद्य आणि गद्य साहित्य हे भाषेच्या शास्त्रशुद्ध व्याकरणामुळे साकार झाले. आधुनिक काळातील महात्मा फुले यांचा 'शेतकऱ्यांचा आसूड' ग्रंथ इंग्रजांच्या काळातील नवीन बदल दाखवितो. यामध्ये इंग्रजी सत्तेमुळे शेतकऱ्यांचे झालेले हाल, नवीन शैलीने रेखाटले आहे. त्यानंतर वि.वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज), प्र.के.अत्रे, पु.ल.देशपांडे, ग.वा.जोशी, ग.दि.माडगुळकर, वि.स.खांडेकर, ना.सि.फडके यासारख्या साहित्यिकांनी मराठीत आपल्या साहित्याची भर घालून मराठी भाषा मराठी मनामनातून जागृत ठेवली. आज सामाजिकशास्त्रे, तत्वज्ञान, चित्रकला, साहित्य, संगीत, नाटक यासारख्या कलांचे समीक्षाविचार मराठीत मूळ धरू लागले आहेत. तर एकीकडे इंग्रजीचा वाढत्या वापरामुळे मूळ मराठी भाषा बदलत आहे. दैनंदिन बोलीभाषेतून मराठीचे संवर्धन करणे, मराठीचे सौंदर्य, खानदानीपणा टिकवून ठेवणे हे प्रत्येक मराठी भाषकाचे कर्तव्य आहे.

१.२.२ वर्णमाला

भाषेची जडणघडण समजून घेतांना आपल्या असे लक्षात येते की, भाषा ही वाक्यांनी बनते, वाक्ये शब्दांनी बनतात तर शब्द वर्णांनी बनतात. आपल्या तोंडावाटे निघणाऱ्या मूलध्वनींना आपण 'वर्ण' असे म्हणतो.

वर्णमाला

आपल्या मराठी भाषेतील वर्णमाला पुढीलप्रमाणे आहे.

स्वर : अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, औ.

स्वरादी : (अं) , (अः)

व्यंजने : क् ख् ग् घ् ङ्
च् छ् ज् झ् ञ्
ट् ठ् ड् ढ् ण्
त् थ् द् ध् न्
प् फ् ब् भ् म्
य् र् ल् व् श्
ष् स् ह् ल्

संयुक्त व्यंजने : क्ष् ज्ञ्

मराठी भाषेत इंग्रजी भाषेचा संपर्क आल्यामुळे स्वाभाविकपणे इंग्रजीचा प्रभाव आपल्या भाषेवर पडला. त्यामुळे काही इंग्रजी शब्द मराठी भाषेत आले व रुळून गेले. उदा. ऑफिस, ऑक्टोबर, बॅट, बॉल, फॅशन. (महाराष्ट्र शासन निर्णय २००९ नुसार 'अं' व 'ऑ' हे दोन स्वर वर्णमालेमध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहेत).

स्वर व स्वरांचे प्रकार

स्वर - म्हणजे उच्चार करणे, ध्वनी निर्माण करणे. वर्णमालेतील 'अ' पासून 'औ' पर्यंतच्या बारा वर्णांना स्वर असे म्हणतात.

स्वर म्हणजे ज्यांचा उच्चार करतांना ओठांचा एकमेकांशी किंवा जिभेच्या कोणत्याही भागाचा तोंडातील कोणत्याही भागाशी स्पर्श न होता मुखावाटे जे ध्वनी बाहेर पडतात, त्यांना 'स्वर' म्हणतात.

स्वरांचे प्रकार

(१) ऋस्व स्वर व दीर्घ स्वर

स्वरांमध्ये अ, इ, उ, ऋ, लृ या स्वरांचा उच्चार आखूड म्हणजेच त्यांचा उच्चार करण्यास कमी वेळ लागतो, म्हणून त्यांना 'ऋस्व स्वर' असे म्हणतात. तर आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ या स्वरांचा उच्चार करण्यास अधिक वेळ लागतो कारण त्यांचा उच्चार लांबट होतो; म्हणून त्यांना 'दीर्घ स्वर' असे म्हणतात.

(२) संयुक्त स्वर

जेव्हा दोन स्वर एकत्र येऊन एक स्वर बनतो, तेव्हा त्यास 'संयुक्त' स्वर असे म्हणतात.

ए = अ + इ किंवा ई

ऐ = आ + इ किंवा ई

ओ = अ + उ किंवा ऊ

औ = आ + उ किंवा ऊ

(३) सजातीय स्वर व विजातीय स्वर

एकाच उच्चारस्थानातून निघणाऱ्या स्वरांना **सजातीय स्वर** होय.

उदा- अ-आ, इ-ई, उ-ऊ.

वेगवेगळ्या उच्चारस्थानातून निघणाऱ्या स्वरांना **विजातीय स्वर** असे म्हणतात.

उदा- अ-इ, अ-उ, इ-ए, उ-ए, अ-ऋ. नवे स्वर 'अँ' आणि 'औ' हे परभाषेतून मराठीत आले असल्याने त्यांचा समावेश स्वरांच्या वरीलपैकी कोणत्याही प्रकारात करता येत नाही.

स्वरादी

मराठी भाषेत 'अं' व 'अः' हे दोन स्वरादी आहेत. यांना अनुस्वार (ँ) व विसर्ग (ः) असे संबोधतात.

उदा- (१) 'किंकर' या शब्दात क् + इ + अनुस्वार = किं

(२) 'दुःख' या शब्दात द् + उ + विसर्ग = दुः

व्यंजन

मराठी भाषेमधील वर्णमालेत 'क्, ख् पासून ळ्' पर्यंतचे वर्ण व्यंजने आहेत. ज्या वर्णांचा स्वतंत्रपणे उच्चार करता येत नाही, त्यांना 'व्यंजने' असे म्हणतात. व्यंजने अपूर्ण उच्चाराची आहेत. हे दाखविण्यासाठी त्यांचा पाय मोडून लिखाण केले जाते.

व्यंजनाचे प्रकार

वर्ग	कठोर व्यंजने	मृदू व्यंजने	अनुनासिके
'क' वर्ग	क्, ख्	ग, घ	ङ्
'च' वर्ग	च्, छ	ज, झ	ञ्
'ट' वर्ग	ट्, ठ	ड, ढ	ण्
'त' वर्ग	त्, थ	द, ध	न्
'प' वर्ग	प्, फ	ब, भ	म्

कठोर व मृदू व्यंजने : ज्या व्यंजनांत उच्चाराची तीव्रता दिसून येते, ती कठोर व्यंजने समजली जातात तर तुलनेने कोमल, मृदू उच्चार होणाऱ्या व्यंजनांना 'मृदू व्यंजने' असे म्हणतात.

अनुनासिक : ज्या वर्णांचा उच्चार त्या-त्या वर्णांच्या उच्चारस्थानाबरोबरच नाकातून म्हणजे नासिकेतून होतो त्यांना **अनुनासिक** म्हणतात .

अर्धस्वर : य्, र्, ल्, व् या वर्णांची उच्चारस्थाने अनुक्रमे इ, ऋ, लृ, उ या स्वरांच्या उच्चारस्थानांसारखीच आहेत. यांची संधी होतांना या स्वरांच्या जागी वरील व्यंजने किंवा व्यंजनांच्या जागी हे स्वर येतात.

(१) इ + अ = य् + अ

उदा : अति + अंत = अत्यंत

(२) ऋ + अ = र् + अ

उदा : पितृ + अर्थ = पितृर्थ

(३) उ + आ = व् + अ

उदा : सु + अल्प = स्वल्प

उष्मे (घर्षक) : श्, ष्, स् या वर्णांना उष्मे किंवा घर्षक असे म्हणतात. या वर्णांचा उच्चार करतांना मुखावाटे जोराने उसासा बाहेर टाकल्याप्रमाणे होतो. असा उच्चार करतांना घर्षण होते. या घर्षणामुळे उष्णता निर्माण होते, म्हणून त्यांना उष्मे म्हणतात.

महाप्राण व अल्पप्राण व्यंजने : जेव्हा 'ह' या वर्णाचा उच्चार केला जातो तेव्हा फुफ्फुसातील हवा तोंडावाटे जोराने बाहेर फेकली जाते, म्हणून त्याला 'महाप्राण' असे म्हणतात. अशा 'ह' मिसळून झालेल्या वर्णांना महाप्राण वर्ण म्हणतात, उरलेल्या वर्णांना 'अल्पप्राण' वर्ण म्हणतात.

- ख, घ, छ, झ, ट, ढ, थ, ध, फ, भ, श, ष, स, ह, इत्यादी १४ वर्णांना महाप्राण मानले जाते.

उच्चारस्थानानुसार वर्णांचे वर्गीकरण

स्वर	व्यंजने	मुखाचा भाग	वर्णांचा प्रकार
अ, आ	क, ख, ग, घ, ङ, ह	कंठ	कंठ्य
इ, ई	च, छ, ज, झ, ञ, य, श,	तालू	तालव्य
ऋ	ट, ठ, ड, ढ, ण, र, ष, ल,	मुर्धा	मूर्धन्य
लृ	त, थ, द, ध, न, ल, स,	दंत	दंत्य
उ, ऊ	प, फ, ब, भ, म, ,	ओष्ठ	ओष्ठ्य
ए, ऐ	-	कंठ + तालू	कंठतालव्य
ओ, औ	-	कंठ + ओष्ठ	कंठोष्ठ्य
-	व	दंत + ओष्ठ	दंतोष्ठ्य
-	च, छ, ज, झ	दंत + तालू	दंततालव्य

१.२.३ शब्दांच्या जाती

मराठी भाषा ही वाक्यपासून बनते, तर वाक्य हे विविध शब्दांपासून बनतात. शब्द हे भरपूर आहेत मात्र त्यांचा अभ्यास करणे सोयीस्कर व्हावे म्हणून मराठी भाषेत एकूण आठ भाग केलेले आहेत. या भागांना 'शब्दांच्या जाती' असे म्हणतात.

मराठी भाषेत शब्दांच्या जाती आठ आहेत ते पुढीलप्रमाणे .

- (१) नाम
- (२) सर्वनाम
- (३) विशेषण
- (४) क्रियापद
- (५) क्रियाविशेषण
- (६) शब्दयोगी अव्यय
- (७) उभयान्वयी अव्यय
- (८) केवलप्रयोगी अव्यय

(१) नाम

कोणतीही व्यक्ती, वस्तु किंवा ठिकाणाच्या नावाला **नाम** असे म्हणतात.

उदा. (१) संकेत भ्रमणध्वनी वापरतो.

(२) मला पेरू आवडतो.

(३) नाशिकमध्ये द्राक्षे स्वस्त असतात.

वरील वाक्यामध्ये संकेत, पेरू, नाशिक ही व्यक्ती, वस्तू व ठिकाणांची नावे आहेत म्हणून त्यांना नाम असे म्हणतात.

नामाचे प्रकार

- (१) **सामान्यनाम** : एकाच जातीच्या पदार्थातील समान गुणधर्मांमुळे त्या वस्तूला सर्व सामान्यनाव दिले जाते त्याला सामान्यनाम असे म्हणतात.
उदा. मुलगा, समुद्र, फुले, नदी, शहर, पुस्तक, तारा, घर, इत्यादी.
- (२) **विशेषनाम** : एखाद्या वस्तूला, व्यक्तींना, प्राण्यांना आपण ज्या विशेष नावाने ओळखतो त्या नामास विशेषनाम असे म्हणतात.
उदा. गोदावरी, मुंबई, कावेरी, हिमालय, गणपती इत्यादी.
- (३) **भाववाचक नाम** : ज्या भावना किंवा कल्पना आपण पाहू शकत नाही पण त्यांचा अनुभव घेतो अशा नामास भाववाचक नाम असे म्हणतात.
उदा. उदास, लबाडी, आळस, राग, प्रेम, नम्रता, इत्यादी.

(२) सर्वनाम

- नामाचा पुनरुच्चार टाळण्यासाठी नामाच्या जागी येणाऱ्या शब्दाला 'सर्वनाम' असे म्हणतात.
उदा. सुदर्शन गावाला जातोय, तो सोबत भाजीपाला घेऊन येईल.
वरील वाक्यात सुदर्शन या नामाऐवजी दुसऱ्या वाक्यात 'तो' हा शब्द वापरला आहे. नामाऐवजी वापरल्या जाणाऱ्या अशा शब्दांना सर्वनाम म्हणतात.
उदा. मी, तू, तो, ती, हा, जो, कोण वैगरे

सर्वनामांचे प्रकार

(१) पुरुषवाचक सर्वनामे

- बोलणाऱ्याच्या किंवा लिहिणाऱ्याच्या दृष्टीने जगातील सर्व वस्तूंचे ज्या वर्गात विभाजन केले जाते त्यांना पुरुष असे म्हणतात.
- (१) बोलणारा स्वतःचा उल्लेख करतांना जी सर्वनामे वापरतो त्याला प्रथम पुरुषवाचक सर्वनामे म्हणतात.
उदा. मी, आम्ही, आपण, स्वतः
- (२) ज्याच्याशी बोलावयाचे त्याचा उल्लेख करतांना जी सर्वनामे आपण वापरतो ती द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनामे म्हणतात
उदा. तू, तुम्ही, आपण, स्वतः
- (३) ज्यांच्याविषयी बोलायचे त्या व्यक्ती किंवा वस्तू यांचा उल्लेख करतांना जी सर्वनामे वापरतो ती तृतीय पुरुषवाचक सर्वनामे म्हणतात.
उदा. तो, ती, ते, त्या, इत्यादी

(२) दर्शक सर्वनामे

- जवळची किंवा दूरची वस्तू दाखविण्यासाठी जे सर्वनाम येते, त्यास 'दर्शक सर्वनाम' असे म्हणतात.
उदा. हा, ही, हे (जवळच्या वस्तू)
ते, तो, ती (लांबच्या वस्तू)

(३) संबंधी सर्वनामे

- वाक्यात पुढे येणाऱ्या दर्शक सर्वनामाशी संबंध दाखविण्याच्या सर्वनामांना 'संबंधी सर्वनामे' म्हणतात.
उदा. जो, जी, जे, जे, ज्या

(४) प्रश्नार्थक सर्वनामे

- ज्या सर्वनामांचा उपयोग वाक्यात प्रश्न विचारण्यासाठी होतो. त्यांना 'प्रश्नार्थक सर्वनामे' म्हणतात
उदा. काय, कोणाला, कसे, कोणी

(५) सामान्य सर्वनामे/अनिश्चित सर्वनामे

कोण, काय ही सर्वनामे वाक्यात प्रश्न विचारण्यासाठी न येता ती कोणत्या नामाबद्दल आली आहेत हे निश्चितपणे सांगता येत नाही, तेव्हा त्यांना अनिश्चित सर्वनामे म्हणतात.

उदा. कोणी कोणास हसू नये.

(६) आत्मवाचक सर्वनामे

आपण या सर्वनामाचा अर्थ जेव्हा 'स्वतः' असा होतो तेव्हा ते आत्मवाचक सर्वनाम असते.

उदा. तू स्वतः मोटार हाकशील का ?

(३) विशेषणे

नामाबद्दल विशेष माहिती सांगणाऱ्या शब्दाला **विशेषण** म्हणतात.

उदा. झाडांना हिरवे पाने शोभतात.

वरील वाक्यात 'हिरवे' हा शब्द पाने या नामाबद्दल विशेष माहिती सांगत आहे म्हणून त्याला विशेषण असे म्हणतात.

विशेषणाचे प्रकार

(१) गुणविशेषण

ज्या शब्दांनी नामाचे बदल कोणतीही गुण किंवा स्वभाव दर्शविला जातो. त्यास गुणविशेषण असे म्हणतात.

उदा. आंबट द्राक्षे बाजारात उपलब्ध आहेत.

(२) संख्याविशेषण

ज्या शब्दांनी नामाची संख्या दर्शविली जाते त्यांना संख्याविशेषण असे म्हणतात.

(३) सार्वनामिक विशेषण

सर्वनामांपासून तयार होणाऱ्या विशेषणांना सार्वनामिक विशेषण असे म्हणतात.

उदा. तिच्या बांगड्या आकर्षक आहेत.

(४) क्रियापद

वाक्यातील क्रिया दर्शविणाऱ्या ज्या विकारी शब्दामुळे वाक्यातील क्रिया दर्शविली जाते व त्या वाक्याचा अर्थ पूर्ण होतो. वाक्यातील अशा क्रियावाचक शब्दाला **क्रियापद** असे म्हणतात.

उदा. म्हास दुध देते.

क्रियापदाचे प्रकार

(१) सकर्मक क्रियापद

ज्या क्रियापदाचा अर्थ पूर्ण होण्यास कर्माची गरज असते, त्यास सकर्मक क्रियापद म्हणतात.

उदा. श्रुतिका संकेतवर प्रेम करते.

शब्दांच्या जाती (भाग २)

(२) अकर्मक क्रियापद

कर्त्यापासून निघालेली क्रिया कर्त्यापाशीच थांबत असेल किंवा कर्त्याच्या ठिकाणी लय/लुप्त पावत असेल तर ते क्रियापद अकर्मक असते.

उदा. आज दिवाळी आहे.

(५) क्रियाविशेषण

क्रियापदाबद्दल अधिक माहिती देणाऱ्या शब्दाला क्रियाविशेषण असे म्हणतात.

क्रियापदाबद्दल अधिक माहिती सांगणाऱ्या अविकारी शब्दांना क्रियाविशेषण अव्यय असे म्हणतात.

उदा. सलीम जलद चालतो.

क्रियाविशेषण अव्ययांचे प्रकार

(अ) त्यांच्या अर्थावरून (अर्थमूलक प्रकार)

(१) कालवाचक क्रियाविशेषण अव्यये

एखाद्या वाक्यातील एखादे शब्द जर त्या वाक्यातील क्रिया केव्हा, किती वेळ किंवा किती वेळा घडली हे दर्शवित असतील तर त्यांना कालवाचक क्रियाविशेषण अव्यय असे म्हणतात.

उदा. तमन्ना लगेच निघून गेली.

(२) स्थलवाचक क्रियाविशेषण अव्यये

वाक्यातील एखादे शब्द जर क्रिया घडण्याचे स्थळ किंवा ठिकाण दर्शवित असतील तर त्यांना स्थलवाचक क्रियाविशेषण अव्यय असे म्हणतात.

उदा. तेथे लोक पुजा करतात.

(३) रीतिवाचक क्रियाविशेषण अव्यये

वाक्यातील एखादे शब्द क्रिया घडण्याची रीत किंवा क्रिया कशी घडते ते दाखवितात. तर त्याला रीतिवाचक क्रियाविशेषण अव्यय म्हणतात.

उदा. वाहने चालवितांना सावकाश चालवावित.

(४) संख्यावाचक किंवा परिमाणवाचक क्रियाविशेषण अव्यये

वाक्यातील एखादे शब्द क्रिया किती वेळा घडली हे दर्शवित असतात त्यांना संख्यावाचक क्रियाविशेषण अव्यय असे म्हणतात.

उदा. मुंबईला मी दोनदा गेलोय.

(५) प्रश्नार्थक क्रियाविशेषण अव्यये

वाक्यातील एखादे शब्द वाक्यातील विधानांना प्रश्नांचे स्वरूप प्राप्त करून देत असतील तर त्यांना प्रश्नार्थक क्रियाविशेषण अव्यय म्हणतात.

उदा. तुम्ही गावाला जाणार आहात काय?

(६) निषेधार्थक क्रियाविशेषण अव्यये

वाक्यातील एखादा शब्द जर क्रियेचा नकार किंवा निषेध दर्शवित असेल तर त्यांना निषेधार्थक क्रियाविशेषण अव्यय असे म्हणतात.

उदा. गाडी न थांबता गेली.

(ब) स्वरूपमूलक क्रियाविशेषण अव्यये

(१) सिद्ध क्रियाविशेषण अव्यये

‘इथे, तिथे, आज, मागे, पुढे’ इत्यादी शब्द मूलतः क्रियाविशेषण अव्ययेच आहेत त्यांना सिद्ध क्रियाविशेषण अव्यये असे म्हणतात.

(२) साधित क्रियाविशेषण अव्यये

मोठ्याने, वस्तूतः, एकदा, हसतांना, कोठून' यासारखे शब्द मूळ शब्दांना प्रत्यय लागून बनले आहेत. अशांना साधित क्रियाविशेषण अव्यय म्हणतात.

उदा. तो दिवसाकाठी शंभर रुपये कमवितो.

(३) स्थानिक क्रियाविशेषण अव्यये

पुढील वाक्ये पहा.

(१) तो इंग्रजी चांगले बोलतो

(२) ती तर हुशार आहे.

(३) पैश्यांच्या वर अर्थव्यवस्था टिकलेली आहे.

वरील वाक्यातील 'चांगले, तर, वर' यांना स्थानिक क्रियाविशेषण अव्यय असे म्हणतात.

(६) उभयान्वयी अव्यये

दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त शब्दांना किंवा वाक्यांना जोडणाऱ्या शब्दांना शब्दयोगी अव्यय असे म्हणतात.

उदा. (१) मी बाहेर निघालो आणि पाऊस सुरू झाला.

(२) काका व काकू फिरायला गेलेत.

उभयान्वयी अव्ययाचे प्रकार

(१) प्रधानत्वसूचक उभयान्वयी अव्यय

जी वाक्ये स्वतंत्र किंवा एकमेकांवर अवलंबून नसतात त्यांना प्रधानत्वसूचक उभयान्वयी अव्यय असे म्हणतात.

उदा. राजूने लग्न केले आणि तो कामाला लागला.

(२) गौणत्वसूचक उभयान्वयी अव्यये

जेव्हा एक वाक्य (प्रधान) दुसऱ्या वाक्यावर अवलंबून असते (गौण) म्हणजेच स्वतंत्र नसते. तेव्हा त्याला गौणत्वसूचक उभयान्वयी अव्यय असे म्हणतात.

उदा. रवीने उत्तम कामगिरी केली म्हणून त्याला बढती मिळाली.

(७) शब्दयोगी अव्यये

जेव्हा एक शब्द दुसऱ्या शब्दाला जोडून येतो तेव्हा त्याला शब्दयोगी अव्यय म्हणतात.

शब्दाला जोडून येणाऱ्या अविकारी अव्ययांना शब्दयोगी अव्यय म्हणतात. उदा.

(१) पक्ष्यांनी घरट्याबाहेर झेप घेतली.

(२) बादली टेबलावर ठेवलेली आहे.

(३) यश मिळविण्यासाठी प्रचंड मेहनत करणे आवश्यक असते.

शब्दयोगी अव्यये सामान्यतः नामांना जोडून येतात.

(८) केवलप्रयोगी अव्यये

आपल्या मनातील भावना, विचार, कल्पना, हर्ष, शोक, आश्चर्य, दुःख, तिरस्कार व्यक्त करण्यासाठी ज्या शब्दांचा वापर केला जातो. त्यांना केवलप्रयोगी अव्यय असे म्हणतात.

उदा.

(१) अरेरे! तुझ्या दुचाकीची हवा गेली.

(२) बापरे ! किती मोठा साप आहे.

(३) शाब्बास ! असाच उत्तरोत्तर प्रगती करत राहा.

टीप : उद्गारवाचक अव्ययापुढे नेहमी उद्गारवाचक चिन्ह वापरावे (!).

१.२.४ वाक्यरचना व वाक्यपृथक्करण

वाक्याचे विभाग : आपण बोलतांना एकामागून एक अनेक वाक्ये बोलत असतो, त्यातील प्रत्येक वाक्य हे एक संपूर्ण विधान असते. प्रत्येक वाक्यात आपण कोणाबद्दल काहीतरी बोलतो; म्हणजे विधान करतो. बोलणारा ज्याच्याविषयी बोलतो त्याला 'उद्देश्य' असे म्हणतात. व उद्देश्याविषयी तो जे बोलतो त्याला उद्देश्य व विधेय या गोष्टी असतात.

उदा : त्याचा मोठा मुलगा आज कबड्डीच्या सामन्यात चांगला खेळला.

वरील वाक्यात 'खेळला' हे विधान 'मुलगा' त्याच्याबद्दल उद्देशून केले आहे. म्हणजे या वाक्यात 'मुलगा' उद्देश्य व 'खेळला' हे विधेय पण या वाक्यात एवढे दोनच शब्द नाहीत. 'त्याचा मोठा' या दोन शब्दांनी 'उद्देश्यविस्तार' केला आहे. तसेच 'आज कबड्डीच्या सामन्यात चांगला' या शब्दांनी विधेयाचा विस्तार केला आहे.

वाक्यांचे प्रकार

वाक्यांचे त्यांच्या अर्थानुसार विविध प्रकार पडतात, ते पुढीलप्रमाणे

(१) ज्या वाक्यात केवळ विधान केलेले असते, त्यास 'विधानार्थी' वाक्य म्हणतात.

उदा. माझी आई आज गडचांदूरला गेली.

(२) ज्या वाक्यात प्रश्न विचारलेला असतो, त्यास 'प्रश्नार्थी' वाक्य म्हणतात.

उदा. ईश्वर तू पारनेरला केव्हा जाणार आहेस?

(३) ज्या वाक्यात भावनेचा उदगार काढलेला असतो, त्यास 'उद्गारार्थी' वाक्य म्हणतात.

उदा. अबब ! केवढी प्रचंड मगर !

(४) कधी कधी वाक्यातील विधाने ही होकारार्थी असतात.

उदा. प्रशांत अभ्यास करतो.

(पण कधी कधी विधानामध्ये नकार असतो).

उदा. रावसाहेब मुळीच अभ्यास करत नाही. (अशा वाक्यांना नकारार्थी वाक्य म्हणतात).

एका वाक्यात किती उद्देश व विधेय आहेत, यावरून वाक्यांचे तीन प्रकार पडतात.

(१) **केवल वाक्य :** ज्या वाक्यामध्ये एकच उद्देश्य व एकच विधेय असते, त्यास केवल किंवा शुद्ध वाक्य म्हणतात.

उदा. बाजीप्रभू लढता-लढता मेले.

हे केवलवाक्य साधे, प्रश्नार्थी, आज्ञार्थी, विधानार्थी, होकारार्थी अथवा नकारार्थी कोणत्याही प्रकारचे असू शकते.

(२) **मिश्र वाक्य :** एक प्रधानवाक्य व एक किंवा अधिक गौणवाक्ये गौणत्वसूचक उभयान्वयी अव्ययांनी जोडून जे एक संमिश्र वाक्य तयार होते, त्यास मिश्र वाक्य असे म्हणतात.

उदा. शिक्षक म्हणाले, की प्रत्येकाने नियमितपणे अभ्यास करावा.

वरील वाक्यात 'शिक्षक म्हणाले' हे अर्थाच्या दृष्टीने स्वतंत्र वाक्य नाही परंतु मुख्य वाक्य असून 'प्रत्येकाने नियमितपणे अभ्यास करावा', हे गौणवाक्य 'की' या गौणत्वसूचक उभयान्वयी अव्ययाने जोडले आहे.

(३) **संयुक्तवाक्य :** दोन किंवा अधिक केवलवाक्ये प्रधानत्वबोधक उभयान्वयी अवयवांनी जोडली असता जे एक जोडवाक्य तयार होते, त्यास संयुक्त वाक्य म्हणतात.

उदा. भाऊसाहेब रोज सकाळी पहाटे उठतो व एक तासभर व्यायाम करतो.

वरील वाक्यात दोन स्वतंत्र केवलवाक्ये 'व' या समुच्चयबोधक उभयान्वयी अव्ययाने जोडली आहेत. 'व', 'किंवा' ही प्रधानत्वबोधक उभयान्वयी अव्यये असून, अशी अव्यये दोन वाक्यांना जोडतात व ही जोडलेली वाक्ये अर्थाच्या दृष्टीने स्वतंत्र असतात म्हणजेच एकमेकांवर अवलंबून नसतात. संयुक्त वाक्यात दोन किंवा अधिक केवलवाक्येच असतात असे नाही. दोन किंवा अधिक मिश्रवाक्ये प्रधानत्वबोधक उभयान्वयी अव्ययांनी जोडली गेली असतील किंवा एक केवलवाक्य मिश्र वाक्याशी उभयान्वयी अव्ययाने जोडले गेले असेल, तर त्यासही संयुक्त वाक्य म्हणतात.

वाक्यपृथक्करण म्हणजे काय ?

वाक्यातील विविध शब्दांचा किंवा वाक्यातील विविध घटकांचा परस्परांशी कोणता संबंध आहे हे विशद करून सांगणे यालाच 'वाक्यपृथक्करण' असे म्हणतात.

(टीप- पृथक् म्हणजे वेगळे व पृथक्करण म्हणजे वाक्यातील घटक वेगळे करून दाखविणे)

१.२.५ प्रयोग

प्रयोग वाक्यातील कर्ता, कर्म व क्रियापद यांच्यातील परस्पर संबंधाला प्रयोग असे म्हणतात. प्रयोग या शब्दाचा अर्थ जोडणे किंवा जुळणी करणे असा होतो.

कर्त्याची किंवा कर्माची क्रियापदाशी अशाप्रकारची जी जुळणी, रचना किंवा मांडणी यालाच प्रयोग असे म्हणतात.

प्रयोगाचे प्रकार

(१) कर्तरी प्रयोग

‘तो पाणी पितो’

वरील वाक्यात ‘तो’ हा कर्ता आहे. ‘पाणी’ हे कर्म तर ‘पितो’ हे क्रियापद आहे. अशाप्रकारच्या कर्ता, कर्म आणि क्रियापद यांच्यातील परस्परसंबंधाला प्रयोग असे म्हणतात. मात्र या वाक्यातील ‘पितो’ हे क्रियापद कर्त्याचे लिंग, वचन, पुरुष याप्रमाणे बदलले आहे. म्हणजेच इथे क्रियापद हे कर्त्याच्या तंत्राप्रमाणेच चालते. म्हणून हा कर्तरी प्रयोग आहे.

कर्तरी प्रयोगात कर्ता हा आपली हुकुमत चालवितो.

उदा. ती दिवे लावते.

- कर्तरी प्रयोगातील क्रियापद सकर्मक असले, तर त्यास सकर्मक कर्तरी प्रयोग असे म्हणतात.

उदा. ती गाणे गाते.

- कर्तरी प्रयोगातील क्रियापद अकर्मक असले, तर त्यास अकर्मक कर्तरी प्रयोग असे म्हणतात.

उदा. ती घरी जाते.

(२) कर्मणी प्रयोग

ज्या वाक्यात कर्त्याच्या लिंगवचनाप्रमाणे क्रियापदाचे रूप बदलत नाही मात्र कर्माच्या लिंगवचनाप्रमाणे क्रियापदाचे रूप बदलते त्याला कर्मणी प्रयोग असे म्हणतात.

कर्मणी प्रयोगात क्रियापद कर्माच्या तंत्राप्रमाणे चालते.

उदा. (१) मुलाने आंबा खाल्ला.

(२) मुलाने चिंच खाल्ली.

(३) मुलाने द्राक्षे खाल्ले.

कर्मणी प्रयोगाचे पाच प्रकार पडतात.

(१) नविन कर्मणी (कर्म कर्तरी प्रयोग)

(२) समापण कर्मणी प्रयोग

(३) पुराण/प्राचीन कर्मणी प्रयोग

(४) शक्य कर्मणी प्रयोग

(५) प्रधान कर्मणी प्रयोग

(३) भावे प्रयोग

जेव्हा क्रियापदाचे रूप कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या लिंगवचनाप्रमाणे बदलत नसून ते नेहमी तृतीयपुरुषी, नपुंसकलिंगी, एकवचनी एकारान्त असते स्वतंत्र असते. तेव्हा अशा प्रकारचा वाक्यरचनेस भावे प्रयोग असे म्हणतात.

उदा. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना शिकवावे.

भावे प्रयोगात क्रियापदाचा जो भाव किंवा आशय त्याला प्राधान्य असते व त्या मानाने कर्ता किंवा कर्म ह्या दोन्ही गोष्टी गौण असतात.

भावे प्रयोगाचे सकर्मक भावे प्रयोग व अकर्मक भावे प्रयोग असे दोन प्रकार पडतात.

- (१) रामाने रावणास मारले. (सकर्मक भावे प्रयोग)
- (२) त्याने आता घरी जावे. (अकर्मक भावे प्रयोग)

कर्तरी प्रयोग कसा ओळखावा ?

कर्तरी प्रयोगात कर्ता हा नेहमी प्रथमान्त असतो व कर्म हे प्रथमान्त किंवा द्वितीयान्त असते.

- उदा. (१) राकेश पपई खातो (प्रथमान्त कर्म)
- (२) शिक्षक विद्यार्थ्यांना शिकवितात. (द्वितीयान्त कर्म)

कर्मणी प्रयोग कसा ओळखावा ?

कर्मणी प्रयोगात कर्म प्रथमान्त असते. कर्ता प्रथमान्त कधीच नसतो. कर्ता तृतीयान्त, चतुर्थ्यंत, सविकरणी तृतीयान्त किंवा शब्दयोगी अव्ययान्त असतो.

- उदा. (१) तिने पाढे म्हटले. (तृतीयान्त कर्ता व प्रथमान्त कर्म)
- (२) वाघाकडून हरीण मारला गेला. (शब्दयोगी अव्ययान्त कर्ता)

भावे प्रयोग कसा ओळखावा ?

- (१) कर्ता तृतीयान्त किंवा चतुर्थ्यंत असतो.
उदा. रामाने रावणास मारले.
- (२) अकर्मक भावे प्रयोगात क्रियापद विध्यर्थी असते.
उदा. त्याने आता घरी जावे.
- (३) शक्यार्थक क्रियापदांचा नेहमीच भावे प्रयोग होतो.
उदा. त्याला घरी जाववते.
- (४) कर्म असल्यास त्याची सप्रत्ययी द्वितीया विभक्ती असते.
उदा. शिक्षकांनी मुलांना शिकवावे.

१.२.६ समास

आपण भाषेचा उपयोग करतांना शब्द कमी वापरायचा प्रयत्न करतो, म्हणजे काटकसर करतो. म्हणजेच दोन किंवा अधिक शब्दांपैकी आपण एकाच शब्दाचा वापर करतो.

उदा. 'सूर्याचा उदय' असे न म्हणता आपण 'सूर्योदय' असे म्हणतो.

शब्दांच्या अशा एकत्रीकरणास 'समास' असे म्हणतात.

'सम+अस्' या संस्कृत धातूपासून 'समास' हा शब्द तयार झाला असून त्याचा अर्थ 'एकत्र करणे' असा होतो. समासामध्ये एक जोडशब्द तयार करतांना या शब्दांतील परस्परसंबंध दाखवितांना त्यातील विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्द आपण गाळतो. म्हणजेच थोडक्यात आपण असे म्हणून शकतो की समास हे भाषेतील काटकसर आहे. शब्दांच्या एकत्रिकरणाने जो एक जोडशब्द तयार होतो, त्याला 'सामासिक शब्द' म्हणतात.

समासाचे प्रकार

समासात कमीत कमी दोन शब्द किंवा पदे एकत्र येतात, या दोन शब्दांपैकी कोणत्या पदाला वाक्यात अधिक महत्त्व, म्हणजे कोणत्या पदाबद्दल आपल्याला अधिक सांगायचे असते, यावरून समासाचे प्रकार पडतात, ते पुढीलप्रमाणे -

- (१) अव्ययीभाव समास
- (२) तत्पुरुष समास
- (३) द्वंद्व समास
- (४) बहुव्रीही समास

(१) अव्ययीभाव समास/प्रथमपदप्रधान समास

जेव्हा समासातील पहिले पद बहुधा महत्त्वाचे असते व या सामासिक शब्दाचा वापर क्रियाविशेषणासारखा केलेला असतो. तेव्हा त्यास अव्ययीभाव समास असे म्हणतात.

उदा. प्रतिदिन, आजन्म

वरील उदाहरणामध्ये 'प्रती', 'आ' हे संस्कृतमधील उपसर्ग आहेत. हे उपसर्ग प्रारंभी लागून जे शब्द बनतात, ते सामासिक शब्द आहेत.

वरील उदाहरणामध्ये सामासिक शब्दांचा विग्रह करताना या उपसर्गांच्या अर्थाना अधिक महत्त्व आहे, म्हणून या समासाला प्रथमपदप्रधान समास असे म्हणतात. याशिवाय पूर्ण सामासिक शब्द हे क्रियाविशेषण अव्यय आहे म्हणून त्याला अव्ययीभाव समास म्हणतात.

अव्ययीभाव समासाची उदाहरणे

दररोज, गैरशिस्त, दरमजल, बिनशर्त, गैरहजर.

तसेच मराठीमध्ये शब्दांची दुरुक्ती होऊन बनलेले जोडशब्द क्रियाविशेषणाप्रमाणे वापरले जातात. (म्हणजेच पुढील उदाहरणे ही मराठीतील अव्ययीभाव समासाची उदाहरणे आहेत.)

उदा. पावलोपावली, गल्लोगल्ली, पदोपदी, घोघरी, दिवसेंदिवस गावोगाव इ.

(२) तत्पुरुष समास

ज्या समासातील दुसरे पद अर्थदृष्ट्या महत्त्वाचे असते.

उदा. राजवाडा, ऋणमुक्त, तोंडपाठ, इ.

तत्पुरुष समासाचे मुख्य प्रकार पुढीलप्रमाणे

(अ) **विभक्ती तत्पुरुष समास** : जेव्हा तत्पुरुष समासात एखाद्या विभक्तीचा किंवा विभक्तीचा अर्थ व्यक्त करणाऱ्या शब्दयोगी अव्ययाचा लोप करून दोन्ही पदे जोडली जातात, तेव्हा त्यास विभक्ती तत्पुरुष समास असे म्हणतात.

उदा- ऋणमुक्त

विग्रह- ऋणातून मुक्त

समास- पंचमी तत्पुरुष समास

(कारण विभक्तिप्रत्यय 'तून' असा आहे)

इतर उदाहरणे

भक्तीवश - भक्तीने वश

राजपुत्र - राजाचा पुत्र

घरजावई - घरातला जावई, इ.

(आ) **अलुक् तत्पुरुष समास** : अलुक् म्हणजे लोप न होणारे. ज्या विभक्तिप्रत्ययाचा लोप होत नाही, त्यास 'अलुक् तत्पुरुष समास' असे म्हणतात. 'तोंडीलावणे' हे या समासाचे मराठी उदाहरण आहे.

संस्कृत शब्दांची उदाहरणे :

अग्रेसर, युधिष्ठिर, पंकेरूह, इ.

(इ) **उपपद तत्पुरुष समास** : या समासातील दुसरे पद प्रधान आहे. म्हणून या तत्पुरुष समासाचा प्रकार आहे. याशिवाय यातील दुसरी पदे धातूसाधने किंवा कृदन्ते आहेत; व या कृदन्ताचा वाक्यात स्वतंत्रपणे उपयोग करता येत नाही. अशा समासास उपपद किंवा कृदन्त तत्पुरुष समास असे म्हणतात.

उदा. कुंभकार, पांथस्थ, विहग, द्विज, इ. वरील उदाहरणातील कार (करणार), स्थ (राहणार), ग (जाणार). ही त्या त्या संस्कृत धातूपासून झालेली रूपे आहेत.

या समासाची मराठी उदाहरणे

शेतकरी, आगलाव्या, भाजीविक्या, वाटसरु, इ.

- (ई) **नत्र तत्पुरुष समास** : ज्या तत्पुरुष समासातील पहिले पद नकारार्थी असते, त्यास नत्र तत्पुरुष समास म्हणतात.
 उदा - अपुरा, नास्तिक
 वरील उदाहरणामध्ये 'अ', 'ना' यासारखी अभाव किंवा निषेध दर्शविणारी पहिली पदे आहेत.

इतर उदाहरणे

- अनादर (आदर नसलेला)
 नापसंत (पसंत नसलेला)
 अनाचार (आचार नसलेला)
 अयोग्य (योग्य नव्हे ते)
 गैरहजर (हजर नसलेला)
- (उ) **कर्मधारय समास** : ज्या तत्पुरुष समासातील दोन्ही पदे एकाच विभक्तीत म्हणजे प्रथमा विभक्तीत असतात. तेव्हा त्यास 'कर्मधारय समास' असे म्हणतात.
 उदा. घनश्याम (घनासारखा श्याम)
 वरील उदाहरणामध्ये पहिले पद 'विशेषण' असून दुसरे पद 'नाम' असते. या समासातील दोन्ही पदांतील संबंध विशेषणविशेष्य किंवा अपमान उपमेय अशा स्वरूपाचा असतो.
 उदा - रक्तचंदन (रक्तासारखे चंदन)
 मुखकमल (मुख हेच कमल)
 घननील (निळा असा घन)
 कमलनयन (कमळासारखे डोळे)
 नरसिंह (सिंहासारखा नर)
 काव्यमृत (काव्यरूपी अमृत)
 विद्याधन (विद्या हेच धन)
 मेघश्याम (मेघासारखा काळा)
- (ऊ) **द्विगू समास** : ज्या कर्मधारय समासातील पहिले पद संख्याविशेषण असते व त्या सामासिक शब्दावरून एका समुच्चयाचा अर्थ दर्शविला जातो, तेव्हा त्यास 'द्विगू समास' असे म्हणतात. हा समास नेहमी एकवचनात असतो.
 उदा : त्रिभूवन (तीन भुवनांचा समूह)
 नवरात्र (नऊ रात्रींचा समूह)
 चातुर्मास (चार महिन्यांचा समूह)
 साप्ताह (सात दिनांचा समूह)
 वरील उदाहरणांच्या विग्रहावरून आपणास लक्षात येते की प्रत्येक सामासिक शब्दातील दुसरे पद महत्वाचे आहे. या पदांचा परस्परांमध्ये विशेषण-विशेष्य असा संबंध आहे म्हणजे हा कर्मधारय समासाचाच एक प्रकार आहे.
- (ए) **मध्यमपदलोपी समास** : ज्या सामासिक शब्दातील पहिल्या पदाचा दुसऱ्या पदाशी संबंध दाखविणारी मधली काही पदे लोप पावतात. त्यास मध्यमपदलोपी समास असे म्हणतात. त्यामध्ये सामासिक शब्दांचा विग्रह करतांना युक्त, द्वारा, पुरता अशासारखी गाळली गेलेली पदे घालावी लागतात म्हणून या समासाला 'लुप्तपद कर्मधारय समास' असे देखील म्हणतात.
 उदा. कांदापोहे - (कांदे घालून केलेले पोहे)
 साखरभात - (साखर घालून केलेला भात)
 डाळवांगे - (वांगेयुक्त डाळ)
 भोजनभाऊ (भोजनापुरता भाऊ)
 लंगोटीमित्र (लंगोटी घालत असल्यावेळेपासूनचा मित्र)
 घोडेस्वार (घोड्यावर स्वार झालेला)

- (३) **द्वंद्व समास** : ज्या समासातील दोन्ही पदे अर्थदृष्ट्या प्रधान म्हणजे समान दर्जाची असतात, त्यास द्वंद्व समास असे म्हणतात. या समासातील पदे 'आणि', 'व', 'अथवा', 'किंवा' या उभयान्वयी अव्ययांनी जोडलेली असतात.
उदा. रामलक्ष्मण (राम आणि लक्ष्मण)
पापपुण्य (पाप किंवा पुण्य)

द्वंद्व समासाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे

- (अ) **इतरेतर द्वंद्व समास** : ज्या समासाचा विग्रह करताना 'आणि', 'व' या समुच्चय बोधक उभयान्वयी अव्ययांचा उपयोग करावा लागतो, त्यास इतरेतर 'द्वंद्व समास' असे म्हणतात.
उदा. आईबाप (आई आणि बाप)
स्त्रीपुरुष (स्त्री आणि पुरुष)
- (ब) **वैकल्पिक द्वंद्व समास** : ज्या समासाचा विग्रह करतांना 'किंवा', 'अथवा', 'वा' या विकल्प दाखविणाऱ्या उभयान्वयी अव्ययांचा उपयोग करावा लागतो. त्यास 'वैकल्पिक द्वंद्व समास' असे म्हणतात.
उदा. बरेवाईट (बरे किंवा वाईट)
पाच सहा (पाच किंवा सहा)
धर्माधर्म (धर्मा किंवा अधर्म)
खरे खोटे (खरे किंवा खोटे)
- (क) **समाहार द्वंद्व समास** : ज्या समासातील पदाचा विग्रह करतांना त्यातील पदांच्या माहितीशिवाय त्याच जातीच्या इतर पदार्थांचाही त्यात समावेश म्हणजेच समाहार केलेला असतो, त्यास 'समाहार द्वंद्व समास' असे म्हणतात.
उदा. मीठभाकर (मीठ, भाकरी व साधे पदार्थ)
भाजीपाला (भाजी, पाला व मिरची, कोथांबीर यासारख्या वस्तू) बाजारहाट केरकचरा इत्यादी.
- (ड) **बहुव्रीही समास** : या समासामध्ये दोन्ही पदे महत्वाचे नसून या दोन पदांशिवाय तिसऱ्याच पदाचा बोध होतो. हा सामाईक शब्द त्या तिसऱ्या पदाचे विशेषण असते. 'बहुव्रीही या शब्दाचा अर्थ शेतकरी' किंवा 'धान्यसंपन्न गृहस्थ' असा आहे. (बहु म्हणजे पुष्कळ, तर व्रीही म्हणजे तांदूळ धान्य)
उदा. नीलकंठ (निळा आहे कंठ ज्याचा असा तो)
चक्रपाणि (चक्र आहे पाणित (हातात) ज्याचा असा तो (विष्णू))
अनंत- नाही अंत ज्याला असा तो (ईश्वर/ परमेश्वर)
गजानन (गजाचे आहे आनन ज्याला असा तो (गणपती)

१.२.६ शब्दसिद्धी

शब्द कसा बनतो किंवा तयार होतो यालाच शब्दसिद्धी असे म्हणतात. कोणत्याही भाषेत प्रथम थोडेच शब्द असतात. म्हणून नवनवीन शब्द बनवण्याची गरज भासते किंवा इतर दुसऱ्या भाषेतून आपल्या भाषेतून आपल्या भाषेत शब्द येतात व ते रुळून जातात. या भागात आपण आपल्या भाषेतील मूळ शब्द कोणते, तसेच कोणते शब्द आपण इतर भाषांमधून जसेच्या तसे घेतले, काही शब्दात कोणता बदल केला व शब्द कसा बनविला हे बघणार आहो.

सिद्ध शब्द : भाषेमध्ये शब्दांचे दोन प्रकार असतात. जा, ये, कर, बस, बोल, पी यांसारखे मूळ धातू किंवा शब्द भाषेत असतात त्यांना सिद्ध शब्द म्हणतात.

सिद्ध शब्दांचे तीन प्रकार आहेत.

- (१) तत्सम (२) तद्भव (३) देशी
- (१) **तत्सम शब्द** : जे शब्द संस्कृत भाषेतून जसेच्या तसे म्हणजे शब्दांच्या रूपांत काही फरक न होता मराठी भाषेत आले आहेत. त्यांना 'तत्सम शब्द' म्हणतात.
उदा. नदी, जल, कमल, विद्वान, भगवान, परंतु, यद्यपि, कर्ण, पर्ण, अरण्य, हस्त, मस्तक, कर्म गुरु कन्या, वृक्ष उत्सव, इ.

- (२) तद्भव शब्द : बऱ्याच संस्कृत शब्दांत मराठीमध्ये येताना त्यांच्या मूळ रूपात बदल होतो, त्यांना तद्भव शब्द म्हणतात.
उदा. कान (कर्ण), चाक (चक्र), पान (पर्ण), भाऊ (भ्रातृ), गाव (ग्राम), दुध (दुग्ध), इ.
- (३) देशी/ देशज शब्द : आपल्या मराठी भाषेत असे काही शब्द आढळतात, की ते तत्सम किंवा तद्भव किंवा परभाषीय नाहीत.
उदा. डोळा, हाड, घोडा, दगड, झाड, डोंगर, पेंढी, खुळा, चिमणी, कंबर, इ.

पुढे आपण परभाषीय शब्द बघुयात.

- (अ) परकीय किंवा विदेशी शब्द : परकीय सत्तांनी भारतावर राज्य केले, त्यामुळे त्यांच्या भाषेतील भरपूर शब्द आपल्या मराठी भाषेमध्ये आले आहेत.

इंग्रजी शब्द : टेबल, पेपर, मार्क, नंबर, टीचर, सर, मॅडम, ऑफिस, ट्रेन, रेल्वे, बस, कंडक्टर, तिकीट, स्टेशन, इ.

पोर्तुगीज : बटाटा, तंबाखू, पगार, बिजागरे, कोबी, हापूस, फणस, बंब, तिजोरी, साबण, नाताळ, पेरू, साबूदाणा, इ.

फारसी आणि अरबी : अत्तर, अब्रू, पेशवा, पोशाख, सौदागर, कामगार, गुन्हेगार, इ.

- (आ) स्वदेशी शब्द (परप्रांतीय भारतीय शब्द)

कानडी शब्द : अण्णा, अक्का, भाकरी, विळी, गुंडी, उसळ, झुरळ, छटाक, उत्ताप्पा, डोस

गुजराती : शेट, दलाल, डब्बा, रिकामटेकडा

तामिळी : सार, चिल्लीपिल्ली, मट्टा

तेलुगु : ताळा, अनारसा, किडूकमिडूक, गदारोळ, इ.

हिंदी : बेटा, बच्चा, तपास, दाम, करोड, इ.

साधित शब्द : साधित शब्द म्हणजे असे शब्द की मूळ शब्दाच्या किंवा धातूच्या मागे एक किंवा अधिक अक्षरे लावून तयार होणारे शब्द

उदा : 'कर' या सिद्ध शब्दापासून, करू, करून, कर्ता, करणारा, होकार यांसारखे साधित शब्द तयार होतात.

साधित शब्दांचे दोन प्रकार आहेत.

- (१) उपसर्गघटित

- (२) प्रत्यय घटित

मराठी भाषेत तीन प्रकारचे उपसर्ग व प्रत्यय आहेत.

- संस्कृत उपसर्ग
- मराठी उपसर्ग
- फारसी-अरबी उपसर्ग

- (१) उपसर्गघटित शब्द

संस्कृतमधील उपसर्ग

आड - आडविहीर, आडनाव, आडकाठी

नि - निरोगी, निलाजरा, निकामी

फारसी व अरबी उपसर्ग

कम - कमजोर, कमकुवत

- (२) प्रत्ययघटित शब्द

संस्कृत प्रत्यय लागून बनलेली धातूसाधिते

अक - लेखक, रक्षक, नाराज, मारक, गायक

त - मृत, भूत, कृत, हत, रत.

मराठी प्रत्यय लागून बनलेली धातूसातिके

आ - ओढा, ठेवा, झगडा, ठेचा, वेढा.

आरी - पिंजारी, रंगारी, पुजारी

फारशी प्रत्यय लागून बनलेले ताद्वित शब्द

दाणी - उत्तरदाणी, पिकदाणी, चहादाणी

नामा - पंचनामा, जाहीरनामा

खोर - भांडखोर, चिडखोर, चेष्टेखोर

बंद - चिरेबंद, हत्यारबंद

अभ्यस्त शब्द : हा एक साधित शब्दाचा प्रकार आहे. अभ्यस्त म्हणजे द्वित्व किंवा दुप्पट करणे.

अभ्यस्त शब्दांचे तीन प्रकार पडतात:

- (१) पूर्णाभ्यस्त शब्द
- (२) अंशाभ्यस्त शब्द
- (३) अनुकरणवाचक शब्द

२.७ अलंकार शब्दसंग्रह

अर्थालंकार : दोन सुंदर वस्तूंमधील साम्य दर्शवून पद्यामध्ये अर्थचमत्कृती आणली जाते. तेथे अर्थालंकार होतो. बहुतेक अर्थालंकार अशा साम्यावर आधारित असतात. त्यात चार गोष्टी महत्वाच्या असतात.

- (१) ज्या गोष्टीचे वर्णन कवि करत असतो, तिला अलंकारात 'उपमेय' असे म्हणतात.
'मुख कमलासारखे सुंदर आहे'. या वाक्यामध्ये मुखाचे वर्णन कवी करत आहे, म्हणून 'मुख' हे 'उपमेय' आहे.
- (२) उपमेयाचे साम्य ज्या दुसऱ्या गोष्टीशी कवी दाखवतात, तिला 'उपमान' असे म्हणतात. वरील वाक्यात मुख्याचे साम्य कमलाशी दाखविले आहे. म्हणून 'कमल' हे तेथे 'उपमान' आहे.
- (३) उपमेय आणि उपमान यांमधील साम्य दर्शविणाऱ्या गुणधर्माला 'साधर्म्य' किंवा 'समान धर्म' असे म्हणतात. वाक्यात उपमेय 'मुख' आणि 'उपमान' 'कमल' यांमध्ये साम्य दर्शविणारा गुण सुंदरता हा आहे.
- (४) उपमेय आणि उपमान यामधील साम्य दर्शविणाऱ्या शब्दाला 'साधर्म्यसूचक शब्द' किंवा 'साम्यसूचक शब्द' म्हणतात. वरील वाक्यात 'कमलासारखे मुख' यातील 'सारखे' हा 'साधर्म्यसूचक' शब्द आहे.

(०१) उपमा

उपमेय हे उपमानासारखेच आहे. असे जेथे वर्णन असते, तेथे 'उपमा' हा अलंकार असतो. उपमा अलंकारात सम, समान, सारखे, वाणी, जसे, तसे प्रमाण, सदृश, परी, तुल्य यांपैकी एखादा साधर्म्य सूचक शब्द असतो.

उदा. लाट उसळोनी जळी खेळी व्हावे, त्यात चंद्राचे चांदणे पडावे, तसे गाली हसता तुझ्या व्हावे, उंचबळूनी लावण्य वर व्हावे ॥

(०२) उत्प्रेक्षा

उपमेय हे उपमानच आहे. असे वर्णन जेथे असते. तेथे 'उत्प्रेक्षा' हा अलंकार असतो. हा अलंकार असतो. उत्प्रेक्षा अलंकारात जणू, जणूकाही, जणुकाय, की, गमे, वाटे, भासे, म्हणजे यांपैकी एखादा साधर्म्यसूचक शब्द असतो. उदा. (१) विद्या हे पुरुषास रूप बरवे

(२) तिच्या कळ्या । होत्या मितलेल्या सगळ्यात जणू दमल्या । फार खेळूनी, मग निजल्या.

(०३) व्यतिरेक

या प्रकारच्या अलंकारामध्ये उपमेय हे उपमानापेक्षा सरस असल्याचे वर्णन केलेले असते.

उदा. (१) अमृतानीही गोड नाम तुझे देवा

(२) तू माऊलीहूनी मायाळ । चंद्राहूनी शीतल पाणियाहूनी पातळ । कल्लोळ प्रेमाचा

(०४) अतिशयोक्ती

कोणतीही कल्पना आहे त्यापेक्षा खूप फुगवून सांगताना त्यातील असंभाव्यता अधिक स्पष्ट करून सांगितलेली असते त्यावेळी हा अलंकार होतो.

उदा. दमडीचं तेल आणलं सासूबाईचं न्हान झालं ॥
मामांजीची दाढी झाली, भावोजींची शेंडी झाली ॥
उरलेलं तेल झाकून ठेवलं, लांडोरीचा पाय लागला ॥
वेशीपर्यंत ओघळ गेला त्यात उंट पोहून गेला ॥

(०५) दृष्टान्त

एखादे तत्व एखादी गोष्ट किंवा कल्पना पटवून देण्यासाठी तसाच एखादा दाखला किंवा उदाहरण दिल्यास 'दृष्टान्त' अलंकार होतो.

उदा. लहानपण देगा देवा । मुंगी साखरेचा रवा ।
ऐरावत रत्न थोर । त्यासी अंकुशाचा मार ॥

तुकाराम महाराज परमेश्वराकडे लहानपण मागतात ते कशासाठी हे पटवून देतांना मुंगी होऊन साखर मिळते आणि ऐश्वर्यसंपन्न ऐरावत होऊन अंकुशाचा मार खावा लागतो अशी उदाहरणे देतात.

(०६) स्वभावोक्ती

एखाद्या व्यक्तीचे वस्तूचे, प्राण्याचे, त्याच्या स्वाभाविक हालचालीचे यथार्थ वैशिष्ट्यपूर्ण वर्णन करणे हा या भाषेचा अलंकार ठरतो तेव्हा 'स्वभावोक्ती' अलंकार होतो.

उदा. मातीत ते पसरले अति रम्य पंख
केले वरी उदर पांडूर निष्कलंक ॥

(०७) विरोधाभास

एखाद्या विधानाला वरवरचा विरोध दर्शविला जातो. पण तो वास्तविक विरोध नसतो तेव्हा विरोधाभास अलंकार होतो.

उदा. (१) जरी आंधळी मी तुला पाहते । तुझी मूर्ती माझ्या उरी राहते रे ॥
(२) मरणात खरोखर जग जगते ॥

(०८) भ्रान्तिमान

रूपक अलंकारात उपमेय व उपमान यांत भेद नसून ती एकरूप आहेत, असे आपण मानतो. पण उपमानाचा जागी उपमेयच आहे. असा भ्रम निर्माण होऊन तशी काही कृती घडली, तर तिथे भ्रान्तिमान अलंकार असतो.

उदा. हंसा विलोकुनी सुधाकर अष्टमीचा ।
म्यां मनिला नीटिलदेश तिचाच साचा ।
शंख-द्वयी धरुनि कुंकुम कीरवाणी ।
लावावया तिलक लांबविला स्वपाणि ॥

(०९) व्याजोक्ती

एखाद्या गोष्टीचे खरे कारण लपवून दुसरेच कारण देण्याचा जिथे प्रयत्न होतो तिथे 'व्याजोक्ती' हा अलंकार असतो.

उदा. येतो क्षण वियोगाचा पाणी नेत्रांमध्ये दिसे ।
'डोळ्यात' काय गेले हे?' म्हणुनी नयना पुसे ॥

(१०) चेतनगुणोक्ती

निसर्गातील निर्जीव वस्तू सजीव आहेत. अशी कल्पना करून त्या मनुष्याप्रमाणे वागतात किंवा कृती करतात, असे जेथे वर्णन असते. तिथे चेतनगुणोक्ती हा अलंकार असतो.

उदा. कुटुंब वत्सल इथे फणस हा ।
कटिखांद्यावर घेऊन बाळे ।
कथिते त्याला कुशल मुलांचे
गंगाजळीचे बेत आगळे ॥

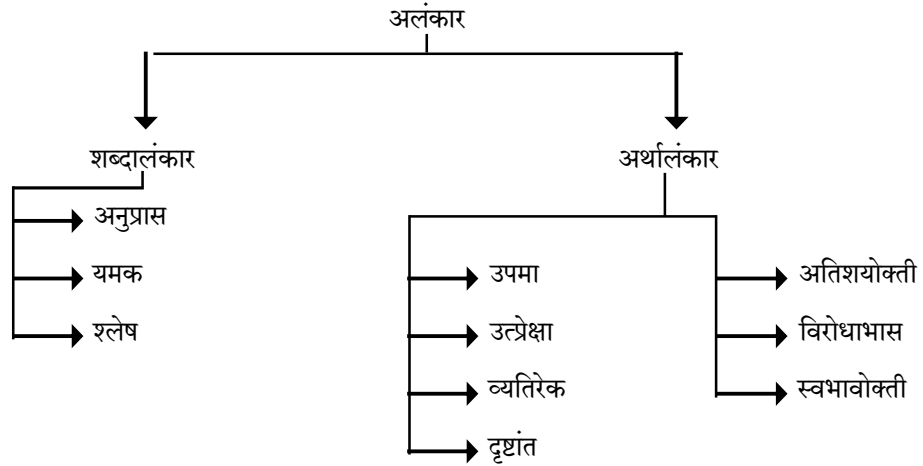
१.२.८ भाषेचे अलंकार

अलंकार म्हणजे भूषण दागिने. शरीर शोभायमान दिसण्यासाठी अंगावर दागिने अधिक खुलवतात आपली भाषा सुंदर व्हावी, म्हणून भाषेतही भूषणांचा, अलंकारांचा उपयोग कवि आणि लेखक करत असतात. विशेषतः पद्यात अलंकार अधिक शोभून दिसतात. गद्यसुद्धा अलंकारांनी सुंदर दिसते. किंवा 'मुख' सुंदर आहे. ही साधी (गद्य) वाक्ये झाली; परंतु 'मुख कमलासारखे सुंदर आहे? किंवा 'मुख' जणू कमलच आहे. असे म्हटले तर ते अधिक सुंदर दिसते यालाच अलंकारिक भाषा असे म्हणतात.

पद्यामध्ये शब्दांची किंवा अक्षरांची पुनरुक्ती असली, की त्यामध्ये नादमाधुर्य येते. अशा शब्दचमत्कृतीची पद्यात योजना असली, तर त्या पद्यात 'शब्दालंकार' असतो.

पद्यात अर्थचमत्कृती प्रामुख्याने असली तर त्या पद्यात, 'अर्थलंकार' असतो.

अलंकाराचे 'शब्दालंकार' आणि 'अर्थलंकार' असे दोन मुख्य प्रकार आहेत.

शब्दालंकार : जे अलंकार केवळ विशिष्ट रचनेवरच अवलंबून असतात, शब्दांची चमत्कृती शब्दांचा अर्थ आणि शब्दयोजना यांच्यावर आधारित अलंकारांना 'शब्दालंकार' म्हणतात.

शब्दालंकाराचे प्रकार

- (१) **अनुप्रास :** कवितेच्या चरणात एकाच अक्षराची पुनरावृत्ती होऊन त्यातील नादामुळे जेव्हा सौंदर्य प्राप्त होते. तेव्हा अनुप्रास अलंकार होतो. उदा. गडद निळे गडद निळे जलद भरुनि आले, शीतल तनु चपल चरण अनिलगण निघाले (गडद जलदची पुनरावृत्ती)
- (२) **यमक :** शब्दालंकाराचे अनेक प्रकार आहेत. त्यांत 'यमक' हा अलंकार होतो. उदा. (मना चंदनाचे परी त्वा झिजावे । परी अंतरी सज्जना निववावे ॥
- (३) **श्लेष :** एकाच शब्द वाक्यात दोन अर्थानी वापरल्यामुळे जेव्हा शब्दचमत्कृती निर्माण होते. तेव्हा 'श्लेष' हा अलंकार होतो.
उदा. मित्राच्या उदयाने कोणास आनंद होत नाही.
(मित्र =सखा, मित्र,=सूर्य)

१.२.९ शब्दसंग्रह

मराठी भाषेत शब्दसंग्रह या विषयाखाली प्रामुख्याने वाक्यप्रचार व म्हणी, समानार्थी व विरुद्धार्थी शब्द, जोडशब्द, शब्दसमूहाबद्दल एक शब्द, इत्यादींचा समावेश होतो. या सर्वांचा अभ्यास करणे मराठी भाषेतील व्याकरणासाठी अत्यंत गरजेचे ठरते. या सर्वांचा अभ्यास करून मराठी भाषेचे ज्ञान वाढते व त्याचे प्रयोजन केल्यास हितप्राप्त ठरते.

(१) वाक्यप्रचार

- (०१) वाखाणणी करणे - स्तुती करणे
- (०२) षटकर्णी होणे - गुप्त गोष्टी तिसऱ्यास सांगणे

- (०३) वर्ज्य करणे - टाळणे
- (०४) पांढऱ्यावर काळे करणे - लिहिणे
- (०५) पोबारा करणे - पळून जाणे
- (०६) पांघरून घालणे - दोष झाकणे
- (०७) खूणगाठ बांधणे - निश्चय करणे
- (०८) उंटावरचा शहाणा - मूर्खपणाचा सल्ला देणे
- (०९) फडशा पाडणे - संपविणे
- (१०) कोंडमारा होणे - निरुपाय होणे
- (११) ब्रह्मांड आठवणे - भीती वाटणे
- (१२) खसखस पिकणे - मोठ्याने हसणे
- (१३) तोंडात बोट घालणे - नवल करणे
- (१४) मुलाहिजा बाळगणे - पर्वा करणे
- (१५) पोटास चिमटे घेणे - अर्धपोटी राहणे

समानार्थी शब्द

- (०१) अनल - विस्तव, पावक, अग्नी, वन्ही
- (०२) डोळा - नयन, लोचन, चक्षु, नेत्र
- (०३) वीज - चपला, तडित, बिजली, सौदामिनी
- (०४) ज्ञानी - शहाणा, डोळस, जाणकार, सुज्ञ
- (०५) वस्त्र - पट, अंबर, वसन, कपडा
- (०६) भुंगा - भ्रमर, अली, मिलिंद, मधुप
- (०७) पत्नी - भार्या, बायको कांता, दारा, जाया
- (०८) युद्ध - रण, समर, संगर, संग्राम, लढाई
- (०९) वानर - कपी, मर्कट, शाखामृग
- (१०) क्षय - क्षीण, नाश, ऱ्हास
- (११) अही - साप, सर्प, भुजंग
- (१२) दुध - पय, क्षीर, दुग्ध
- (१३) नदी - सरिता, तटिनी, तरंगिणी
- (१४) स्त्री - ललना, महिला, वनिता, नारी, अबला
- (१५) शत्रू - अरी, रिपू, वैरी, दुश्मन
- (१६) लक्ष्मी - श्री, रमा, कमला, इंदिरा, वैष्णवी
- (१७) पृथ्वी - धरणी, अवनी, भूमी, वसुंधरा

शब्दसंग्रह

विरुद्धार्थी शब्द

- (०१) एच्छिक X अपरिहार्य
- (०२) कृतज्ञ X कृतघ्न
- (०३) इहलोक X परलोक
- (०४) आगंतुक X आमंत्रित

- (०५) अतिवृष्टी X अनावृष्टी
- (०६) शुध्दपक्ष X वद्यपक्ष
- (०७) राजमार्ग X आडमार्ग
- (०८) सुलक्षणी X कृत्यक्षणी
- (०९) वंद्य X निंद्य
- (१०) साधार X निराधार
- (११) ग्राह्य X त्याज्य
- (१२) अनाथ X सनाथ
- (१३) कृपण X उदार
- (१४) खंडन X मंडन
- (१५) घाऊक X किरकोळ

जोडशब्द

- (०१) सोनेनाणे - राजेमहाराजे
- (०२) हीनदीन - ऐषाराम
- (०३) उपासतापास - अक्राळविक्राळ
- (०४) आरडाओरडा - ध्यानीमनी
- (०५) दयामाया - गोरामोमटा
- (०६) होमहवन - दिवाबत्ती
- (०७) अदलाबदल - स्थिरस्थावर
- (०८) उधारउसनवार - गाठभेट
- (०९) नोकरचाकर - रीतीरिवाज
- (१०) टंगळमंगळ - संगतसोबत
- (११) गोडीगुलाबी - व्रतवैकल्य
- (१२) चारचौघे - डामडौल
- (१३) ठाकठीक - खेळखंडोबा
- (१४) जुनापुराणा - सडासारवण
- (१५) झाडेझुडुपे - पैसाआडका

शब्दसमूहातील एक शब्द

- (०१) देव आहे असा माननारा - आस्तिक
- (०२) श्रम न करता खाणारा - ऐतोबा/ऐतखाऊ
- (०३) समाजात समता नांदावी असे म्हणणारा - साम्यवादी
- (०४) आकाशात गमन करणारा - खग
- (०५) शेतकऱ्यांना मिळालेले सरकारी कर्ज - तगाई
- (०६) तोंडातोंडी चालत आलेली गोष्ट - दंतकथा
- (०७) मोफत पाणी मिळण्याची सोय - पाणपोई
- (०८) मोजके असे बोलणारा - मितभाषा
- (०९) लिहिण्याची हातोडी - लेखनशैली
- (१०) दुपारच्या जेवणानंतरची अल्प झोप - वामकुक्षी

- (११) स्वतःच्याच फायद्याचे पाहणारा - अप्पलपोटा
 (१२) इच्छिलेली वस्तू देणारी गाय - कामधेनू
 (१३) उदयाला येत असलेला - उदयोन्मुख
 (१४) ज्यास कोणीही शत्रु नाही असा - अजातशत्रू
 (१५) अगदी पूर्वीपासून राहणारे - आदिवासी
 (१६) दुःखामुळे सोडलेला दीर्घ श्वासास - सुस्कारा
 (१७) देशासाठी प्राणार्पण करणारा - हुतात्मा
 (१८) शत्रूला सामील झालेला - घरभेदी
 (१९) दैवावर भरवसा ठेवून राहणारा - दैववादी
 (२०) जाणून घेण्याची इच्छा असणारा - जिज्ञासू
 (२१) हालअपेष्टा सहन करण्याचा गुण - तितिक्षा
 (२२) गावातील एकत्र पाणी भरण्याची जागा - पाणवठा
 (२३) पायाच्या नखापासून शेंडीपर्यंत - नखशिखान्त
 (२४) दोनदा जन्मलेला - द्विज

म्हणी

- (०१) चार दिवस सासूचे, चार दिवस सुनेचे - प्रत्येकाला अधिकार गाजवण्याची संधी आयुष्यात मिळतेच.
 (०२) उथळ पाण्याला खळखळाट फार - ज्याच्या अंगी गुण कमी असतात मात्र तो बढाई खूप मारतो.
 (०३) गर्जेल तो पडेल काय - बडबड करणाऱ्याच्या हातून काही कार्य होत नाही.
 (०४) कोल्हा काकडीला राजी - क्षुद्र माणसे क्षुद्र वस्तूंना भाळतात
 (०५) दाम करी काम - पैशाने सर्व काम साध्य होतात.
 (०६) खाण तशी माती - आईबाबाप्रमाणेच मुले
 (०७) पाचा मुखी परमेश्वर - पुष्कळ लोक जे बोलतात ते खरे
 (०८) हजीर तो वजीर - जो वेळेला हजर असतो त्याचा फायदा होतो.
 (०९) पळसाला पाने तीनच - कोठेही गेले, तरी मनुष्यस्वभाव सारखाच
 (१०) वासरात लंगडी गाय शहाणी - अडाणी लोकांत अर्धवट शहाण्यालाही मोठेपण लाभते
 (११) नावडतीचे मीठ अळणी - नावडत्या माणसाने काहीही केले, तरी ते वाईटच असते.
 (१२) शितावरून भाताची परीक्षा - एखाद्या अंशावरून सगळ्या पदार्थांची परीक्षा करता येते.
 (१३) पै दक्षिणा लक्ष प्रदक्षिणा - द्यावयाचे थोडे आणि त्याबद्दल काम मात्र चोपून घ्यावयाचे
 (१४) भीत्या पाठी ब्रम्हराक्षस - भित्या माणसावरच संकटे कोसळतात
 (१५) चढेल तो पडेल - उत्कर्षासाठी धडपडणाऱ्याला अपयश आले, तर त्यात कमीपणा नाही.

१.३ पारिभाषिक शब्द

स्वर - म्हणजे उच्चार करणे.

नाम - कोणतीही व्यक्ती, वस्तु किंवा ठिकाण.

सर्वनाम - नामाच्या जागी येणारा शब्द.

क्रियापद - वाक्यातील क्रियावाचक शब्द.

क्रियाविशेषण - क्रियापदाबद्दल अधिक माहिती देणारा शब्द.

वाक्यपृथक्करण - वाक्यातील विविध घटकांचा परस्परांशी असणारा संबंध काय आहे हे विशद करून सांगणे.

पृथक् - वेगळे.

प्रयोग - वाक्यातील कर्ता, कर्म व क्रियापद यांच्यातील परस्पर संबंध.

शब्दसिद्धी - शब्द कसा बनला/ तयार झाला याची माहिती करणे.

देशी शब्द - आपल्या मराठी भाषेतील मूळ शब्द.

परकीय किंवा विदेशी शब्द - आपल्या मराठी भाषेव्यतिरिक्त आलेले शब्द.

वाक्प्रचार - मराठी भाषेपेक्षा वेगळा व विशिष्ट अर्थाने रूढ झालेला शब्द

समानार्थी शब्द - एखाद्या शब्दा साठी त्याच अर्थाचा दुसरा शब्द.

विरुद्धार्थी शब्द - एखाद्या शब्दाच्या उलट अर्थाचा दुसरा शब्द.

१.४ सारांश

आपण या घटकात भाषा हे एक संवादाचे मुख्य साधन आहे हे जाणून घेतले तसेच भाषेचा उगम कशा पद्धतीने होत गेला या बद्दल माहिती घेतली. या घटकामध्ये मराठी भाषेचा उगम कसा झाला. कोणकोणत्या ऐतिहासिक पुराव्याद्वारे मराठी भाषेची इतिहासातील पोळेमुळे रुजण्यास सुरुवात झाली इत्यादी माहिती, २००० वर्षांचा इतिहास जपणारी आपली मराठी भाषा आहे याचा अभ्यास आपण या घटकात करून घेतला. पूर्व वैदिक काळ, वैदिक काळ, संस्कृत, पाली, प्राकृत या टप्प्यातून मराठी होत गेलेला उत्क्रांत आपण या घटकात अभ्यासला. मुकुंदराजांनी रचलेला विवेकसिंधू हा ग्रंथ, भावार्थदीपिका, चक्रधर स्वामिनी लिहिलेला लीळाचरित्र, संत एकनाथांनी रचलेला भागवत इ. ग्रंथांनी मराठी भाषेच्या विकासात भर घातली याचा अभ्यास आपण या घटकात केला. कालानुक्रमे मराठीत झालेले बदल या बदलांची कारणे अभ्यासली. मराठी भाषेतील वर्णमाला शब्दांच्या जाती इ. महत्वाच्या घटकांचा अभ्यास केला. जेव्हा भाषेचा उल्लेख होतो, तेव्हा त्या भाषेला नियमात बांधण्यासाठी व्याकरण देखील गरजेचे असते, म्हणून या घटकात मराठी भाषेच्या व्याकरणाबद्दल सखोल माहिती जाणून घेतली. व्याकरण म्हणजे भाषेतील वर्णांची, शब्दांची, शुद्धलेखनानुसार, नियमानुसार केलेली सुयोग्य ठेवण होय. मराठी भाषेतील वाक्यरचना, वाक्यपृथक्करण, प्रयोग, समास, शब्दसिद्धी, भाषेतील अलंकार, इ. घटकांची उदाहरणासह माहिती करून घेतली. स्पर्धा परीक्षा क्षेत्रामध्ये या घटकाला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. आपण या घटका मध्ये मराठी भाषेतील शब्द संग्रह, मराठी भाषेतील म्हणी, वाक्यप्रचार, समानार्थी शब्द, विरुद्धार्थी शब्द, शब्दसमूहातील एक शब्द, इ. घटकांचा समर्पकपणे अभ्यास करून घेतला. पुढील घटकात आपण मराठी भाषेतील आकलन व लेखन कौशल्य या बद्दल माहिती करून घेऊ.

१.५ सरावासाठी स्वाध्याय

(०१) आद्यकवी मुकुंदराज यांचा पुढीलपैकी कोणता ग्रंथ आहे?

(१) लीळाचरित्र	(२) विवेकसिंधू
(३) दृष्टांतपाठ	(४) ज्ञानेश्वरी

(०२) वि. वा शिरवाडकरांचे टोपणनाव कोणते?

(१) कुसुमाग्रज	(२) गोविंदग्रज
(३) यशवंत	(४) विंदा

(०३) पुढीलपैकी कोणता शब्द स्त्रीलिंगी व पुल्लिंग दोन्ही लिंगात आढळतो.

(१) बाग	(२) वेळ
(३) मजा	(४) सर्व पर्याय

- (०४) 'श्रीमान' या शब्दाचे स्त्रीलिंगी रूप ओळखा.
 (१) श्रीमानी (२) श्रीमती
 (३) श्रीमानीन (४) श्रीमतीत
- (०५) स्वतःचा उल्लेख करणारी वाक्यातील सर्वनामे -----म्हणून ओळखली जातात.
 (१) प्रश्नार्थक सर्वनामे (२) अनिश्चित सर्वनामे
 (३) आत्मवाचक सर्वनामे (४) तृतीय पुरुषवाचक सर्वनामे
- (०६) नामाबद्दल विशेष माहिती सांगणाऱ्या व नामाची व्याप्ती मर्यादित करणाऱ्या शब्दाला-----असे म्हणतात.
 (१) सर्वनाम (२) विशेषण
 (३) क्रियापद (४) प्रकृती
- (०७) अकर्मक क्रियापदात क्रिया करणारा व क्रिया सोसणारा----- असतो.
 (१) क्रियापद (२) कर्ता
 (३) कर्म (४) विभक्ती
- (०८) सहायक क्रियापदांनाच ----- असेही म्हणतात.
 (१) मुख्य क्रियापदे (२) उपक्रियापदे
 (३) प्रमुख क्रियापद (४) गौण क्रियापदे
- (०९) 'ती मुलगी चांगली आहे'. या वाक्यातील अधोरेखित शब्दाची जात ओळखा.
 (१) क्रियापद (२) विशेषण
 (३) क्रियाविशेषण (४) क्रियाविशेषण अव्यय
- (१०) पुढील वाक्यातील क्रियाविशेषण अव्यय ओळखा.
 आपण उन्हाळ्यात भरपूर पाणी प्यायला हवे.
 (१) आपण (२) भरपूर
 (३) पाणी (४) प्यायला
- (११) पुढील वाक्यातील शब्दयोगी अव्यय ओळखा.
 चंदूही असा एक वात्रट मुलगा आहे.
 (१) ही (२) एक
 (३) वात्रट (४) असा
- (१२) पुढीलपैकी अभयान्वयी अव्यय नसलेला पर्याय ओळखा.
 (१) की (२) कारण
 (३) अबब (४) म्हणून
- (१३) केवलप्रयोगी अव्यये ही ----- दाखविण्याचे काम करतात.
 (१) लिंग (२) वचन
 (३) भावना (४) विभक्ती
- (१४) पुढील केवलप्रयोगी अव्ययांवरून व्यक्त होणारी भावना ओळखा
 अरेच्या ! तुम्ही बाजारात कसे ?
 (१) आश्चर्यदर्शक (२) शोकदर्शक
 (३) संबोधनदर्शक (४) प्रशंसादर्शक
- (१५) वाक्यातील कर्ता-कर्म-क्रियापद यांच्या परस्परसंबंधाला----- म्हणतात.
 (१) उपपद (२) प्रयोग
 (३) विभक्ती (४) कारकार्थ

- (१६) 'तृण हे सर्व विश्वास गुरुस्थानी शोभण्यासारखे आहे'.
अलंकार ओळखा
(१) यमक (२) अनन्वय
(३) उपमा (४) रूपक
- (१७) 'एक तीळ सात जणांनी वाटून खाल्ला व लगेच सर्वांचे पोटही भरले'. (अलंकार ओळखा)
(१) रूपक (२) अनन्वय
(३) चेतनगुणोक्ती (४) अतिशयोक्ती
- (१८) 'त्या पावसाच्या धारा, म्हणजे वरुणाची कृपादृष्टीच जणू'. (अलंकार ओळखा)
(१) उत्प्रेक्षा (२) विरोधाभास
(३) चेतनगुणोक्ती (४) असंगती
- (१९) 'जरी बहिरी मि सर्व ऐकते' (अलंकार ओळखा)
(१) व्याजोक्ती (२) अन्योक्ती
(३) उपमा (४) विरोधाभास
- (२०) 'आपलेच दात, आपलेच -----' म्हण पूर्ण करा.
(१) ओठ (२) गाल
(३) तोंड (४) हात
- (२१) पुढील वाक्प्रचाराच्या अर्थाचा योग्य पर्याय निवडा.
'काप गेले पण भोके राहिली'
(१) भोके कापून राहिली (२) वैभव गेले पण खुणा राहिल्या
(३) दैवाने वैभव नेले (४) भोकांमुळे वैभव गेले.
- (२२) खालील शब्दसमूहाबद्दल योग्य शब्द वापरा.
'दुसऱ्याच्या मनातले ओळखणारा'
(१) मनतारण (२) मनकवडा
(३) मनजाण (४) मनतारा
- (२३) महात्मा गांधीजींच्या आश्रमात खूप लोकांची ये-जा असायची म्हणजेच तेथे लोकांचा -----
(१) श्री गणेश होता (२) राबता होता
(३) सहभाग होता (४) वाटचाल होती.
- (२४) खालीलपैकी चूकची जोडी ओळखा.
(१) आश्चर्य = नवल (२) तलाव = तडाग
(३) मुलगी = आत्मजा (४) हत्ती = कनक
- (२५) खालीलपैकी अचूक जोडी ओळखा.
(१) खंडन x मंडन (२) विधायक x विध्वंसक
(३) ऐच्छिक x अनैच्छिक (४) प्राचीन x अर्वाचीन
- (२६) वर्ष २००९ च्या शासन निर्णयानुसार कोणते दोन स्वर वर्णमालेत समाविष्ट करण्यात आले आहेत?
(१) अं, अः (२) अ, आ
(३) अँ, ऑ (४) ऋ, लृ
- (२७) पुढील वर्ण गटाला ----- असे म्हणतात.
इ, त्र, ण, नृ, म्
(१) स्वर (२) संयुक्त स्वर
(३) अनुनासिके (४) कठोर व्यंजने

(२८) 'उ, ऊ या स्वरांचे उच्चार स्थान ----- आहे.

(१) कंठ्य वर्ण	(२) ओष्ठ्य वर्ण
(३) तालप्य वर्ण	(४) दंतवालय्य वर्ण

(२९) 'भूध्दार' या संधीचा विग्रह करा.

(१) भु + ध्दार	(२) भू + ध्दार
(३) भू + उद्धार	(४) भू + ऊद्धार

(३०) 'अति + उत्तम' विग्रहावरून संधी ओळखा.

(१) अतिउत्तम	(२) अतीउत्तम
(३) अत्युत्तम	(४) अतितम

(३१) पुढील सामासिक शब्दाचा योग्य समास ओळखा.

पाणकोंबडा

(१) तत्पुरुष समास	(२) द्वंद समास
(३) बहुव्रीही समास	(४) द्वीगू समास

(३२) गटात न बसणारा शब्द ओळखा.

(१) आईवडील	(२) गुरुशिष्य
(३) खरेखोटे	(४) पतीपत्नी

(३३) पुढीलपैकी तत्सम शब्द ओळखा.

(१) गृह	(२) घाण
(३) बटाटा	(४) अर्ज

(३४) 'हवा कोंदट असल्यास मनुष्याची प्रकृती बिघडते'.

(विधेय ओळखा)

(१) प्रकृती	(२) बिघडते
(३) हवा	(४) मनुष्य

(३५) चाचा नेहरूंना गुलाबाची फुले फार आवडत. (उद्देश ओळखा)

(१) चाचा नेहरूंना	(२) गुलाबाची फुले
(३) फार	(४) आवडत

(३६) कर्मणी प्रयोगाचे वाक्य ओळखा.

(१) तृप्तीने गाणे म्हंटले	(२) आम्ही त्याला पहिले
(३) ती वाचन करते	(४) मोर नाचला

(३७) पुढील सामासिक शब्दाचा योग्य समास ओळखा.

(१) द्वंद समास	(२) कर्मधारय समास
(३) द्वीगू समास	(४) नञबहुव्रीही

(३८) खालीलपैकी चुकीचा पर्याय निवडा.

शब्द

शब्दाचा

(१) तथापि	तत्सम शब्द
(२) आग	तदभव
(३) रसिक	उपसर्गघटीत शब्द
(४) झोप	देशी शब्द

- (३९) 'माधुरीने सुरेख गाणे गायले'.
 (१) गाणे (२) गायले
 (३) माधुरीने (४) सुरेख
- (४०) खालीलपैकी कोणते व्यंजन अनुनासिक नाही?
 (१) ङ् (२) न्
 (३) म् (४) ण्
- (४१) खालीलपैकी चुकीचा पर्याय निवडा.
 (१) गुण उधळणे - दुर्गुण दाखविणे (२) जमदग्नी - जन्म देणारा
 (३) षट्कर्णी होणे - गुप्त गोष्ट तिसऱ्यास सांगणे (४) ठणठणपाळ - द्रव्य व विद्या दोन्ही नसलेला
- (४२) खालील म्हणीचा योग्य अर्थ दर्शविणारा पर्याय निवडा.
 'पाचा मुखी परमेश्वर'
 (१) परमेश्वराच्या पाचही मुखांचे दर्शन मिळणे (२) आयुष्यात पाचही दिशांनी आनंद मिळणे
 (३) पुष्कळ लोक जे बोलतात तेच खरे (४) यापैकी एकही नाही
- (४३) उभयान्वयी अव्यय वाक्याला -----
 (१) अर्थ प्राप्त करून देते. (२) संदर्भ देते
 (३) जोडते (४) यापैकी एकही नाही
- (४४) खालीलपैकी केवलप्रयोगी अव्यय ओळखा.
 (१) फार (२) मांजर
 (३) हुश्रू (४) अवघड
- (४५) खालील वाक्यातील प्रयोग ओळखा
 गुरुजींनी विद्यार्थ्यांना शिकवावे.
 (१) कर्मणी प्रयोग (२) कर्तरी प्रयोग
 (३) भावे प्रयोग (४) कर्म-भाव-संकर प्रयोग
- (४६) पहिले पद प्रमुख असणे हे लक्षण.....समासाचे आहे.
 (१) द्वंद (२) कर्मधारय
 (३) बहुब्रीही (४) अव्ययीभाव
- (४७) ती सत्यवती नसून, सत्याचीच मूर्ती आहे.
 (१) अनुप्रास (२) अपन्हुती
 (३) विरोधाभास (४) उत्प्रेक्षा
- (४८) पुढीलपैकी लेखननियमानुसार योग्य शब्द निवडा.
 (१) सुश्रुषा (२) सुश्रूषा
 (३) सूश्रूषा (४) शुश्रुषा
- (४९) खालील पर्यायापैकी पोर्तुगीज भाषेतून मराठीत आलेला शब्द ओळखा.
 (१) पार्सल (२) पिस्तूल
 (३) फडणवीस (४) कोशंबीर
- (५०) खालीलपैकी फारसी भाषेतून मराठीत रुजलेला शब्द ओळखा.
 (१) कंडक्टर (२) साबुदाणा
 (३) हकीकत (४) खलबत्ता

उत्तरतालिका

(०१) २	(०२) १	(०३) ४	(०४) २	(०५) ३
(०६) २	(०७) २	(०८) ४	(०९) ३	(१०) २
(११) १	(१२) ३	(१३) ३	(१४) १	(१५) २
(१६) ३	(१७) ४	(१८) १	(१९) ४	(२०) १
(२१) २	(२२) २	(२३) २	(२४) १	(२५) ३
(२६) ३	(२७) ३	(२८) २	(२९) ३	(३०) ३
(३१) १	(३२) ३	(३३) १	(३४) २	(३५) २
(३६) १	(३७) ४	(३८) ३	(३९) ४	(४०) १
(४१) २	(४२) ३	(४३) ३	(४४) ३	(४५) ३
(४६) ४	(४७) २	(४८) १	(४९) २	(५०) ३

घटक क्र. २ : गद्य आकलन

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ विषय-विवेचन
 - २.२.१ उताऱ्यावरील आकलनात्मक कौशल्ये
 - २.२.२ उतारा कसा सोडवावा
- २.३ पारिभाषिक शब्द
- २.४ सारांश
- २.५ सरावासाठी स्वाध्याय

२.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासातून तुम्हाला

- उतारा व उताऱ्यासंदर्भात इतर गोष्टी, की ज्याद्वारे त्या उताऱ्याचे आकलन होण्यास मदत होते. इ. गोष्टींचे ज्ञान प्राप्त होईल.
- एखाद्या उतारा कमीत कमी वेळेत अचूकपणे कसा वाचवा याचे कौशल्य प्राप्त होईल.
- लेखकाला त्याच्या उताऱ्यातून नक्की कोणता अर्थ अभिप्रेत आहे यासंदर्भात ज्ञान विकसित होईल.
- उतारा वाचत असतांना त्यातील बारकावे व महत्त्वाच्या शब्दांचा अंतर्भाव का? व कशा पद्धतीने केला गेला आहे? हे समजेल.
- थोडक्यात उताऱ्याचे सर्वांगाने आकलन करून त्याचे पृथक्करण यासंदर्भात ज्ञान प्राप्त होईल.

२.१ प्रस्तावना

भाषेचा अभ्यास करतांना वाचन कौशल्य हे महत्त्वाचे असते. वाचनाबाबत स्पष्टपणा व वाचनाचा वेग व जे वाचले आहे त्याचे आकलन होणे, या सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव गद्य आकलन या घटकांमध्ये केलेला आहे. म्हणजेच आपण जे वाचतो, त्याच्या आशयाचे आपणास आकलन होणे, हा वाचन कौशल्याचा आत्मा होय. उतारा व त्यावरील प्रश्न सोडवतांना वर उल्लेख केलेल्या गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. तर या सर्व गोष्टींचा तसेच उतारा व त्यावरील प्रश्न सोडवितांना गरजेच्या असलेल्या सर्व कौशल्यांवर या घटकांमध्ये सखोल माहिती दिलेली आहे. साधारणपणे सर्वच स्पर्धा परीक्षांमध्ये गद्य आकलन हा घटक व त्यावर प्रश्न विचारले जातात. त्यामुळे या घटकाचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

२.२ विषय-विवेचन

२.२.१ उताऱ्यावरील प्रश्न सोडविण्यासाठी आकलनात्मक कौशल्ये

प्रथमतः उतारा नीट काळजीपूर्वक वाचणे, अत्यंत महत्वाचे आहे.

- (१) उताऱ्यातील विषय, तसेच उताऱ्यात मांडलेले महत्वाचे विचार व शब्द यांना अधोरेखित करणे महत्वाचे असते.
- (२) उताऱ्यामध्ये विचार मांडताना वापरलेली उदाहरणे, अलंकार, विशेषणे, वर्णन उताऱ्यातील प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने महत्वाची न वाटल्यास कमी करावीत जेणेकरून आपला वेळ कमी खर्च होईल.
- (३) उताऱ्यामध्ये लेखकाने मांडलेले विचार नक्की कोणत्या दृष्टीकोनातून मांडलेले आहे, हे समजून घेणे हे देखील महत्वाचे ठरते.
- (४) उताऱ्यात काही अनोळखी शब्द आल्यास गोंधळून न जाता नक्की कोणत्या संदर्भाने तो शब्द उताऱ्यात आला आहे हे जाणून घ्यावे.
- (५) प्रश्नांचे योग्य उत्तर निवडतांना लेखकाचे विचारच ग्राह्य धरावे, त्यात आपले मत दृष्टीकोन विपर्यास करून उत्तर निवडू नये.
- (६) उताऱ्याचे शीर्षक असाही एक प्रश्न उताऱ्याखाली दिलेला असतो, या प्रश्नांचे उत्तर उताऱ्याची मध्यवर्ती संकल्पना बारकाईने समजावून घेऊन उत्तर निवडावे.

२.२.२ उतारा कसा सोडवावा

उदाहरणासाठी आयोगाने विचारलेल्या खालील उताऱ्यांचा अभ्यास व उताऱ्यावरील प्रश्न कशी सोडवावी हे अभ्यासु

(१) पुढील उतारा वाचून त्यावर आधारित १ ते ५ प्रश्नांची उत्तरे द्या :

एक पक्षीय वर्चस्वाचा प्रत्यय येणारा भारत हा एकमेव देश नाही जर आपण विश्वाकडे दृष्टि टाकल्यास आपल्याला एक पक्षीय वर्चस्वाची इतर बरीच उदाहरणे सापडतील. परंतु भारतातील वर्चस्व आणि इतर देशातील वर्चस्वामध्ये महत्त्वपूर्ण फरक दिसतो. लोकशाही तडजोडी साठी एक पक्षीय वर्चस्वाची खात्री इतर देशात दिसून येते. काही देशांमध्ये जसे, चीन, क्यूबा आणि सिरीया मध्ये संविधानाने फक्त एका पक्षाला संपूर्ण देशावर शासन करण्याची परवानगी दिली आहे. काही इतर देशांमध्ये जसे म्यानमार, बेलारूस, इजिप्त आणि इरिट्रियामध्ये कायदेशीर आणि लष्करी उपायांमुळे एक पक्षीय राज्य प्रभावीपणे दिसून येते. काही वर्षांपूर्वी पर्यंत मेक्सिको, दक्षिण कोरीया, तैवान ही एकपक्षीय वर्चस्व असणारी राज्य होती. भारतातील काँग्रेस पक्षाचे वर्चस्व हे इतर देशांपेक्षा भिन्न होते कारण ते लोकतंत्रात्मक वातावरणात प्राप्त झाले. मुक्त आणि निष्पक्ष वातावरणातील निवडणूकामध्ये अनेक राजकीय पक्ष सहभागी होवून लढले. निवडणूका मागून निवडणूका जिंकण्यात काँग्रेस पक्ष यशस्वी झाला. वर्णभेदाच्या अंतानंतर दक्षिण अफ्रिकेत अफ्रीकन नॅशनल काँग्रेसला जे वर्चस्व प्राप्त झाले, त्याच्याशी याची साम्यता होती.

काही वर्षांपूर्वी काँग्रेस नेतृत्व आणि विरोधी पक्षीय नेतृत्व यांच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर एकमेकांप्रती सन्मान होता. स्वातंत्र्याच्या घोषणेनंतर आणि प्रथम सार्वत्रिक निवडणूकीनंतर शासन करणाऱ्या अंतरिम सरकारमध्ये डॉ. आंबेडकर आणि शामाप्रसाद मुखर्जी सारख्या विरोधी नेत्यांचा कॅबिनेट मध्ये समावेश होता.

(१) काँग्रेस पक्षाच्या वर्चस्वाची कारणे कोणती आहेत?

(अ) राष्ट्रीय चळवळीचे वारसदार	(ब) सर्वसमावेशक स्वरूप
(क) उत्कृष्ट संघटीत पक्ष	(ड) क्रांतीकारी नेतृत्व
(इ) पैसा आणि माध्यमे	

पर्यायी उत्तरे

(१) फक्त अ, ब, क	(२) फक्त क, ड, इ
(३) फक्त अ, क, इ	(४) फक्त ब, ड, इ

(२) वरील उतारा कोणत्या राजकीय पक्षाशी संबंधित आहे?

- (१) काँग्रेस (आय) (२) काँग्रेस (ओ)
(३) काँग्रेस (आर) (४) भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस

(३) योग्य कथन/कथने ओळखा

- (अ) संविधानाद्वारे परवानगी प्राप्त एकल राजकीय पक्ष असणारे देश चीन आणि क्युबा आहेत.
(ब) लष्करी कारणांच्या आधारे एक पक्ष असणारे देश इजिप्त आणि इरिट्रिया आहेत.
(क) लोकशाही वातावरणामध्ये एक राजकीय पक्षीय वर्चस्व असणारे देश भारत आणि दक्षिण अफ्रिका आहेत.

पर्यायी उत्तरे

- (१) फक्त अ, ब (२) फक्त अ, क
(३) फक्त ब, क (४) वरील सर्व

(४) डॉ. भिमराव आंबेडकर आणि शामाप्रसाद मुखर्जी हे कोणत्या विरोधी पक्षाचे नेते होते?

- (१) डॉ. आंबेडकर - समाजवादी पार्टी
शामाप्रसाद मुखर्जी - भारतीय जनसंघ
(२) डॉ. आंबेडकर - शेड्यूल कास्ट फेडरेशन
शामाप्रसाद मुखर्जी - भारतीय जनता पार्टी
(३) डॉ. आंबेडकर - स्वतंत्र मजूर पक्ष
शामाप्रसाद मुखर्जी - हिंदू महासभा
(४) वरीलपैकी नाही

(५) वरील उताऱ्यानुसार एक पक्षीय वर्चस्वाची कारणे कोणती आहेत?

- (अ) संविधानिक तरतुदी (ब) लष्करी उठाव
(क) साम्यवादी राजवट (ड) लोकशाहीचे अपयश

पर्यायी उत्तरे

- (१) फक्त अ, ब, क (२) फक्त अ, ब, ड
(३) फक्त अ, क, ड (४) फक्त ब, क, ड

वरील उतारा काळजीपूर्वक वाचल्यानंतर आपल्याला असे लक्षात येईल की उताऱ्याची मध्यवर्ती संकल्पना राजकीय पक्ष व राजकीय पक्षाची भारतातील कामगिरी याबद्दल माहिती समजते. भारतातील व इतर देशातील एक पक्षीय वर्चस्वाचा प्रत्यय या संदर्भात उताऱ्यात माहिती दिलेली आहे.

आपण उताऱ्याखाली दिलेल्या प्रश्नाची उत्तरे शोधण्यासाठी कोणती व कशी कौशल्य वापरली पाहिजेत हे बघूयात.

- प्र.(१) पहिल्या प्रश्नात विचारले आहे की उताऱ्या नुसार काँग्रेस पक्षाच्या वर्चस्वाची कारणे कोणती आहेत? उताऱ्यात राष्ट्रीय चळवळीचे वारसदार, सर्वसमावेशक स्वरूप, उत्कृष्ट संघटीत पक्ष यांचा प्रत्यक्ष पद्धतीने आलेला दिसतो मात्र क्रांतीकारी नेतृत्व आणि पैसा आणि माध्यमे यांचा कोठेही उल्लेख आलेला दिसत नाही त्यामुळे पर्याय क्र. (१) योग्य आहे.
- प्र.(२) दुसऱ्या प्रश्नात विचारले आहे की उतारा कोणत्या राजकीय पक्षाशी संबंधित आहे? उताऱ्यात आलेल्या आठव्या ओळीनुसार भारतातील काँग्रेस पक्षाचे वर्चस्व हे इतर देशांपेक्षा भिन्न होते कारण ते लोकतंत्रात्मक वातावरणात प्राप्त झाले असा स्पष्ट उल्लेख आलेला आढळतो तसेच इतर प्रत्ययांवरून आपल्याला असे दिसते कि सदर उतारा हा भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसशी संबंधित आहे. त्यामुळे पर्याय क्र. ४) योग्य आहे.

- प्र. (३) तिसऱ्या प्रश्नात विचारले आहे कि योग्य कथन/कथने ओळखा. संविधानाद्वारे परवानगी प्राप्त एकल राजकीय पक्ष असणारे देश चीन आणि क्युबा आहेत. लष्करी कारणांच्या आधारे एक पक्ष असणारे देश इजिप्त आणि इरिट्रिया आहेत. लोकशाही वातावरणामध्ये एक राजकीय पक्षीय वर्चस्व असणारे देश भारत आणि दक्षिण आफ्रिका आहेत. या तीनही वाक्यांचा उल्लेख उताऱ्यात आलेला आढळतो म्हणून पर्याय क्र. ४) योग्य आहे.
- प्र. (४) चौथ्या प्रश्नात विचारले आहे की डॉ. भिमराव आंबेडकर आणि शामाप्रसाद मुखर्जी हे कोणत्या विरोधी पक्षाचे नेते होते उताऱ्यात शेवटच्या ओळीत उल्लेख केल्याप्रमाणे स्वातंत्र्याच्या घोषणेनंतर आणि प्रथम सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर शासन करणाऱ्या अंतरिम सरकार मध्ये डॉ. आंबेडकर आणि शामाप्रसाद मुखर्जी सारख्या विरोधी नेत्यांचा कॅबिनेट मध्ये समावेश होता. मात्र त्यांच्या पक्षाचा कोठेही उल्लेख आढळून येत नाही म्हणून पर्याय क्र. ४) योग्य आहे.
- प्र. (५) पाचव्या प्रश्नात विचारले आहे की वरील उताऱ्यानुसार एक पक्षीय वर्चस्वाची कारणे कोणती आहेत. संविधानिक तरतुदी, लष्करी उठाव, साम्यवादी राजवट, लोकशाहीचे अपयश मात्र लोकशाहीचे अपयश याचा उल्लेख उताऱ्यात आलेला नसल्या मुळे पर्याय क्र. १) योग्य आहे.

(२) पुढील उतारावाचून त्यावर आधारित १ ते ५ प्रश्नांची उत्तरे द्या.

प्राचीन भारतीय ग्रंथात आदिवासींचा उल्लेख अरण्यात राहणारे म्हणून 'अरण्यक' असा केला आहे. इथले मूळ निवासी, दुर्गम अशा पहाडी प्रदेशात राहतात म्हणून त्यांचा उल्लेख गिरिजन, वनवासी असाही केला जातो. भारतात अशा सुमारे ४०० आदिवासी जमातींची नोंद आहे. रानातली कंदमुळं आणि जंगलातल्या आपल्या वाटेला आलेल्या जमिनीवर ते आपली उपजीविका करतात. याशिवाय त्यांना उपजीविकेसाठी दुसरे साधन नाही. दऱ्याखोऱ्यात वस्ती करून राहणाऱ्या या आदिवासींची संस्कृती नागर संस्कृतीपेक्षा वेगळी आहे. त्यांच्या आजूबाजूला निसर्ग आहे. त्यामुळे ते निसर्गपूजक आहेत. श्रद्धाळू आहेत आणि अंधश्रद्धाही आहेत. देव, भगत, जादूटोणा यांचा पगडा त्यांच्यावर आहे. निसर्गावर निरतिशय प्रेम करणाऱ्या आदिवासींमध्ये वर्णभेद नाही. उच्चनीच नाही. जंगलाचा राजा संबोधणारा हा समाज निःस्वार्थीपणा, प्रामाणिकपणा या मूल्यांची जपणूक करत प्रतिकूल परिस्थितीतही आपली संस्कृती टिकवून आहे. आदिवासी बोलीभाषा, वेषभूषा, आचार-विचार, जीवन व्यवहार, चालीरिती हीच त्यांची संस्कृती. त्यांचे सण-उत्सव, देवदेवतांचे पूजाविधी, जन्म-मरण विधी यातून त्यांच्या जीवन व्यवहारांची ओळख होते. पिढ्यान्पिढ्या अस्तित्वात असलेली आपली संस्कृती त्यांनी जपली आहे हे विशेष होय. बोहडासारखा उत्सव, तारपा नृत्य जागतिक स्तरावर पोचलेली वारली चित्रकला आदीतून अभिव्यक्त होणारी त्यांची जीवनशैली भारतीय लोकसंस्कृतीचे वैभव आहे.

आदिवासी साहित्याचे अभ्यासक डॉ. गोविंद गारे यांनी अनेक वर्षे आदिवासींवर संशोधन केले. त्यांनी म्हटले आहे की, पृथ्वीवर जेव्हा कुठलीच संस्कृती उदयाला आली नव्हती तेव्हा आदिवासी संस्कृती सुखाने नांदत होती. आर्यांच्या आगमनाने या संस्कृतीला तडा गेला. युरोप, मध्य आशियातून खैबर खिंडीमार्गे आलेल्या आर्यांनी भारतावर आक्रमण करून इथे राहणाऱ्या आदिवासींवर हल्ला करून त्यांच्या जमिनी हिसकावून घेतल्या आणि त्यांना हाकलून लावले. आपल्या जमिनी गमावलेले इथले मूळ निवासी जीव वाचवून जंगलात आश्रयाला गेले. निसर्गाच्या सान्निध्यात डोंगर-दऱ्यात राहू लागले. त्यांची जीवनशैली बदलली. खरे तर मूळ जमिनीचे ते मालक पण त्यांच्या नशिबी असा वनवास आला. पण आहे त्या परिस्थितीशीही तडजोड करून ते जंगलात राहू लागले. या आदिवासींना 'आदिम' असेही म्हटले जाते. या आदिवासी समाजाची एक भाषा नाही. हे आदिवासी अनेक समाजगटात विखुरले आहेत. या प्रत्येक समाजाची बोली भाषा वेगळी आहे. या भाषांना लिपी नाही. ही एक मोठी अडचण आहे. एकट्या महाराष्ट्राचाच विचार केला तर एकूण लोकसंख्येच्या ९.५ टक्के आदिवासी महाराष्ट्रात आहेत. कोरकू, वारली, ठाकर, कोकणा, गोंड, माडिया, काथोडी, महादेव कोळी, परधार, मथवाडी, भिल्ल, कातकरी अशा अनेक आदिवासी जमातींची नावे डोळ्यापुढे येतात. बाह्य जगाशी फारसा संबंध न येणारे हे आदिवासी एकविसाव्या शतकातही डोंगर दऱ्यातच वास्तव्य करत आहेत.

(१) कोणत्या आदिवासींना 'आदिम' म्हटले जाते ?

(अ) अरण्यात राहणारे	(ब) निसर्गाच्या सान्निध्यात डोंगरदऱ्यात राहणारे
(क) जंगल व निसर्गापासून दूर असलेले	(ड) ज्यांची संस्कृती शहरीकरणाच्या जवळची आहे

पर्यायी उत्तरे

(१) फक्त ब आणि क	(२) फक्त अ आणि ड
(३) फक्त ब आणि क	(४) फक्त अ आणि ब

(२) आदिवासींची जीवनशैली भारतीय लोकसंस्कृतीचे वैभव ठरण्याचे कारण कोणते ?

- (अ) आदिवासी लोककलांना जागतिक स्तरावर मिळालेली अमान्यता.
- (ब) पिढ्यान्पिढ्या अस्तित्वात असलेल्या आपल्या संस्कृतीची जपणूक.
- (क) प्रतिकूल परिस्थितीतही आपल्या मूल्याधारित संस्कृतीच्या राखळेळ सार्थ अभिमान.
- (ड) निसर्गाच्या सानिध्यात राहूनही त्यांच्यातील वर्णभेद उच्चनीचतेची भावना गळून न पडणे.

पर्यायी उत्तरे

- (१) फक्त अ आणि ब
- (२) फक्त ब आणि क
- (३) फक्त ड आणि क
- (४) फक्त अ आणि ड

(३) अरण्यक, गिरीजन, वनवासी, आदिम यातीलं शब्दशः समान अर्थ असणारे शब्द कोणते ?

- (अ) अरण्यक - आदिम
- (ब) वनवासी - गिरीजन
- (क) अरण्यक - वनवासी
- (ड) वनवासी - आदिम

पर्यायी उत्तरे

- (१) फक्त अ आणि क
- (२) फक्त ड
- (३) फक्त क
- (४) फक्त ब

(४) आदिवासींचे पुरोगामित्व सूचित करणारी वाक्ये कोणती ?

- (अ) आदिवासी बोलीभाषा, वेषभूषा, आचार विचार, जीवन व्यवहार, चालीरीती हीच त्यांचा संस्कृती.
- (ब) निसर्गावर निरतिशय प्रेम करणारे आदिवासी वर्णभेद, उच्चनीचता मानत नाहीत.
- (क) देव-भगत-जादूटोणा यांचा त्यांच्यावर पगडा असल्याने ते अत्यंत श्रद्धाळू असतात.
- (ड) निःस्वार्थीपणा, प्रामाणिकपणा या मूल्यांची जपणूक करीत आपली संस्कृती ते हरवून बसले.

पर्यायी उत्तरे

- (१) फक्त ब
- (२) फक्त अ आणि ड
- (३) फक्त ब आणि क
- (४) फक्त अ आणि ब

(५) आदिवासींच्या भाषांना लिपी नसण्याचे कारण कोणते ?

- (अ) त्यांना फक्त निसर्गच वाचना येत होता.
- (ब) डोंगरदऱ्या हेच त्यांचे विश्व होते.
- (क) विखुरलेल्या समाज गटांमुळे त्यांना आपल्या भाषेचे स्वतंत्र स्थान टिकवता आले.
- (ड) अंधश्रद्धेचा पगडा असल्याने त्यांनी कोणतीच लिपी अवगत केला नाही.

पर्यायी उत्तरे

- (१) फक्त अ आणि ड
- (२) फक्त क आणि ड
- (३) फक्त क
- (४) फक्त ड

वरील उतारा काळजीपूर्वक वाचल्यानंतर आपल्याला असे लक्षात येईल की उताऱ्याची मध्यवर्ती संकल्पना आदिवासी संस्कृती आणि आदिवासींचा प्राचीन काळापासून आजतगायत झालेला प्रवास याबद्दल माहिती मिळते. आदिवासी संस्कृती सुखाने नांदत होती मात्र आर्यांच्या आगमनाने या संस्कृतीला तडा गेला व आदिवासी संस्कृतीचा हास होत गेला हे बघावयास मिळते.

आपण उताऱ्याखाली दिलेल्या प्रश्नाची उत्तरे शोधण्यासाठी कोणती व कशी कौशल्य वापरली पाहिजेत हे बघुयात.

- प्र. (१) पहिल्या प्रश्नात विचारले आहे की उताऱ्या नुसार कोणत्या आदिवासींना 'आदिम' म्हटले जाते, उताऱ्यात दिल्या प्रमाणे "आपल्या जमिनी गमावलेले इथले मूळ निवासी जीव वाचवून जंगलात आश्रयाला गेले. निसर्गाच्या सान्निध्यात डोंगर-दऱ्यात राहू लागले. त्यांची जीवनशैली बदलली. खरे तर मूळ जमिनीचे ते मालक पण त्यांच्या नशिबी असा वनवास आला. पण आहे त्या परिस्थितीशीही तडजोड करून ते जंगलात राहू लागले. या आदिवासींना 'आदिम' असेही म्हटले जाते. म्हणून अरण्यात राहणारे व निसर्गाच्या सान्निध्यात डोंगरदऱ्यात राहणारे आदिवासी यांना आदिम असेही म्हटले जाते", त्यामुळे पर्याय क्र. ४) योग्य आहे.
- प्र. (२) दुसऱ्या प्रश्नात विचारले आहे की उताऱ्यानुसार आदिवासींची जीवनशैली भारतीय लोकसंस्कृतीचे वैभव ठरण्याचे कारण कोणते? उताऱ्यात दिल्या प्रमाणे जंगलाचा राजा संबोधणारा हा समाज निःस्वार्थीपणा, प्रामाणिकपणा या मूल्यांची जपणूक करत प्रतिकूल परिस्थितीतही आपली संस्कृती टिकवून आहे. आदिवासी बोलीभाषा, वेषभूषा, आचार-विचार, जीवन व्यवहार, चालीरिती हीच त्यांची संस्कृती. त्यांचे सण-उत्सव, देवदेवतांचे पूजाविधी, जन्म-मरण विधी यातून त्यांच्या जीवन व्यवहारांची ओळख होते. पिढ्यानपिढ्या अस्तित्वात असलेली आपली संस्कृती त्यांनी जपली आहे हे विशेष होय. बोहडासारखा उत्सव, तारपा नृत्य जागतिक स्तरावर पोचलेली वारली चित्रकला आदीतून अभिव्यक्त होणारी त्यांची जीवनशैली भारतीय लोकसंस्कृतीचे वैभव आहे. म्हणून पिढ्यानपिढ्या अस्तित्वात असलेल्या आपल्या संस्कृतीची जपणूक आणि प्रतिकूल परिस्थितीतही आपल्या मूल्याधारित संस्कृतीच्या राखळेळ सार्थ अभिमान हे बघावयास मिळते त्यामुळे पर्याय क्र. (२) योग्य आहे.
- प्र. (३) तिसऱ्या प्रश्नात विचारले आहे कि 'अरण्यक, गिरीजन, वनवासी, आदिम यातील शब्दशः समान अर्थ असणारे शब्द कोणते' उताऱ्यात दिल्या प्रमाणे प्राचीन भारतीय ग्रंथात आदिवासींचा उल्लेख अरण्यात राहणारे म्हणून 'अरण्यक' असा केला आहे. येथे उल्लेख केल्या प्रमाणे अरण्यक म्हणजेच वनवासी (आदिवासी) म्हणून पर्याय क्र. (३) योग्य आहे.
- प्र. (४) चौथ्या प्रश्नात विचारले आहे की 'आदिवासींचे पुरोगामित्व सूचित करणारी वाक्ये कोणती' उताऱ्यात सातव्या ओळीत उल्लेख केल्याप्रमाणे "निसर्गावर निरतिशय प्रेम करणाऱ्या आदिवासींमध्ये वर्णभेद नाही". त्यामुळे पर्याय क्र. (१) योग्य आहे.
- प्र. (५) पाचव्या प्रश्नात विचारले आहे की 'आदिवासींच्या भाषांना लिपी नसण्याचे कारण कोणते' उताऱ्यात दिल्या नुसार या आदिवासी समाजाची एक भाषा नाही. हे "आदिवासी अनेक समाजगटात विखुरले आहेत. या प्रत्येक समाजाची बोली भाषा वेगळी आहे. या भाषांना लिपी नाही". त्यामुळे पर्याय क्र. (३) योग्य आहे.

२.३ पारिभाषिक शब्द

आकलन - दिलेल्या विषयाचा सर्व अर्थाने अभ्यास करणे.

सार्वत्रिक निवडणूक - सार्वत्रिक निवडणूक पद्धती म्हणजे एकत्रित घेण्यात येणारी निवडणूक

गद्य - गद्य म्हणजे धडा.

२.४ सारांश

दिलेला उतारा सोडवतांना आपल्याला उतारा समजून घेणे गरजेचे आहे, हे आपण अभ्यासले त्याच पद्धतीने दिलेल्या उताऱ्याचे आकलन करून दिलेल्या पर्यायामधून सर्वात बरोबर पर्याय निवडणे आवश्यक असते. म्हणजेच आपण जे वाचतो, त्याच्या आशयाचे आपणास आकलन होणे, हा वाचन कौशल्याचा आत्मा होय. उताऱ्यामध्ये विचार मांडताना वापरलेली उदाहरणे, अलंकार, विशेषणे, वर्णन व्यवस्थित रित्या समजून घेणे आवश्यक असते. उताऱ्यामध्ये लेखकाने मांडलेले विचार नक्की कोणत्या दृष्टीकोनातून मांडलेले आहेत याचा विचार करून उतारा सोडवणे आवश्यक असते असे आपण अभ्यासले. उताऱ्यात काही अनोळखी शब्द आल्यास गोंधळून न जाता नक्की कोणत्या संदर्भाने तो शब्द उताऱ्यात आला आहे हे विचारात घेऊनच दिलेला उतारा सोडवावा याचा आपण अभ्यास केला अशा पद्धतीने सर्व बाबींचा विचार करून आपण उतारा सोडवावा.

२.५ सरावासाठी स्वाध्याय

सरावासाठी आपण आयोगाने विचारलेल्या उताऱ्यांचा अभ्यास करू जने करून उताऱ्यांची संकल्पना व्यवस्थित अभ्यासता येईल.

(१) पुढील उतारावाचून त्यावर आधारित १ ते ५ प्रश्नांची उत्तरे द्या.

हरितक्रांतीचे प्रतिकूल परिणाम

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील सततचे दुष्काळ व अन्नधान्याचा तुटवडा यातून देशाला सावरण्यात पहिल्या हरितक्रांतीमुळे खूप मोठ्या प्रमाणात मदत झाली यात शंकाच नाही. वेगाने वाढणारी लोकसंख्या व अन्नधान्याचा तुटवडा यामुळे अतिशय भयावह स्थिती निर्माण झाली होती. परंतु अशा परिस्थितीत हरितक्रांतीमुळे कृषि उत्पादकतेत वाढ करून अन्नसुरक्षेसारखी गंभीर समस्या हाताळणे सहज शक्य झाले. तरीही हरितक्रांतीचे काही प्रतिकूल परिणाम झाले आणि ते दीर्घकाळ अनुभवास येत आहेत. हरितक्रांतीमुळे केवळ गहू व तांदुळ यासारख्या तृणधान्य पीकांच्या उत्पादन वाढीवर अधिक भर, देण्यात आला. परंतु याचवेळेस इतर कडधान्य पीके, फळे, भाजीपाला यांचे उत्पादन मात्र घटले. फळे व भाजीपाला उत्पादन वाढीचा सद्य स्थितीतील दर पाहता भविष्यकालीन वाढती मागणी व लोकसंख्येत होणारी वाढ यांचा मेळ घालणे कठीण आहे. तथापि, एकाच प्रकारच्या तृणधान्य पीकांचे (तांदूळ, गहू) सातत्याने उत्पादन घेतल्याने मृदेची सुपीकता कमी होत आहे. नापीक होणाऱ्या मृदेत कडधान्ये व भाजीपाला पीके उत्पादित करणे अधिक कठिण होत आहे. एकपीक पद्धतीमुळे (वर्षानु वर्षे सतत एकाच जातीच्या पीकाचे उत्पादन होणे) पीकांची रोगप्रतिकारक्षमता कमी होते व ते विविध प्रकारच्या रोगांना आणि कीटकांना लवकर बळी पाडतात. हेच तर पहिल्या हरितक्रांतीचे सर्वात मोठे प्रतिकूल फलीत आहे. पहिल्या हरितक्रांतीचा दुसरा दोष म्हणजे रासायनिक खते, किटक नाशके व बुरशीनाशकांचा स्वैर वापर होय. यांच्या अतिजास्त वापराचा देशाच्या कृषीव्यवस्थेच्या भवितव्यात फार मोठा धोका आहे. अतिरिक्त आणि अप्रस्तुत असा रासायनिक खते व किटकनाशकांचा वापर विविध प्रकारच्या पर्यावरणीय विनाशास कारणीभूत आहे. यामुळे मोठ्या प्रमाणात जलप्रदूषण, जलस्रोतांचे प्रदूषण, कृषि क्षेत्रातील कामगारांना होणारी विषबाधा ही गंभीर समस्या आहे. पर्यावरणीय दृष्टीकोनातून उपयुक्त किटकांचा व इतर वन्यजीवांचा हास होत आहे. पहिल्या हरितक्रांतीने शेतीशी संबंधित इतर घटकांकडे पुरेसे लक्ष दिले नाही. यामध्ये मुख्यत्वे जिरायती व कोरडवाहू शेती, डोंगरील प्रदेश, किनारी प्रदेश, शुष्क व वाळवंटी प्रदेश इत्यादींचा समावेश होतो हे प्रदेश देखील फलोत्पादन, मध उत्पादन, आळंबे (मशरूम), दूध, मांस, इत्यादींच्या निर्याती करिता सक्षम म्हणून विकसित झाले असते. हरितक्रांतीचे समीक्षक असाही युक्तीवाद करतात कि फक्त मोठे शेतकरी नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करतात कारण त्यांच्याकडे जलसिंचनाच्या सुविधा असतात. रासायनिक खते व बी-बियाणांकरीता त्यांना सहज वित्तपुरवठा होतो. लहान व अल्पभूधारक शेतकरी एकतर हरितक्रांतीपासून दूर राहिले किंवा त्यांचा उत्पादन खर्च अधिक होता व त्या तुलनेत कमी उत्पन्न मिळते. याचबरोबर जमीनदार लोक सतत जमिनीचा दंड वाढवतात किंवा दंडाने दिलेल्या जमिनी परत होतात. हरितक्रांतीमुळे शेतीमध्ये अनावश्यक यांत्रिकीकरण आले. त्यामुळे ग्रामीण भागातील रोजगार कमी होवून मजूरीचे दरही कमी झाले. जलसिंचनाच्या सदोष पद्धतीमुळे कृषीयोग्य सुपीक जमिनीमध्ये क्षारांचे प्रमाण वाढले व त्यामुळे शेती योग्य चांगल्या जमिनी नापीक झाल्या. जलसिंचनासाठी मोठ्या प्रमाणावर भूजलाचा उपसा झाल्याने भूजल पातळी प्रचंड प्रमाणात खालावली.

प्र.(१) पहिल्या हरितक्रांतीत खालीलपैकी कोणत्या गोष्टींची काळजी घेतली नाही ?

(अ) कोरडवाहू प्रदेश	(ब) किनारी प्रदेश
(क) सुपीक जमिनीचे प्रदेश	(ड) वाळवंटी प्रदेश

पर्यायी उत्तरे

(१) फक्त अ आणि क	(२) फक्त क आणि ड
(३) फक्त अ, ब आणि ड	(४) वरील सर्व बरोबर

प्र.(२) खालीलपैकी हरितक्रांती संबंधी कोणती टीका बरोबर आहे ?

(अ) जल प्रवाहांचे प्रदूषण	(ब) हवेचे प्रदूषण
(क) कृषि क्षेत्रातील कामगारांस होणारी विषबाधा	(ड) उपयुक्त कीटकांचा व इतर वन्यजीवांचा हास

पर्यायी उत्तरे

- (१) फक्त अ आणि ब (२) फक्त क आणि ड
(३) फक्त ब (४) फक्त अ, क आणि ड

प्र.(३) खालीलपैकी कोणते/कोणती विधाने हरितक्रांती संबंधी बरोबर आहे?

- (अ) तांदूळ व गहू या सारखी तृणधान्ये उत्पादनावर भर होता.
(ब) कडधान्ये, फळे आणि भाजीपाला/उत्पादनात घट.
(क) कडधान्ये, फळे व भाजीपाला उत्पादनावर भर.
(ड) वर्षामागून वर्षे जमीनीच्या सुपीकतेत हळू हळू घट.

पर्यायी उत्तरे

- (१) फक्त अ, ब आणि ड (२) फक्त क
(३) फक्त अ आणि क (४) वरील सर्व बरोबर

प्र.(४) हरितक्रांतीच्या काळात खालीलपैकी कोणता/कोणते पर्यावरणावर झालेले परिणाम बरोबर आहेत ?

- (अ) जलसिंचनाच्या चूकीच्या पद्धती (ब) जमीनीत वाढते क्षारांचे प्रमाण
(क) शेती योग्य चांगल्या जमीनीचा नापिक झाल्या (ड) भूजल पातळी खाली जाणे

पर्यायी उत्तरे

- (१) फक्त अ (२) फक्त ब आणि क
(३) फक्त अ, ब आणि ड (४) वरील सर्व बरोबर

प्र.(५) खालीलपैकी कोणते परिणाम हरितक्रांती संबंधी बरोबर आहेत ?

- (अ) वर्षामागून वर्षे एकच तृणधान्य पिकविल्यामुळे जमीनीची सुपीकता कमी होत गेली.
(ब) जमीनीची सुपीकता घटल्याने कडधान्ये व भाजीपाला पिकविणे अवघड झाले.
(क) एकपीक पद्धतीमुळे पीकांची रोगास प्रतिकार क्षमता घटली.

पर्यायी उत्तरे

- (१) फक्त अ (२) फक्त अ आणि ब
(३) फक्त अ आणि क (४) वरील सर्व बरोबर

(२) पुढील उतारावाचून त्यावर आधारित ६ ते १० प्रश्नांची उत्तरे द्या.

मागील अर्धशतकामध्ये सर्व समाजाला आकार देणारी एकमेव आर्थिक शक्ती म्हणजे संवाद तंत्रज्ञान होय. या नव्या संवाद क्रांतीमुळे भौगोलीक व राष्ट्रीय सीमा व कालमर्यादा निरर्थक ठरत आहेत. आजच्या बदलत्या जगात जागतिक पातळीवर इ-कॉमर्स मोठ्या वेगाने वाढत आहे आणि त्यामुळे व्यापाराच्या नवनविन संधी निर्माण होता आहेत ज्या संधी सोडणे कोणत्याही देशास परवडणारे नाही. विज्ञान तंत्रज्ञानातील अशा प्रस्फोटी, नवोपक्रमी विकासाने आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची दिशा व प्रवृत्ती यावर खोलवर परिणाम केला आहे. आर्थिक विकास प्रक्रियेतील आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची भूमिका सार्वत्रिक मान्यता पावलेली आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा विविध प्रकारचे स्थिर व बदलते लाभ प्राप्त करून देत असल्याने विकासाची क्षमता वाढवित असतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आकार जेव्हा जास्त तेव्हाही विकासाची क्षमता जास्त. आर्थिक इतिहासात अशा अनेक देशांच्या यशोभाथा दिसून येतात जे सुरुवातीच्या काळात तुलनात्मक दृष्ट्या विकसनशिल देश होते, मात्र परकीय व्यापाराच्या माध्यमाने विकसित देशात रूपांतरीत झाले. व्यापार ही मानवी संस्कृतिइतकीच जुनी बाब आहे. कारण कोणतीही व्यक्ती व म्हणूनच कोणताही समाज स्वयंपूर्ण असू शकत नाही. पूर्वीच्या काळी व्यापार हा वस्तू विनिमयाच्या स्वरूपात होत होता. नंतरच्या काळात व्यापार केवळ वस्तूविनिमय ते पैसा विनिमय इतकाच बदलला नाही तर संगणकाच्या माध्यमाने जगाच्या एका भागातून दुसऱ्या भागात लोक केवळ वस्तु व सेवांचाच नव्हे तर स्टॉक, बॉन्डस् आणि वित्तीय कर्ज तसेच राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चलनांचे

व्यवहारही करू लागले. वेगवान व स्थिर वृद्धीचे निर्यात प्रोत्साहन हे उत्तम माध्यम असल्याने १९६० पासून निर्यात प्रोत्साहनाकडे जास्त लक्ष देण्यात आले आहे. भारतीसाठी निर्यातवृद्धी ही चैनीची बाब राहिली नाही हे आता मान्य झाले आहे. देशाच्या स्वावलंबनाशी तडजोड न करता देशाची विकास गती राखण्यासाठी लागणारे पुरेसे परकीय चलन मिळविण्यासाठी परकीय व्यापार ही पूर्वअट आहे. भारतीय परिस्थितीत निर्यात ही आर्थिक प्रगतीचे इंजिन म्हणून परिणामकारक कार्यभाग साधू शकते. निर्यात व्यापार हे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील स्थितीसाठी एक महत्वाचे अंग आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये त्याचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. निर्यात ही देशातील न वापरलेली नैसर्गिक व मानव संसाधनांचा कार्यक्षम वापर करण्यास मदत करते, देशांतर्गत बाजाराच्या मर्यादा ओलांडते, अर्थव्यवस्थेचे संघटन व सक्षमिकरण करते आणि परकीय मदतीवरील अवलंबित्व किमान करते ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे परिवर्तन होते असा दीर्घकालीन विश्वास आहे. कोणत्याही अर्थव्यवस्थेच्या विकास प्रक्रियेतील महत्वाचा घटक, म्हणजे निर्यात होय, भारतासारख्या विकसनशिल देशाबाबत त्याचा तार्किक आधार म्हणजे निर्यातीपासून मिळणारे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष लाभ होय.

प्र.(६) भौगोलिक, राष्ट्रीय सीमा व कालमर्यादा निरर्थक ठरत आहेत कारण

(१) संवाद तंत्रज्ञान	(२) नवी संवाद क्रांती
(३) माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान	(४) डिजिटल टूलस

प्र.(७) विकासाची क्षमता खालीलपैकी कोणत्या घटकावर अवलंबून असते ?

(१) व्यापाराची दिशा	(२) आयात व्यापार
(३) व्यापाराचे आकारमान	(४) वरीलपैकी एकही नाही

प्र.(८) व्यापार ही मानवी संस्कृति इतकीच जुनी बाब आहे. कारण

(१) कोणीही स्वयंपूर्ण नाही	(२) विकासाची हाव
(३) गरजा अमर्याद आहेत	(४) साधन संपत्ती मर्यादित आहे

प्र.(९) संगणक तंत्रज्ञानामुळे लोक याही बाबतीत व्यापार करू लागले

(१) वस्तू व सेवा	(२) मानवी साधन संपत्ती
(३) नैसर्गिक साधन संपत्ती	(४) राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चलन

प्र.(१०) परिच्छेदास सुयोग्य नावं निवडा.

(१) निर्यात प्रोत्साहन	(२) संवाद तंत्रज्ञान
(३) संवादक्रांती	(४) परकीय व्यापार आणि आर्थिक विकास

(३) पुढील उतारावाचून त्यावर आधारित ११ ते १५ प्रश्नांची उत्तरे द्या

विविध साधनांद्वारे प्रकाशाच्या आश्चर्याचा आनंद घेता येतो. आरसे व भिंग हे यापैकी. सपाट आरसा आपणास माहीत आहे. अंतर्वक्र व बहिर्वक्र आरसे प्रकाशाचे अभिसरण व अपसरण करण्यासाठी गरजेनुसार वापरले जातात. गोलीय आरशाचे नाभीय अंतर त्याच्या त्रिज्येच्या निम्मे असते. वस्तुचे अंतर व प्रतिमेचे अंतर यांच्या गुणाकाराचे व बेरजेचे गुणोत्तर हे आरशाचे नाभीय अंतर असते. बहिर्वक्र व अंतर्वक्र भिंग सुद्धा अशाच वरील हेतूसाठी वापरले जातात. वस्तुचे अंतर व प्रतिमेचे अंतर यांच्या गुणाकाराचे व फरकाचे गुणोत्तर हे भिंगाचे नाभीय अंतर असते. नवीन कार्टेशियन चिन्ह संकेतानुसार ध्रुवापासून किंवा मध्यापासून डावीकडे आणि अक्षाच्या खालील मोजमापे ऋण घेतात, तर उजवीकडे आणि अक्षाच्या वरील मोजमापे धन घेतात. भिंगाची अभिसरण किंवा अपसरण क्षमता ही भिंगाची शक्ती, डायॉप्टर एककात असते. एक डायॉप्टर हा नाभीय अंतराचा मीटर एककातील गुणाकार व्यंस्तांक असतो. सर्वसाधारणपणे आरसे किंवा भिंग हे वस्तुच्या तुलनेत विशाल प्रतिमा मिळवण्यासाठी वापरले जातात. विशालन हे प्रतिमेची आकार व वस्तुची आकार यांचे किंवा प्रतिमेचे अंतर व वस्तुचे अंतर यांचे गुणोत्तर असते. आरसे व भिंगांचा वापर टॉर्चेस व हेडलाईट्स, फ्लड लाईट्स, प्रोजेक्टर लॅम्प, सौर उपकरणे आणि भट्टी, कॅमेरा, वर्णपटदर्शक, साधा सुक्ष्मदर्शी, संयुक्त सुक्ष्मदर्शी, दूरदर्शी, चष्मे इत्यादीमध्ये केला जातो. मानवी डोळा हा एक प्रकाशिय उपकरण आहे. प्रकाश पातळ पारपटल, बुबुळ, प्रकाश नियंत्रक व नियमन करणारी व स्वतःचा व्यास बदलू शकणारी, व परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची वृत्ती असलेली बाहुली यांच्यातून प्रवेश करतो. बाहुलीच्या मागे समायोजन शक्ती

असणारे द्विबहिर्वक्र स्फटिकमय भिंग असते. शेवटी दृष्टिपटलावर वास्तव व उलट प्रतिमा तयार होते. निरोगी डोळ्यापासून सुस्पष्ट दृष्टिचे लघुत्तम अंतर २५ सेमी असते. परंतु डोळ्यातील स्नायू पुरेशे शिथिल न होणे किंवा अशक्त होणे, भिंगाची अभिसारी शक्ती जास्त किंवा कमी होणे, भिंग व दृष्टिपटल यांच्यातील अंतर जास्त किंवा कमी होणे, बुबुल लांबट किंवा लहान होणे यांमुळे लघुदृष्टिता, दूरदृष्टिता व वृद्धदृष्टिता असे विविध अपवर्तन दोष निर्माण होतात. योग्य अंतर्वक्र किंवा बहिर्वक्र भिंग वापरून हे दोष दूर करता येतात. एकाचवेळी दोन्ही दोष देखील आढळून येतात. अशावेळी द्विनाभीय भिंग वापरले जाऊ शकतात.

प्र. (११) एका वस्तुची उंची ३ सेमी असून २४ सेमी वक्रता त्रिज्या असणाऱ्या अंतर्वक्र आरशापासून २० सेमी अंतरावर ठेवली आहे. सुस्पष्ट प्रतिमा मिळवण्यासाठी आरशापासून पडदा किती अंतरावर असावा? तसेच प्रतिमेचा आकार किती?

पडद्याचे अंतर	प्रतिमेचा आकार
(१) -३० सेमी	+४.५ सेमी
(२) -३० सेमी	- ४.५ सेमी
(३) + ४.५सेमी	- ३० सेमी
(४) - ४.५ सेमी	+३० सेमी

प्र. (१२) सुस्पष्ट दृष्टीचे लघुत्तम अंतर ५० सेमी असणाऱ्या व्यक्तीच्या चष्म्याची नाभीय शक्ती किती असावी?

- (१) ०.०२ डायॉप्टर (२) ०.२ डायॉप्टर
(३) २ डायॉप्टर (४) २० डायॉप्टर

प्र. (१३) यादीतील खालील उपकरणांमध्ये आरशे व भिंग वापरले जातात. त्यानुसार त्यांचे वर्गीकरण करा.

- (१) हेडलाइट्स (२) दूरदर्शी
(३) संयुक्त सुक्ष्मदर्शी (४) प्रोजेक्शन लॅम्प
(५) फ्लडलाइट्स (६) साधा सुक्ष्मदर्शी

आरशे	भिंग
(१) (i), (iv), (v)	(ii), (iii), (vi)
(२) (iii), (iv), (ii)	(i), (vi), (v)
(३) (i), (ii), (vi)	(iii), (iv), (v)
(४) (ii), (iii), (vi)	(i), (iv), (v)

प्र. (१४) एका व्यक्तीच्या डाव्या डोळ्यात लघुदृष्टिता व उजव्या डोळ्यात दूरदृष्टिता दोष आहेत. त्याच्या चष्म्याचे उजवे व डावे भिंग अनुक्रमे _____ व _____ असायला हवेत.

- (१) बहिर्वक्र, द्विनाभीय (२) अंतर्वक्र, द्विनाभीय
(३) अंतर्वक्र, बहिर्वक्र (४) बहिर्वक्र, अंतर्वक्र

प्र. (१५) १ मिमी x १ मिमी च्या चौरसाची नक्षी असलेले कार्ड शीट, डोळ्यांच्या अगदी जवळ असलेल्या ९ सेमी नाभीय अंतराच्या बहिर्वक्र भिंगातून ९ सेमी अंतरावरून बघितल्यास, त्या कार्ड शीट वरील चौरस आकाराचे दिसतील.

- (१) १० मिमी x १० मिमी (२) १० मिमी^२
(३) १० सेमी^२ (४) १ मिमी^२

(४) पुढील उतारावाचून त्यावर आधारित १६ ते २० प्रश्नांची उत्तरे द्या

देवाला समर्पित करण्यासाठी फूल उत्कृष्ट सेवा देतात. वैयक्तिक सौंदर्याकरिता ते अमूल्य मदत करतात व कवीकरिता प्रेरणेचा स्रोत आहेत.

वनस्पतिकरिता फुले लैंगिक प्रजोत्पादनाचे काम करणारी रचना आहेत. बियाचे अंकुरण झाल्यानंतर झाडांची सतत वाढ होते आणि ते पूर्णपणे परिपक्व होतात. जीवनात एका विशिष्ट वेळी लैंगिक अवस्थेत पदार्पण करून वनस्पती फुलायला लागतात. फुलाच्या देठास पुष्पवृंत असे म्हणतात. फुल साधारणे चार प्रकारच्या अवयवांपासून बनलेले असते. सर्वात बाहेरचा हिरव्या अवयवांचा गट म्हणजे निदलांचे निदलपुंज व त्या नंतर आकर्षक रंगांचे दलांचे दलपुंज असतात. त्या नंतरचा अवयव पुंकेसर ज्याच्या गटास पुमंग म्हणतात, नर लैंगिक अवयवाचे प्रतिनिधित्व करतात फुलाचा मध्यभाग हा मादी लैंगिक गट जायांग या अवयवाने व्यापलेले असतो. ज्याचा अडंप हा घटक असतो. जायांग आणि पुमंग ह्यांच्या अस्तित्वानुसार फूल नर, मादी किंवा उभयलिंगी असू शकते. पुंकेसरांच्या परागकोषिकामध्ये परागकण तयार होतात. नंतर परिपक्व परागकण हे अडंपाच्या कुक्षिवर वाहून नेल्या जातात. या प्रक्रियेला परागीकरण असे म्हणतात. कुक्षि परागकणांना नैसर्गिकरित्या अंकुरित होण्यासाठी लागणारी परिस्थिती उपलब्ध करून देते.

विविध जैविक व अजैविक घटकांच्या माध्यमातून परागकण कुक्षिवर वाहून नेले जातात. जैविक घटकांमध्ये मधमाश्या, कीटक, पक्षी, वटवाघूळ, मुग्या, पशू, इत्यादींचा अंतर्भाव होतो आणि अजैविक घटक हवा आणि पाणी आहेत.

परागीकरणाची प्रक्रिया अतिशय मूलभूत असून फळे व बीजधारणे करिता महत्त्वाची आहे. त्याच प्रमाणे जैवविविधतेचे संवर्धन होण्यासाठी अतिशय महत्त्वाची आहे. उत्क्रांतीमध्ये परागीकरण करणारे घटक आणि वनस्पतींची सहउत्क्रांती झालेली आहे. काही वनस्पतींमध्ये फक्त सजीव घटकांची परागीकरण करण्याकरीता नितांत आवश्यकता असते, त्यांच्या अभावी वनस्पती नष्ट होऊ शकतात. यशस्वी परागीकरण जर झाले नाही तर वनस्पतीच्या पुनरुत्पादनाची प्रक्रिया पूर्णपणे थांबेल. म्हणून, वनस्पती व त्यांचे परागीकरण करणाऱ्या घटकांचेसुद्धा संवर्धन होणे आवश्यक आहे. परागीकरणाची प्रक्रिया कोणत्याही कारणाने अयशस्वी झाली तर बीजधारणा होण्याची प्रक्रिया थांबेल.

प्र.(१६) लैंगिक पुनरुत्पादनामध्ये सहभागी होणाऱ्या फुलाच्या विविध अवयवांमध्ये खालीलपैकी काय दुर्लक्षित करता येणार नाही ?

(१) निदल	(२) दल
(३) देठ	(४) पुंकेसर

प्र.(१७) परागीकरणानंतर फुलाचा कोणता अवयव परागकण अंकुरित करण्याचे कार्य करतो ?

(१) कुक्षीवृंत	(२) कुक्षी
(३) बीजकोश	(४) पुंकेसर

प्र.(१८) जेव्हा मधमाशी एका फुलानंतर दुसऱ्या फुलास भेट देते, तेव्हा कोणती प्रक्रिया होते ?

(१) परागीकरण	(२) फलन
(३) पुनरुत्पादन	(४) वरीलपैकी सर्व

प्र.(१९) लैंगिक पुनरुत्पादन तेव्हाच यशस्वी झाले असे म्हणता येईल, जेव्हा

(१) परागकण अचूकपणे कुक्षिवर पडतील
(२) परागनलिका बीजकोषात पोहचेल
(३) फळांमध्ये बीजधारणा होईल
(४) जैविक घटक परागीकरणात सहभागी असेल

प्र. (२०) उत्क्रांती दरम्यान वनस्पतीची व परागीकरण करणाऱ्या घटकांची उत्क्रांती

- (१) स्वतंत्रपणे झाली
- (२) एकमेकांसोबत झाली
- (३) प्रथम वनस्पतीची व नंतर परागीकरण करणाऱ्या घटकांची झाली
- (४) प्रथम परागीकरण करणाऱ्या घटकांची व नंतर वनस्पतीची झाली

उत्तरे

प्र १.	३	प्र ६.	२	प्र ११.	२	प्र १६.	४
प्र २.	४	प्र ७.	३	प्र १२.	३	प्र १७.	२
प्र ३.	१	प्र ८.	१	प्र १३.	१	प्र १८.	१
प्र ४.	४	प्र ९.	४	प्र १४.		प्र १९.	३
प्र ५.	४	प्र १०.	४	प्र १५.	१	प्र २०.	२

आयोगाने रद्द केलेला प्रश्न

घटक क्र. ३ : निबंधलेखन

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ विषय-विवेचन
 - ३.२.१ निबंध लेखनाची कौशल्य
 - ३.२.२ निबंधलेखन कसे करावे
- ३.३ पारिभाषिक शब्द
- ३.४ सारांश
- ३.५ सरावासाठी स्वाध्याय

३.० उद्दिष्टे

या घटकाचा पूर्णपणे अभ्यास केल्यानंतर तुम्हाला

- निबंधलेखनाची कौशल्य ज्ञात होतील.
- निबंध लिहितांना तुम्हांला मिळालेल्या विषयाची व्यवस्थित मांडणी करण्याकरिता कोणकोणत्या दृष्टीकोनांची गरज आहे याची माहिती मिळेल.
- निबंध विषयावर सविस्तर मांडणी करून, त्यावर मुद्देसूद विचार मांडणे तसेच कुठेही गोंधळून न जाता त्या विषयाला क्रमावर, सुसूत्रपणे मांडणी कशी करावी हे शिकाल.
- कमी वेळेत तुमचे विचार सुव्यवस्थितपणे मांडायला शिकाल.
- निबंध लेखनामुळे तुमच्यातील एक अधिकारी म्हणून समाजातील मुलभूत समस्यांबद्दल जाणीव निर्माण होईल. व त्या समस्यांचे प्रभावीपणे निर्मुलन कसे करता येईल यासाठी सुयोग्य दिशा मिळेल.

३.१ प्रस्तावना

निबंधलेखनाची कला अवगत करणे ही आजकालच्या स्पर्धा परीक्षेच्या काळात गरज झालेली आहे. निबंधलेखन म्हणजे आपल्या डोक्यातील विचार मुद्देसूदपणे, सुसूत्रता बाळगून मांडणे होय. स्पर्धा परीक्षेच्या काळात निबंधलेखनावर प्रभुत्व मिळविणे गरजेचे आहे. निबंध लेखन करतांना दिलेल्या विषयावरचे चौफेर ज्ञान असणे व त्याला प्रत्यक्षात उतरविणे गरजेचे असते. निबंधाचे मुद्दे व्यवस्थित मांडून त्याचा आशय समजावून सांगणे निबंधलेखनात फार महत्वाचे असते.

निबंधाचा विषय, त्याचे नेमके मुद्दे कसे असावेत आणि त्यावरून निबंधलेखन करावे निबंध विषय वाचून सुरुवातीला सुचलेल्या कल्पना, विचार निबंधात मुद्द्यांना अनुसरून मांडणे क्रमप्राप्त ठरते. निबंध लिहितांना आपले विचार, भावना, समर्पक व मोजक्या शब्दात व्यक्त करता यायला हव्यात. उचित अशी शब्दरचना व वाक्यरचना जमण्यासाठी विशेषण, क्रियाविशेषण, वाक्यप्रचार, म्हणी, सुभाषिते, सुविचार यांचे भांडार आपल्या जवळ भरलेले हवे. अवांतर वचन केलेले असले की, आपल्या निबंधातील आशयाची समृद्धी वाढते. दैनंदिन वृत्तपत्रांमधील बातम्यांबरोबरच माहितीपूर्ण, वैचारिक लेख, पुस्तकांमधील चरित्रे, प्रवासवर्णन, ललित निबंध, इतिहास वैचारिक साहित्य असे विविध प्रकारचे साहित्य वाचायला हवे.

निबंधाच्या मांडणीशी संबंधित अजून एक महत्वाचा मुद्दा म्हणजे निबंधाची आकर्षक, योग्य सुरुवात आणि सकारात्मक समारोप! स्पर्धापरीक्षांना वैचारिक किंवा समस्याप्रधान, चालू घडामोडीशी निगडित असे विषय तुलनेने जास्त विचारले जातात. मुद्द्यांवरून निबंधलेखनाचा भरपूर सराव केल्यास स्पर्धा परीक्षेमध्ये त्याचा फायदा नक्कीच होईल याबद्दल वाद नाही विषय मुद्दे विस्तार अशाप्रकारे लेखनाचा सराव करायला हवा. निबंधाला किती गुण आहेत. त्याप्रमाणे वेळेचे नियोजन आणि विस्तार या गोष्टी ठरवाव्यात. शेवटी निबंध या विषयाला कसलेही बंधन नसल्याने विषयाला धरून उत्तम करणे क्रमप्राप्त ठरते.

३.२ विषय-विवेचन

निबंधलेखनाच्या विभागात वैचारिक/समस्याप्रधान निबंध, आत्मवृत्त, कल्पना विस्तारात्मक निबंध, चरित्रात्मक निबंध, वर्णनात्मक निबंध व कल्पना प्रधानात्मक निबंध अशा सहा प्रकारचे निबंध प्रामुख्याने विचारले जातात.

३.२.१ निबंधलेखनाची कौशल्ये

प्रस्तावनेचा परिच्छेद

प्रस्तावनेच्या परिच्छेदाने वाचणाऱ्याचे लक्ष वेधून घेतले गेले पाहिजे. दिलेल्या विषयाची प्रमुख भूमिका निश्चित करणे आणि प्रमुख मुद्दा ठामपणे मांडणे हे या परिच्छेदाचे महत्वाचे काम आहे. पुढे येणाऱ्या गुंतागुंतीच्या लेखनाला दिशा देणारा हा परिच्छेद आहे. वाचणाऱ्याचे लक्ष वेधून घेणारी वाक्ये येथे असली पाहिजेत. अशा प्रकारची सुरुवात खलीलपैकी एखादी मांडणी करून केली जाऊ शकते. माहितीचा रंजक नमुना आश्चर्यकारक माहिती विषयास लागू असणारा सुविचार आपल्या असणारा सुविचार आपल्या आजूबाजूला असणारा पण सहज लक्षात न येणारा विरोधाभास अवघड संकल्पनेचे स्पष्टीकरण एखाद्या घटनेचे थोडक्यात वर्णन विचार करण्यास प्रवृत्त करणारा प्रश्न.

थेट विषय प्रवेश

८०० शब्दांपेक्षा कमी शब्दांत लिहलेल्या निबंधांकरता खूप मोठा प्रस्तावना आवश्यक नाही. परंतु १२०० शब्दांचा निबंध लिहीत असतांना सविस्तर प्रस्तावनेतून निबंधाची भूमिका स्पष्ट करणे शक्य होते. अशी भूमिका स्पष्ट केल्यानंतर इतर स्पष्टीकरणांवर वेळ अथवा शब्द वाया न घालवता प्रमुख मुद्द्यांच्या मांडणीला सुरुवात करावी. आपण लिहीत असलेल्या विषयांच्या संदर्भातील सामाजिक, सांस्कृतिक प्रश्नांचा दाखला देऊन मूळ लिखाणाला सुरुवात करता येते. मात्र अशी सुरुवात करत असतांना तोचतोच पणा टाळावा. तसेच सध्या नेमका 'हा' प्रश्न अतिशय कळीचा प्रश्न बनला आहे. किंवा मनुष्य कायमच 'हा' प्रश्न सोडवण्यात व्यग्र आहे. अशा ठोकळेबाज वाक्यांचा वापर टाळावा इतर व्यापक मांडणी जवळपास कोणतीही महत्वाचा मुद्दा कवेत घेऊ शकते, म्हणूनच आपली सुरुवात ही थेट भूमिका असणाऱ्या अचूक वाक्यांनी व्हावी.

अतिशय व्यापक

गुन्हेगारी ही सर्वच काळातील एक मोठी समस्या आहे.

मुद्देसूद : बालगुन्हेगारांच्या शिक्षेची तीव्रता व त्यासंबंधीच्या समस्यांनी सध्याचे चर्चा विश्व व्यापले आहे. गेल्या काही वर्षांतील बालगुन्हेगारांच्या वाढत्या नोंदीमुळे हा मुद्दा ऐरणीवर आला आहे.

परिच्छेदांची मांडणी

प्रत्येक परिच्छेद ठराविक प्रमुख मुद्दा मांडणारा असावा. तसेच मूळ मुद्द्यांचा व प्रस्तुत परिच्छेदातील मुद्द्यांचा नक्की कोणता संबंध आहे. याचा स्पष्ट उल्लेख परिच्छेदात असावा. अनेक मुद्द्यांचा भरणा करण्याऐवजी ठराविक भूमिका निवडून, त्यास अनुसरून लिखाण करावे. परिच्छेदातील लेखनाचा ओघ कायम असावा. परिच्छेदाच्या सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत ठराविक मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण असावे. आपल्या लेखनाची दिशा बदलते आहे असे वाटल्यास नवीन परिच्छेद सुरू करावा. परिच्छेदाची मांडणी करत असताना एकच परिच्छेद खूप मोठा अथवा खूप लहान होणार नाही याची खबरदारी घ्यावी.

परिच्छेदामध्ये एकाच मुद्द्यावर भर द्यावा. प्रत्येक परिच्छेद म्हणजे विचाराचे छोटे भांडार आहे. या दृष्टीकोनातून प्रत्येक परिच्छेद परिपूर्ण करण्याकडे लक्ष द्यावे. लिहीत असतांना विचारांची दिशा बदलते आहे असे वाटल्यास नवीन परिच्छेद सुरू करावा.

निबंधलेखन (भाग-२)

अशाप्रकारे मुद्देसुद्द परिच्छेद लिहण्यासाठी खालील बाबींचा वापर करणे शक्य आहे.

- उदाहरणांच्या मदतीने संकल्पना स्पष्ट करावी.
- विषयाशी निगडित जाणकारांचे सुविचार योग्य ठिकाणी वापरावेत
- आपण मांडत असलेल्या मुद्द्यांच्या विरोधातील मुद्द्यांना उत्तर देण्याचा प्रयत्न करावा.
- आपल्या कल्पनांना पुराव्याचे व दाखल्याचे बळ द्यावे.
- सर्वसाधारणपणे माहित असलेल्या दृष्टीकोन सादर करावा.
- व्याख्या, कार्यकारणभाव, तुलना यांच्या आधारे विस्तृत चर्चा घडवून आणावी.

निष्कर्ष

निबंधाच्या शेवटचे परिच्छेद प्रभावी असणे देखील तितकेच महत्त्वाचे आहे. निष्कर्षाचे परिच्छेद डौलदार भाषेत, योग्य शैलीचा वापर करून लिहावेत. एखादा संस्मरणीय विचार, चलाख तार्किक युक्तिवाद किंवा सामाजिक परिप्रेक्ष्यातील प्रश्न सोडवण्यासाठीचा कृतीक्रम या किंवा अशा मुद्द्यांनी निबंधाचा शेवट करावा निबंध वाचून पूर्ण झाल्यानंतर वाचणाऱ्यांच्या मनात कोणती छाप असावी असे आपल्याला वाटते. त्यास धरून निष्कर्ष धरावा.

निष्कर्षाच्या परिच्छेदामधील आधी लिहलेले मुद्देच परत लिहिल्याने निष्कर्ष प्रभावी होत नाही. असे केल्याने निष्कर्ष एकसुरी व निष्प्रभ ठरतो. प्रभावी शेवट करण्यासाठी वरती दिलेल्या मुद्द्यांव्यतिरिक्त विषयाचे महत्त्व पुन्हा एकदा अर्थपूर्ण शब्दांची योजना करून वाचणाऱ्यांच्या लक्षात आणून दिले जाऊ शकते.

२० ओळीपेक्षा मोठा निष्कर्ष लिहण्याचे टाळावे. अतिशय हुशारीने तुम्ही विषयाच्या गुंतागुंतीतून बाहेर पडत आहात, अशा भूमिकेतून निष्कर्ष लिहिला जाणे अपेक्षित आहे.

पूर्णतः नवीन संकल्पना, विचारांची साखळी या परिच्छेदात मांडू नये परंतु असे करत असताना निबंधातील मुद्दे पुन्हा पुन्हा देण्याचे टाळावे. अशा प्रकारच्या निष्कर्षाच्या परिच्छेद लिहण्यासाठी पुरेसा सराव अत्यावश्यक आहे.

३.२.२ निबंधलेखन कसे करावे

- (१) लोकशाहीत प्रसारमाध्यमांचे महत्त्व
- (२) पर्यावरण आणि विकास
- (३) वाढती लोकसंख्या-समस्येकडून समस्यापरिहाराकडे
- (४) शेतकऱ्याचे मनोगत
- (५) हे ग्रंथ आमुचे साथी । ग्रंथ आमुच्या हाती।
- (६) मी मुख्यमंत्री झालो तर...

(१) लोकशाहीत प्रसारमाध्यमांचे महत्त्व

मुद्दे-

- (१) प्रसारमाध्यमे कोणकोणती
- (२) वृत्तपत्रे - वृत्तपत्रांनी समाजजागृती, विविध लढे, संघर्ष, अशावेळी केलेले जनजागरणाचे काम (उदाहरणांसह)
- (३) रेडीओ - स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये भूमिगत रेडीओ ओस्टेशनसचा वापर, नंतर मनोरंजन, बातम्या जनजागृतीचे विविध कार्यक्रम
- (४) दूरदर्शन, विविध वाहिन्या - आजचे प्रभावी मध्यम, निखळ मनोरंजनाबरोबर समाजप्रबोधन हे
- (५) जागरूक लोकमत घडवणे हे काम
- (६) प्रसारमाध्यमाचे स्वतंत्र
- (७) शासन, भांडवलदार यांचा दबाव नको
- (८) तटस्थ, निर्भय भूमिका
- (९) नागरिक म्हणून आपली भूमिका

ज्या चौखंब्यावर लोकशाही उभारलेली आहे त्यापैकी एक म्हणजे प्रसारमाध्यमे. त्याचे आजचे विस्तृत रूप आपल्या दैनंदिन जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनले आहे. स्वतंत्र बाण्याच्या, सत्यनिष्ठ आणि जागरूक प्रसारमाध्यमांच्या अभावी निकोप आणि सुदृढ लोकशाहीची वाढ होऊ शकत नाही. करण लोकशाहीचा प्राण असलेल्या व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या हक्काची प्रसारमाध्यमे ही रखवालदार असतात.

प्रसारमाध्यमांसाठी 'मिडिया' हा शब्द आपण फार ढोबळमानाने वापरतो. आजच्या काळात हा शब्द वापरत असतांना आपल्या मनात सर्वप्रथम येतात. त्या इलेक्ट्रॉनिक वृत्तवाहिन्या. पण वृत्तपत्रे, रेडीओ, मनोरंजन वाहिन्या, इंटरनेट (यात फेसबुक, ट्विटर, ब्लॉगिंग, युट्यूब, वैगरेही आलेच) हे ही त्यात येतेच. आपला संदेश, आशय समाजापर्यंत पोहोचण्यासाठी जे जे उपलब्ध मार्ग ते ते सारे म्हणजे प्रसारमाध्यमे. आज रूढार्थाने ज्याला 'मिडिया' म्हणतात., ते मिडियाचे दिखाऊ/भपकेबाज रूप आहे. करण विविध प्रसिद्ध व्यक्ती, त्यांच्याविषयीच्या खळबळजनक बातम्या, स्टिंग ऑपरेशन, ब्रेकिंग न्यूज देण्याची स्पर्धा यामुळे विविध वाहिन्यांची चलती आहे.

या नवमाध्यमांचा उदय होण्यापुर्वी वृत्तपत्र हे एकमेव प्रसारमाध्यम म्हणून उपलब्ध होते. इतिहासाकडे नजर टाकली तर, राष्ट्रांमध्ये तत्कालीन वृत्तपत्रांनी जनजागृतीसाठी, जनमत घडवण्यासाठी फार मोठी कामगिरी बजावलेली दिसते. आपण केवळ मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास बघितला तर स्वातंत्र्यपूर्व काळात शि. म. परांजपे यांचा 'काळ', लो. टिळकांचा 'मराठा', 'केशरी' या वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून, त्यातील स्फोटक अग्रलेखातून निद्रिस्त समाजाच्या मनात पारतंत्र्याविषयी चिड जागी करणे, असंतोषाला तोंड फोडणे आणि पर्यायाने ब्रिटिश सत्तेच्या मनात दहशत निर्माण करणे, ही महत्त्वाची भूमिका वृत्तपत्रांनी घेतलेली दिसते. अगदी नजीकच्या काळात संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीच्या वेळी आचार्य अत्रे यांनी 'मराठा' चा प्रभाव केला होता. अजूनही जुन्या जाणत्या पिढीची सकाळ ही चहाबरोबर वृत्तपत्रे वाचूनच होत असते. तर तरुण पिढी ई-वृत्तपत्रे इंटरनेटवरून वाचते. ही गोष्ट वृत्तपत्रे हे समाजजीवनाचे एक प्रभावी अंग आहे. हेच दर्शविते. वेगवेगळ्या आंदोलनाचे काळातही वृत्तपत्रांनी सजग भूमिका बजावलेली दिसते.

त्यानंतर इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाची सुरुवात झाली ति रेडीओपासून. स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वातंत्र्यलढ्यासाठी भूमिगत रेडीओ स्टेशनचा वापर केला गेला तर स्वातंत्र्योत्तर काळात मनोरंजन, बातम्या, जनजागृतीचे विविध कार्यक्रम यांमुळे वृत्तपत्रांपेक्षा रेडीओ अधिक जलद गतीने लोकांपर्यंत पोहचू लागला. १९६५ साली 'दूरदर्शनचे' नियमित प्रेक्षेपण सुरू झाले. त्यावेळी दूरदर्शनचा सगळा उपक्रम 'ऑल इंडिया रेडीओ' चाच एक भाग होता. १९७६ साली मात्र दूरदर्शनच्या सेवेला रेडीओच्या अधिपत्यापासून वेगळे केले गेले. त्यानंतर विविध वाहिन्या आल्या आणि आज त्यांनी इतर प्रसारमाध्यमांना पूर्णतः निष्प्रभ करून टाकले आहे असे दिसते.

मनोरंजन बातम्या सद्यस्थितीचे वास्तव दर्शन घडविणे व त्याचे विश्लेषण करणे हे प्रसारमाध्यमांचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असायला हवे. मनोरंजनाच्या नावाखाली दाखवल्या जाणाऱ्या मालिका आज फारच कमी प्रमाणात निखळ मनोरंजन वा समाजप्रबोधन करतांना दिसतात. साधे उदाहरण बघा- 'विनोदी' म्हणून सादर केले जाणारे कार्यक्रम प्रेक्षकांची विनोदाची जान खरोखरच समृद्ध का? उत्तम साहित्यकृती, उत्तम संगीत, उत्तम नृत्य-नाट्यादी कलांचे दर्शन या कार्यक्रमातून होते का?

इंटरनेटच्या सर्वव्यापी जाळ्यामुळे आज सर्व सामान्यांचा हातीही फेसबुक, ब्लॉग, ट्विटर, यु ट्यूब किंवा व्हाट्स अॅपसारखे प्रसारमाध्यमे आली आहेत. जगाच्या कोणत्याही कोपऱ्यात घडलेल्या एखाद्या घटनेची माहिती किंवा प्रतिक्रिया कोणीही या माध्यमांतरे लाखो लोकांपर्यंत क्षणार्धात पाठवू शकतो. जनमत बनविण्यासाठी याचा सकारात्मक तसेच नकारात्मक वापर केला जाऊ शकतो. म्हणूनच ही माध्यमे जितकी उपयुक्त तीतीकीच विघातकही ठरू शकतात.

खरेतर प्रसारमाध्यम हे आपल्या सामाजिक जीवनाचे प्रभावी अंग असायला हवे. जागरूक लोकमत निर्माण करण्याची प्रक्रिया याच्यामुळे घडत गेली तर त्यांचा प्रभाव, दबाव शासनसंस्थेवरही पडू शकतो. देशातील शासनव्यवस्था लोकशाही किंवा हुकुमशाही अशी कोणत्याही प्रकारची असली तरी जनमताची उपेक्षा करणे तिला परवडणारे नसते.

लोकशाहीमध्ये तर नागरिकाला वस्तुस्थिती समजून घेण्याचा हक्क असतो. एखाद्या घटनेच्या सर्व बाजू समजून घ्यावा, त्यासंबंधी आपले मत बनवावे, जरूर वाटले तर ते व्यक्त करावे, हा प्रत्येक नागरिकाचा हक्क आहे. प्रसारमाध्यमांनी हे काम करावे अशी उपेक्षा आहे. राज्यघटनेने प्रत्येक नागरिकाला दिलेल्या मतप्रदर्शनाचा हक्क म्हणजेच प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य होय. विरोधी मतालाही जास्तीत जास्त अवकाश देणे, हा प्रसारमाध्यमांच्या कामातील सर्वसामान्य रिवाज असायला हवा. अर्थातच ते मत सुसंगतपणे आणि समंजसपणे मांडलेले असले पाहिजे.

आज प्रसारमाध्यमांच्या संदर्भात महत्त्वाची समस्या म्हणजे, केवळ करमणुकीचे साधन म्हणून बहुसंख्य लोक या माध्यमांकडे पाहतात. आपल्याभोवती घडणाऱ्या घटनांसंबंधी जाणून घेण्याची उत्सुकता लोकांच्या मनात असतेच असे नाही. त्याविषयी तीव्र भावना, संवेदनशीलता, सुप्त कर्तृत्वाला आव्हान करणारे उदात्त ध्येय आपल्या मनात नाही. तर माध्यमांच्या

बाजूने करमणुकीबरोबर सद्य घडामोडींचे विश्लेषण करून जनतेला डोळस बनविणे हे आद्य कर्तव्य आहे, याची जाणीव दिसत नाही. कुठलीही टोकाची भूमिका न घेता, घटना गोळा करून बातम्यांच्या स्वरूपात त्यांचा अन्वयार्थ वाचकांना, प्रेक्षकांना तटस्थपणे समजावून, हे प्रसारमाध्यमाचे काम आहे; पण तसे दिसत नाही. बातम्यांचे स्वरूप वस्तूनिष्ठ नसते. भडक दर्शन, प्रतिक्रिया तीच तीच दृश्ये पुन्हा पुन्हा दाखवणे, संवेदनशीलतेपेक्षा सरकारविरुद्ध, प्रशासकीय यंत्रणेविरुद्ध आरडाओरडा करण्याची प्रवृत्ती दिसते. अर्थात काहीवेळा त्याचा फायदाही होतो. आपादग्रास्थांना मदत, अत्याचारांना भ्रष्टाचारला वाचा फोडणे यासाठी अशा कार्यक्रमांचा उपयोग होतो.

विविध विषयांवरचा विविध चर्चांमधून वेगवेगळ्या विचारसरणीचे लोक आपली बाजू मांडत असतात. त्यामुळे सामान्य नागरिकांना त्या प्रश्नांची सर्वांगाने माहित होते. अर्थात सदरीकरणात त्या त्या वाहिनीच्या संपादकाच्या भूमिकेचा प्रभाव असतो. सुज्ञ नागरिक त्याचा योग्य अर्थ लावू शकतात; पण असमंजस माणसाच्या मनात चुकीचे विचार रुजू शकतात.

व्यापारी जाहिराती हा प्रसारमाध्यमांच्या अर्थकारणाचा आधार असल्याने स्वभाविकच त्यांच्यावरील भांडवलदारांच्या वर्चस्वाचा मुद्दा नजरेआड करता येत नाही. आर्थिक हितसंबंधाच्या प्रभुत्वाखाली काम करावे. लागण्यात लोकशाहीचा मोठा धोका आहे, करण पैशाच्या जोरावर अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य विकत घेतले जाऊ शकते. एक काळ असा होता की, जाहिरातीमध्ये एक हवाहवासा लोभसपणा होता. 'यही है राईट चॉइसबेबी ...! ही जाहिरात असो वा 'हमारा फल. हमारा आज, हमारा बजाज....' ही गाडीची जाहिरात असो, या जाहिरातींमधून वस्तूंच्या जाहिरातीबरोबर शब्दांपलीकडची आपुलकी होती. आज परफ्यूम्स, चॉकलेटसच्या हिडीस जाहिराती, उत्पादनाशी फारसा संबंध नसताना स्त्रीदेहाचे प्रदर्शन या प्रवृत्ती बळावलेल्या दिसतात. एकूणच सरकारच्या, राजकारणी शक्तींच्या व आर्थिक मदतीमुळे भांडवलदारांच्या, अशा कुणाच्याही दबावाला बळी न पडता प्रसारमाध्यमांनी तटस्थपणे, निर्भयपणे समतोल मते मांडणे, बातम्या देणे आवश्यक आहे. असे झाले तरच लोकशाहीचा खांब म्हणून त्यांचे कार्य होईल. सुप्रसिद्ध पत्रकार एस. नटराजन यांनी म्हटले आहे. प्रसारमाध्यमांचे आरोग्य निकोप राहण्याच्या दृष्टीने सरकार आणि माध्यमे यांच्यात कायम थोडा संघर्ष असावा. सरकारच्या काबूत न राहता सडेतोड टीका करण्याचे स्वातंत्र्य माध्यमांना हवे; कारण प्रसारमाध्यमे ही अधिकृत सरकारी धोरणांचे प्रतिबिंब नव्हे. दुसरी बाजू मांडताना ते बजावून सांगतात, प्रसंगी माध्यमांनाही गैरव्यवहाराबद्दल जाब विचारला गेला पाहिजे.

प्रसारमाध्यमे आणि लोकशाही यांचा एकत्रित विचार करतांना नागरिक म्हणून तरुण पिढीची भूमिकाही खूप महत्त्वाची आहे. कारण आपण जर या जगताचे ग्राहक असू; आपल्यातील काहीजण या माध्यमांमध्ये कामही करतील; आपल्यासमोर आलेले सगळेच आपण जसेच्या तसे स्वीकारता कामा नये. अभिव्यक्तीची असंख्य माध्यमे खुली झाल्याने आणि सगळेच सगळ्यापर्यंत सहज पोहोचत असल्याने कोलाहल वाढला आहे. माहिती मनोरंजनाचा स्फोट आहे. पण ज्ञानाचे काही सूक्ष्म कणच त्यातून आपल्यापर्यंत पोहोचतात. त्यासाठी आपण डोळस व्हायला हवे. वृत्तपत्रे, नियतकालिके हीही उत्तम माध्यमे आहेत. वाचक प्रेक्षकांचा एक दबावगट तयार होऊन माध्यमांवरील कार्यक्रमांच्या दर्जासाठी आग्रही राहायला हवे. जे आवडते त्याला प्रतिसाद देणे एवढावरच न थांबता दर्जेदार गोष्टींना प्रतिसाद द्यायला हवा. जे आवडत नाही ते बदलण्यासाठी कृतीशील व्हायला हवे. डोळे उघडून बघायला हवे. तरच प्रसारमाध्यमे हो लोकशाहीचा एक सबळ खांब बनू शकतील.

(२) पर्यावरण आणि विकास

मुद्दे

- (१) पर्यावरण म्हणजे काय?
- (२) विकास म्हणजे काय
- (३) विकासाचा इतिहास
- (४) उपभोगवादाचे दुष्परिणाम
- (५) पर्यावरण आणि विकास यांची परस्परपूरकता
- (६) आपली भूमिका व कृती

गंगा नदीचे भारतातले महत्त्व वादातीत आहे. भारताचा सांस्कृतिक वारसा जपणारी, पवित्रतेची कसोटी ठरलेली गंगा नदी.... तिचे गुणगान किती करावे? अलीकडेच 'गंगा नदी स्वच्छता अभियान' हाती घेण्यात आले आहे. त्यासाठी २ वर्षे लागतील की २० याविषयी जोरदार चर्चाही सुरू आहे. एकीकडे चकचकीत रस्त्यांचे देशव्यापी जाळे, लखलखीत टोलेजंग इमारती उभारून विकास साधताना निसर्गाकडे, पर्यावरणाकडे मात्र दर्लक्ष होत आहे, हे वास्तव नाकारून चालणार नाही. मोठमोठे कारखाने, जमिनीच्या पोटातून होत असणारा खनिज तेलांचा प्रचंड उपसा, ऊर्जेसाठी आण्विक भट्ट्यांची या सगळ्या आजच्या विकासाच्या मोजपट्ट्या आहेत. या मोजपट्ट्यामुळे पर्यावरणाची हेळसांड सोयीस्करपणे नजरेआड होते आहे.

प्रमाणाबाहेर चाललेली अनियंत्रित, अवाजवी वृक्षतोड :अनुषंगाने तेथील अधिवासाचा झपाट्याने होत चाललेला विनाश, प्लॅस्टिकचा हजरो टन कचरा निर्माण करणारी शहरे हीच या गतिमान युगाची ओळख बनली आहे. भोपाळ दुर्घटना, माळीण दुर्घटना असे अपघात झाले की. तेवढ्यापुरते जागे व्हायचे, ही आता नित्याचीच बाब झाली आहे.

पर्यावरण आणि विकास हे शब्द परस्परपूरक हवेत खरेतर: पण सध्या ते एकमेकांच्या विरोधात उभे ठाकले आहेत. जिथे विकास तिथे पर्यावरणाचा हास' अशीच परिस्थिती आज दिसते आहे. पर्यावरणपूरक विकासनीतीकड वळण्याअगोदर या दोन्ही संकल्पना समजून घेणे औचित्याचे होईल.

पर्यावरण म्हणजे काय?

पर्यावरण म्हणजे या पृथ्वीच्या आत, पृष्ठभागावर आणि वर वातावरणात जे जे काही आहे ते सर्व. यात हवा, पाणी, जमीन, हवेतील वेगवेगळे वायू, अब्जावधी प्रकारचे जीवजंतू, सजीव-निर्जिव या सर्वच गोष्टींचा समावेश होतो. या सगळ्याची मिळून जी एक संरचना/व्यवस्था ती म्हणजे पर्यावरण. या पर्यावरण व्यवस्थेचे काही नियम, वैशिष्ट्ये, तत्त्वे आहेत. ती समजून घेतली तरच आपल्याला पर्यावरणाचे आकलन होऊ शकेल. चक्रीयता, विकेंद्रितता, विघटनक्षमता, परस्परावलंबन, वाढ आणि मर्यादा इ. पर्यावरणाची वैशिष्ट्ये एकमेकांत गुंतलेली, गुंतागुंतीची (कदाचित मानवी आकलनाच्या पलीकडची) आहेत. या सगळ्याची सुसूत्र अशी जी रचना ती म्हणजे पर्यावरण..

विकास म्हणजे काय?

विकास या शब्दाचा ढोबळमानाने अर्थ आहे - पुढे जाणे, वाढ होणे, प्रगती होणे, आहे त्यावरून वरच्या उन्नत स्थितीला जाणे. सध्या विकास हा परवलीचा शब्द झाला आहे. माणसाचे जीवन कमीतकमी कष्टाचे असावे, त्याला अधिकाधिक सुख-सुविधा, भौतिक समृद्धी मिळावी, अशा अपेक्षेतून मानवाने विकासाचा ध्यास घेतला आणि ते योग्यच आहे.

व्यक्ती, समाज आणि पर्यावरण या तिन्ही पातळ्यांवर ही विकासाची प्रक्रिया सतत सुरू राहिली पाहिजे. पण सध्या विकास फक्त व्यक्तींचाच, तेही काही मूठभर व्यक्तींचाच, असे स्वरूप या प्रक्रियेला आले आहे. समाज, पर्यावरण यांचा विकासच या प्रक्रियेमध्ये नाही. आज ज्या सुख-सोयी माणूस उपभोगतो आहे, त्यामुळे तो खरंच सुखी-समाधानी आहे का? उत्तर नकारार्थीच येते. त्यामुळेच सध्याची आपली वाटचाल विकासाकडे की विनाशाकडे असे प्रश्नचिन्ह उभे राहिले आहे. असे का झाले असावे, हे जाणून घेतले तरच व्यक्ती, समष्टी आणि प्रकृती यांचा एकत्रितपणे विकास साधण्याच्या दृष्टीने पावले उचलता येतील.

विकासाचा इतिहास

सुरुवातीला स्वबळावर आणि पाळीव पशूंच्या मदतीने माणूस किती, किती वेळात आणि काय उत्पादित करेल. यावर एक अपरिहार्य मर्यादा होती. पण ऊर्जा (जेम्स वॅटचा वाफेचा शोध) आणि तंत्र (यंत्र) यांच्या जोरावर घडलेल्या औद्योगिक क्रांतीने या मर्यादा धुडकावून लावल्या. माणसाच्या सततच्या वाढत्या इच्छांची पूर्तता हो लागली, 'इच्छा-तंत्रज्ञान-ऊर्जा-इच्छापूर्ती'-नव्या वाढीव इच्छा; ही विकास प्रक्रिया गतिमान झाली. माणसाच्या आंतरिक, पाप-पुण्याच्या मर्यादा धुडकावून लावण्याचे बळही माणसाला विज्ञानामुळे-देकार्तेच्या इहवादी, जडवादी विचारसरणीमुळे मिळाले. उपभोग कितीही वाढवा-त्यात गैर काहीच नाही, हा दिलासा त्याला मिळाला. उपभोगवाद बोकाळला. उत्पादनासाठी लागणारे श्रम, ऊर्जा, वेग आणि प्रमाण कशावरच नियंत्रण राहिले नाही.

सध्याचा आपला विकास मोजण्याची मोजपट्टीही यात तत्वावर आधारलेली आहे. कुठल्याही देशाचा विकास हा त्या देशातील दरडोई उत्पादन, दरडोई उपभोग यावरून बेतलेल्या सकाळ राष्ट्रीय उत्पन्नावर (जी डी पी) किंवा याच्या अमर्याद वाढीवर अवलंबून आहे. त्यामुळेच 'उपभोग घ्या- उत्पादन वाढवा' या मंत्राचीच रणधुमाळी सध्या सुरू आहे. गेली तीन शतके माणसाचा विकास आपण असाच मोजतो आहोत. सुरुवातीला जाणवले नसेल तरी त्यांचे गंभीर दुष्परिणाम आज सगळ्यांनाच भोगावे लागत आहेत.

उपभोगवादाचे दुष्परिणाम

भौतिक सुविधांचा लाभ समाजातल्या विशिष्ट गटालाच मिळाला. भारताच्या बाबतीत बोलायचे तर भारत आणि 'इंडिया'तली दरी वाढतच आहे. यांत्रिकीकरणामुळे बेकारीची समस्या वाढली, उपभोग वाढले, भौतिक सुविधा वाढल्या, तरी माणूस असमाधानीच राहिला. आंतरिक पातळीवरचा विकास साधलाच नाही. उपभोगवादाच्या या रेंठ्यात माणसाला नको इतके महत्त्व आले. निसर्गाचा तो स्वयंघोषित स्वामी बनला. निसर्गातील प्रत्येक घटक समान हे तत्त्व तो विसरला. अमर्याद

उत्पादनासाठी लागणारा कच्चा माल, नैसर्गिक/अनवीनीकरणक्षम संसाधने यासाठी तो निसर्गावर अगदी शब्दःश तूटून पडला. देवाण-घेवाणीचे तत्व विसरून निसर्गाला फक्त ओरबाडतच राहिला. 'स्टोरी ऑफ स्टफ' या माहितीपटामध्ये अशाप्रकारच्या मागणी-उत्पादन-निसर्गाचे शोषण या दुष्टचक्रावर सडेतोड भाष्य केले आहे.

इतके दिवस माणसाने पर्यावरणाच्या न्हासाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष केले. पण आता खडबडून जागे व्हायची वेळ आली आहे. सभोवतालच्या वातावरणाला सजीव कसा प्रतिसाद देतात, त्याचा फ्रान्सच्या विद्यार्थ्यांनी केलेला हा प्रयोग. एका काचपात्रातले पाणी उकळेपर्यंत तापवावे. त्या उकळत्या पाण्यात एक बेडूक टाकला. प्रतीक्षित क्रियेसारखा टुणकन उडी मारून बेडूक बाहेर आला. आता काचपात्रात पाणी घेऊन त्या सामान्य तापमानातल्या पाण्यात त्यांनी बेडूक सोडला आणि हळूहळू पाण्याचे तापमान वाढत गेले. वाढत असलेले तापमान बेडकाला जाणवतही नव्हते. हळूहळू पाणी उकळू लागले..... बेडूक पाण्याबाहेर आला नाही, त्याने असे प्रयत्नही केले नाहीत. परिणामी, तो पाण्यात उकडून मेल्या. त्यामुळे पर्यावरणाच्या बाबतीत सावध होण्याची हीच ती निर्णायक वेळ! नाहीतर आपली गतही 'त्या बेडका' सारखी होईल, यात शंका नाही.

पर्यावरण आणि विकास

पर्यावरण साधत योग्य तो विकास साधने, ही खरोखरच तारेवरची कसरत आहे. रेल्वे-रस्त्यांचे जाळे पूर्ण देशात पाहिजे; ही काळाची गरज आहेच. तिला छेद देऊन चालणार नाहीच. पण प्रश्न हा आहे, की त्यामुळे होणारी स्थानिक वृक्षतोड, त्यासाठी लागणारी उर्जा, कच्चा माल यापायी पर्यावरणाचा होणारा न्हास याचा पुरेशा गांभीर्याने विचार होतो का, त्यादृष्टीने त्वरित काही पावले उचलली जातात का? त्याप्रमाणात नवीन झाडे लावली जातात का?

महात्मा गांधी म्हणतात, निसर्ग हा माणसाच्या 'नीड'साठी पुरेसा आहे. 'ग्रीड'साठी नव्हे'. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला केलेले हे विधान त्यांचे दूरगामी आणि मूलगामी विचार स्पष्ट करतात. पर्यावरणावर गांधीजी कुठेही थेट भाष्य करत नाहीत. पण त्यांचा 'खेड्याकडे चला', हा युवकांना दिलेला मंत्र असो किंवा 'स्वदेशी', 'चरखा' यासारखी तत्वे, यांचा पर्यावरणाबाबत दृष्टीकोनच अधोरेखित करतात.

सद्य सरकारमध्ये आता पर्यावरण आणि विकास हे खाते एक झाल्यानेही त्यादृष्टीने काही पावले उचलली जातील, अशी आशा आहे. सरकारी पातळीवर निर्णय जेव्हा व्हायचे तेव्हा होतीलच, पण तोपर्यंत स्थानिक पातळीवर विचार होऊन कृतीकार्यक्रम राबविण्याची नितांत गरज आहे. कारण 'पर्यावरणाचा विचार वैश्विक आणि कृती स्थानिक' पातळीवर करण्याची गरज आहे.

पर्यावरणाची समस्या जगडव्याळ आहे म्हणून घाबरून/गोंधळून न जाता किंवा माझ्या एकट्याच्या प्रयत्नाने काय होणार म्हणून निष्क्रियही न होता, पर्यावरणाची चतुःसूत्री पाळणे म्हणजे एखाद्या वस्तूचा वापर पूर्णपणे टाळणे, कमीतकमी वापर करणे, पूर्णपणे वापर करणे, पुनर्वापर करणे तितकेच महत्वाचे आहे.

उपभोगवाद पूर्णपणे नष्ट करणे आपल्या हातात नाही; पण आपल्या गरजा कमीतकमी ठेवणे, त्यासाठी जनजागृती चळवळ उभी करणे महत्वाचे. शिक्षकदिनी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 'वीज आणि पाणी बचती' चा मंत्र दिला. काही स्थानिक/वैयक्तिक प्रयत्नांनी लोकमानस तयार होईल. १४ हजार कोटी लोकांची मानसिकता बदलण्याच्या, पर्यावरण-पूरक करण्याच्या भीरू प्रयत्नांमध्ये असे छोटे-छोटे प्रयत्न खारीचा वाटा उचलतील, यात शंका नाही.

(३) वाढती लोकसंख्या- समस्येकडून समस्यापरिहाराकडे

मुद्दे

- (१) लोकसंख्या वाढीचे भारतातले प्रमाण
- (२) लोकसंख्या वाढ नक्की कठे? (ग्रामीण भागात का शहरात)
- (३) लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या
- (४) उपाययोजना
- (५) लोकसंख्या ही शक्ती म्हणून तिचा वापर करण.

सध्याकाळी ६ वाजताची वेळ. शिक्षण संपवून नोकरीसाठी मंबईत धडकलेला किरण बावरून दादरच्या प्लॅटफॉर्मवर उभा होता. मिनिटामिनिटाला गाड्या भरभरून येत होत्या. कार्यालयांमधून घरी परतण्याची घाई असलेली माणसे गाडीत चढत होती, उतरत होती, अक्षरशः मुंग्यांसारखी हजारोंच्या संख्येने. कसे घुसायचे या गर्दीत? शेवटी एकदाचा आसपासच्या जमावाच्या रेट्याच्या बळावर किरण गाडीत ढकलला गेला. मंबईत राहायचे कठे, घरात लागणारे पैसे कुठून आणायचे, महिन्याचा खर्च भागवायचा अशा एक ना अनेक समस्या त्याच्या मनाला भेडसावत होत्या. धावत्या गाडीतून अफाट पसरलेल्या झोपडपट्ट्या दिसत होत्या. आपणही या शहरातील अफाट जनसमुदायाचा एक बिंदू ही भावना मनाला अस्वस्थ करत होती. कॉलेजमध्ये

अर्थशास्त्राच्या अभ्यासक्रमात देशाच्या वाढत्या लोकसंख्येच्या प्रश्नाचा केलेला पुस्तकी अभ्यास आज प्रत्यक्ष जीवनात या समस्येला भिडताना नव्याने कळत होता.

आज भारत जगामध्ये लोकसंख्येच्या उच्चांकाबाबत क्रमांक दोनवर आहे. खरोखरच ही स्थिती पहिल्यापासून होती का? हा समस्या विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून सुरू झाली आणि आज तिने हळूहळू उग्र रूप धारण केले आहे. जेव्हा जन्म-मृत्यू यांचे प्रमाण व्यस्त होत गेले तेव्हापासून लोकसंख्या वेगाने वाढ लागली व तिच्या जोडीने अपरिहार्यपणे येणाऱ्या अनेक समस्या आपल्याला भेडसावू लागल्या. लोकसंख्या वाढल्यावर जीवनोपयोगी वस्तूंची मागणी दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. त्याप्रमाणात उत्पादन न वाढल्याने भडकत्या महागाईला तोंड देणे सामान्य माणसाला कठीण होत चालले आहे.

शहरात उद्योगधंद्यांची वाढ झाल्याने स्वाभाविकच लोकांची तिकडे धाव वाढली. राहायला जागा नाही म्हणून आसपासची झाडे तोडली जात आहेत, टेकड्या फोडल्या जात आहेत. जमिनीची धूप होते आहे. पाऊस अनियमित झाला आहे. मोठ्या प्रमाणात झोपडपट्ट्या वाढत आहेत. मुंबईसारख्या शहरात अक्षरशः किडे मुंग्यांसारखी माणसांची गर्दी! तिथल्या मिठी नदीची काय अवस्था करून ठेवली आहे माणसांनी? कधीतरी पावसात साठलेल्या पाण्याने हजारो माणसांचा बळी घेतला जातो. अमाप कचरा साठतो, त्यातून अस्वच्छता, अपरिमित कचरा - त्याची विल्हेवाट लावणे अवघड झाले आहे. यातून आरोग्यास हानिकारक असे वातावरण आपणच निर्माण करत आहोत. सांडपाण्याच्या विल्हेवाटीची व्यवस्था नाही, यामुळे प्रदूषणाची धोकादायक पातळी शहरांतून कधीच ओलांडली गेली आहे.

त्यामळे निर्माण होणाऱ्या अर्थव्यवस्थेमध्ये गरीब अधिक गरीब आणि श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहेत. समाजातील विषमतेमुळे असंतोष, गुन्हेगारी, चोऱ्या यांचे प्रमाण वाढते आहे. विज्ञानातील प्रगतीमुळे नानाप्रकारची सुख-साधने उपलब्ध आहेत. ती मिळविण्याची लालसा वाढते आहे. मग या गरजा पूर्ण करायच्या तर भरपूर पैसा हवा. तो सन्मांगनि मिळत नाही मग संपत्ती मिळवण्याचे झटपट अवैध मार्ग शोधले जातात. रोजगारासाठी घरदार, आपली माणसे सोडून शहरात राहणारी निम्न आर्थिक स्तरातील माणसे संसारसुखापासून वंचित राहतात. कारण शहरात राहण्यासाठी जागा नाही. मग स्त्रियांवरील अत्याचारासारख्या गंभीर समस्या उद्भवतात. यातून कुठलाही कायदा राबविणे, शिस्त पाळणे, गुन्हेगारीला आळा घालणे या गोष्टी प्रचंड लोकसंख्येमुळे प्रशासनाच्या हाताबाहेर जाताना दिसतात. त्यामुळे अशा अनेक सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. माणसाचे सरासरी आयुर्मान वाढल्यामुळे वृद्धांचे प्रश्न वाढत आहेत. शिक्षणामुळे संततीनियमनाचा विचार सुशिक्षितांमध्ये रुजतो आहे; पण गरीब, अशिक्षित समाजात हा विचार रुजलेला नाही. अभ्यासकांनी २०२५ पर्यंत भारताची लोकसंख्या वाढत वाढत जाऊन ती क्रमांक एकवर जाण्याची शक्यता वर्तविली आहे.

संतती नियमनाचा कायदा करून लोकसंख्येला आळा घालणे हा एक उपाय होऊ शकतो. पण विविध धर्म, जाती यांनी बनलेल्या आपल्या देशात अशा प्रकारच्या कायद्याची अंमलबजावणी करणे ही अत्यंत अवघड गोष्ट आहे. त्यासाठी सम प्रबोधनाचा मार्गच अवलंबायला हवा. थोर समाजसेवक र. धो. कर्वे यांनी सन १९२१ मध्ये हा विचार समाजात रुजवण्यासाठी एकांड्या शिलेदाराप्रमाणे आयुष्य खर्ची घातले. आता असे अनेक कृतीवीर या चळवळीसाठी उभे राहायला हवेत.

यावर उपाय काय? या प्रश्नाची एक आश्वासक बाजू म्हणजे एका राष्ट्राचे नागरिक म्हणून लोकसंख्याबळाचा उपयोग रचनात्मक कामासाठी करून घेतला, तर आपले राष्ट्र विकसित होऊ शकते. प्रबळ राजकीय इच्छाशक्ती असेल, तर विखुरलेला, गरीब, असहाय जनसमुदाय विलक्षण प्रगती घडवून आणू शकतो, याचे चीन हे चांगले उदाहरण आहे. इस्राईलसारख्या देशात जगभर विखुरलेल्या यहूद्यांच्या देशप्रेमामुळे उजाड वाळवंटाचे नंदनवन झालेले दिसते.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी अमेरिकेतील भारतीयांसमोर मॅडिसन स्क्वेअर गार्डन येथे हाच विचार अत्यंत सोप्या शब्दांत मांडला. आपल्या देशातील ६५% जनता ३५ वर्ष खालील तरुण आहेत. याचा प्रभावी वापर करून आपण बरेच काही करू शकतो. 'मेक इन इंडिया' हा संदेश त्यांनी दिला. म्हणजेच उत्पादनासाठी या जनशक्तीचा वापर केला, तर आपला देश विकासाच्या दिशेने जाईल, अशी प्रबळ आशा त्यांनी व्यक्त केली.

अर्थशास्त्रज्ञ माल्थस लोकसंख्येला 'भयावह भास्मासूर' असे म्हणतो, त्याच्या अगदी उलट आजचे अर्थतज्ञ त्याकडे एक संधी म्हणून बघतात.

वाढणारी लोकसंख्या तोंडाबरोबर दोन हात घेऊन येते. त्या हातांचा योग्य तो वापर केला तर उत्पादन व्यवस्था, त्याबरोबर जीवनमन व राष्ट्रीय संपत्तीमध्ये मोठ्या प्रमाणात भर घालू शकते. उत्पादन व्यवस्थेमध्ये - कार्य करणारे हात आणि उत्पादन व्यवस्था राबविणारे व्यवस्थापन अथवा उद्योजक या लोकसंख्येचाच एक हिस्सा असतो. त्यातल्या त्यात तरुण हात व धडाडीचे उद्योजक कमालीचे काम करून राष्ट्राला प्रगतीपथावर आणू शकतात, याचे चीन हे ज्वलंत उदाहरण आहे आणि त्याच मार्गावर जाणारा भारत आहे.

जागतिकीकरणानंतर अर्थव्यवस्थेमध्ये आणखी एक महत्त्वाची भर पडली, ती म्हणजे जागतिक मागणी. वाढणारी लोकसंख्या फार मोठ्या मागणीची बाजू असते. त्यामुळे उत्पादकास अहर्निश कामांत गुंतून राहून आपली उत्पादनाची बाजू

अधिक सरसपणे जागतिक बाजारात आणता येते. याचे पडसाद आपल्याला आज दिसतात. युरोप अमेरिकेतील उत्पादक आपल्या बाजारात रांगा लावून आहेत, याचे कारण हेच आहे.

थोडक्यात जर शासनव्यवस्था या संधीचा योग्य वापर करणार असेल, तर वाढती लोकसंख्या ही प्रगतीशील राष्ट्रांचा शाप न बनता त्यांचा आधार बनेल.

प्रगतशील राष्ट्रांमध्ये नेहमीच फार मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या खेड्यातून शहरांकडे वळत असते. यास मुख्यतः दोन गोष्टी कारणीभूत असतात.

देश शेतीकडून औद्योगिकीकरणाकडे वळतो. त्यामुळे उत्पादनाची साधने शहराकडे एकवटलेली असतात. शेतीवरील भार कमी करणे आवश्यक असते, कारण फार मोठ्या प्रमाणात बेकारी आपल्याला शेतीतच आढळते, कारण ती छुपी असते. त्याचाच परिणाम म्हणून पोट भरवण्यासाठी शेतकरी शहरांचा आसरा घेतो. बऱ्याचदा सेवाक्षेत्राची फार मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. त्यावेळी त्या उपलब्ध करून देण्यासाठी लोकसंख्या शहरांकडे वळते. उदा. राज्याबरोबर परराज्यांमधूनही अनेकजण इसी, भाजी विकणे, दुध घालणे, टॅक्सी चालवणे वेगळे व्यवसायांसाठी मुंबईत येतात.

या सर्वांमुळे शहरे वाढताहेत. त्यांचे वेगळे प्रश्न लक्षात घेऊन लोकसंख्येचा प्रश्न वेगळ्याप्रकारे आपल्याला सोडवावा लागणार आहे.

थोडक्यात काय, माणसे ही शक्ती म्हणून उभी राहिली, तर हा लोकसंख्येचा प्रश्न ही समस्या वाटणार नाही. त्यासाठी आपल्यासारख्या लोकशाही असलेल्या देशात शिक्षण, रोजगार आणि समानता यांची कास धरली, तर निश्चितच या प्रश्नाला आपण तोंड देऊ शकू. लोकसंख्या हि दुधारी तलवार आहे. एकीकडे ती देशाची अर्थव्यवस्था कापत जाते. त्याचवेळी मनुष्यबळाच्या आधारावर नव्यानव्या संधी निर्माणसुद्धा करून देते. गरिबी, उपासमारीबरोबरच नव्यानव्या उत्पादनाच्या संधीही लोकसंख्येमुळे शक्य होतात.

(४) शेतकऱ्याचे मनोगत

मुद्दे

- (१) शेतकऱ्याचं रोजचे जीवन
- (२) शेतकऱ्याची सामान्य सुख दुःखं
- (३) नैसर्गिक आपत्तीमुळे येणारी संकट
- (४) शेतीशी निगडितअर्थकारण, समाजकारण, इ.
- (५) शेतीची, खेड्यांची परिस्थिती शेतकऱ्यांचे प्रश्न
- (६) शेतीशी निगडित राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, इ.
- (७) शेतीचा, खेड्यांची परिस्थिती सुधारावी यासाठीची तळमळ.

पहाटेच्या वेळी घरच्या कोंबड्याची बांग ऐकू येते. घरात मायचा आणि माझ्या बायकोचा-रंजीचा वावर केव्हाच सुरू झालेला असतो. अजून थोडा वेळ वाकळ पांघरून पडून राहावंसं वाटत असतं; पण डोळ्यांसमोर शेतातली काम नाचत असतात. लवकरच पाऊस सुरू होईल. त्याआधी पेरणीची तयारी करायचीय, मन आवरून उठतो. म्हशीच दूध काढून चहा-पाणी, गरम भाकरीचा नाश्ता उरकून शेताकडे निघतो. आसपासच्या घरांतून हेच दृश्य दिसत असतं. एकमेकांची विचारपूस करत आम्ही शेतावर पोहोचतो आणि कामाला सुरुवात होते.

उन्हाळा, पावसाळा, थंडी... ऋतू बदलतात तशी कामं वेगवेगळी. कधी नांगरणी, पेरणी, कोळपणी, खुरपणी, कापणी, मळणी... एक ना दोन! दुपार होते. कारभारीण जेवण घेऊन पोहोचते. बांधावरच्या झाडाच्या सावलीत जेवून थोडावेळ गपगार विश्रांती होते. पुन्हा कामाला सुरुवात! संध्याकाळी दिवेलागणीला घरी परतायचं. पारावर सगळे मैतर जमतात. थोड्या गप्पा, मग रातचं जेवण. दिवसभराच्या कामानं आता डोळे गपागपा मिटायला लागतात.

शहरात राहणाऱ्यां तुम्हा माणसांना हे ऐकून आमचं जिणं किती छान आहे असंच वाटलं ना! पण हे म्हणजे कस 'दुरून डोंगर साजिरे' असं! अहो, सगळेच दिवस सारखे नसतात. त्यातून शेती तर निसर्गाच्या इशान्यावर चालणारी. एखाद्या वर्षी पाऊस रुसतो. मग तीच चिंता, तेच दुःख, तेच पावसाच्या लहरीकडे अगतिकपणे पाहणं. कर्जाची, नुकसानीची चिंता, राबराब राबायचं, कष्ट करीत जगायचं, फायदा तोट्याचं गणित दरेवेळी वेगळं! यंदाचंच बघा ना! दुष्काळानं इतकं थैमान घातलं की, पाण्यावाचून तळमळण्याची वेळ आली. शहरात नळाचं पाणी धबाबा वापरणाऱ्या तुम्हाला कसे कळणार आमचे हाल? पिण्याच्या पाण्यासाठीसुद्धा उन्हाळ्यात रानोमाळ भटकायची वेळ येते. तळ गाठलेल्या विहिरीच्या डबक्यातून ओंजळ-ओंजळ पाणी उपसून आणायला लागतं. जनावरांना चारा नाही. पोरबाळांच्या पोटी पोटभर चार घास अन्न नाही अशी अवस्था होते.

अशी काही संकटं आली की, सरकारचे डोळे तात्पुरते उघडतात. टी.व्ही.वाली माणसं गावात भेट देतात. गावची काहीबाही दृश्यं टी.व्ही. वर दाखवतात. थोडीफार मदत मिळते. पण त्यातही पैसे खाणारे अधिकारी, राजकारणी असतातच. आमच्यासारख्या लहान, गरीब शेतकऱ्यांपर्यंत मदत पोहोचतच नाही. जमीन उन्हाच्या कहराने नटलेली शेतकऱ्यांचं मन काळजीने काळवंडलेलं. रोप जळून गेलेली. गेल्या वर्षी काढलेलं कर्ज कस फेडायचं, काय खायचं. गाई-गुरांना काय खाऊ घालायचं, असे नाना प्रश्न मनात थैमान घालतात. पाण्याचे टँकर, सरकारकडून मिळणारी मदत इतकी कमी आहे, की गाव सोडून जाण्यावाचून पर्याय नाही. अशा तणावग्रस्त वातावरणात होणारी घुसमट तुम्हाला कशी कळणार?

परवाच माझ्या एका मित्राने - रघूने झाडाला फास लावून घेतला. सुटला बिचारा! पण त्याच्या कारभारणीचं आणि मुलांचं भविष्य काय? आजकाल अशा घटना तर सर्रास घडतायत. मन मेल्यासारखं झालंय. पण स्वतःच्याच विवंचना इतक्या आहेत ना की, दसऱ्यासाठी दोन टिपं गाळायलाही सवड नाही.

बरं, ही दुःखं केवळ संकटकाळातलीच आहेत असं नाही. कधीकाळी पीक बरं आलं तरी ते रास्त भावात विकलं जाण्याचा जिवाला घोर! कारण निश्चितपणे आपल्या मालाला योग्य भाव मिळेल, अशी यंत्रणाच नाही. भाज्यांसारखा नाशिवंत माल साठवण्याची कोणतीही यंत्रणा गावात नसते. मग मिळेल त्या भावाला माल विकायचा. कष्ट आम्ही करायचे आणि आमच्या जिवावर व्यापाऱ्यांनी वारेमाप पैसा मिळवायचा. आमची स्थिती आहे तशीच! गावाजवळ मोठा कारखाना झालाय. त्यातलं विषारी रसायनं असणारं पाणी गावच्या नदीत सोडलंय. त्या बड्या कारखानदाराचे हात वरपर्यंत पोहोचलेले मग आमच्या तक्रारींची दखल कोण घेणार? कालव्याचं पाणी बड्या शेतकऱ्यांना मिळणार! सरकारी योजनांचा लाभही मिळवणारे उपटसुंभ तेच. आम्ही आपले तसेच कोरडे. कुणाच्या मदतीशिवाय ऊर फुटेस्तोवर राबणारे नाही म्हणायला मालाला योग्य भाव मिळावा म्हणून आंदोलनंही होतात. अशावेळी आम्ही त्यात सामीलही होतो. पण ती आंदोलनं कशी तर कधी कधी उगवणाऱ्या बांधावरल्या छत्र्यांसारखी! त्यातही नेत्यांचं राजकारणावरच लक्ष!

आता तुम्हाला वाटेल की, खेडीही झपाट्याने सुधारतायत. पण ती सुधारणा कसली, वरवर सूज यावी ना तशी. आमच्यातले अनेकजण रस्त्यालगतची जमीन विकून गब्बर होतायत. पण त्यांना कळत नाही, की ही श्रीमंती केवळ क्षणाची आहे. अफाट पैसा हाती आला, की आमची मुलं मोबाईल, टी. व्ही., झकपक कपडे, महागड्या मोटारसायकली यांच्या भुलभुलैयात फसतायत. शिक्षणाच्या नावानं बोंब! ना धड शिक्षण, ना धड शेतीत मन रमतंय अशा पेचात सापडलीयत आमची मुलं.

पण या सगळ्याचा दोष इतरांनाच का द्यायचा? मी आणि माझ्या काही मित्रांनी हारमानलेली नाही. परवा एका सेवाभावी संस्थेची माणसंगावात आली होती. त्यांनी गावात बंधारे घालून पाणी अडवणं, पावसाची शेती की काय अशा अनेक गोष्टी समजावून सांगितल्या. आम्ही त्यावर का करायचं ठरवलंय. आमचा गाव, आमची शेती आम्हाला हवी आहे. दुसऱ्याच्या, सरकारच्या मदतीकडे निष्क्रियपणे डोळे लावून स्वस्थ बसायचं नाही. आम्ही स्वावलंबनानेच उभे राहू, पाण्याचं नियोजन करू. सहकारांचा वापर करून स्वतःच्या मालाला आपली आपणच बाजारपेठ मिळवू. खूप स्वप्नं आहेत समोर.

पण आज गावातली जवान मंडळी शेतापासून दूर पळतायत. खूप वाईट वाटतं याचं! त्यांना थोपवायला हवं, जुनी शेतीची पद्धत त्यांना आवडत नाही तर त्यांना शेतीचं आधुनिक शिक्षण मिळायला हवं. गावात चांगला दवाखाना, शाळा, कॉलेज हवं. रस्ते सुधारायला हवेत, गावात विहिरी खोदायच्या, बंधारे घालायचे, सहकारी सोसायटी स्थापन करायची, तिचं काम आपणच गावकऱ्यांनी सचोटीनं पाहायचं, अशी एक ना दोन, अनेक स्वप्नं आम्ही बघतोय.

माझा बाबा सांगतो, पूर्वी गावाजवळची नदी झुळूझुळू वाहात होती शेतामध्ये हिरवीगार रोपं झुलायची. अवर्षण, अतिवृष्टी ही संकटं यायची मधूनच कधीतरी! माणसामाणसांत कुरबुरी व्हायच्या नाहीत असंही नव्हतं, पण माणुसकी होती. आता गावात वीज आहे. वरवरच्या सुधारणा आहेत. पण तेव्हाच्या गावच्या संस्कृतीतला ताजेपणा हरवलाय कुठेतरी! ना धड सुधारणा, ना धड परंपरेतलं समाधान. ही परिस्थिती बदलायला हवी. स्वतःच्या शेतात पिकलेलं धान्य मुलाबाळांच्या तोंडी पोटभर पडावं. गाई-गुरांनी गोठा भरलेला असावा. घरात म्हातारा-म्हातारीचा प्रेमळ वावर असावा. शेतात ट्रॅक्टर यावा, मुलांनी नवी शेती शिकावी. अशी एक ना दोन अनेक स्वप्नं.

तुमचीही मदत आम्हाला हवीय. कराल ना? माझं शिक्षण थोडं फार झालंय. सगळं आयुष्य घरापासून गावच्या वावरापर्यंत! बैलगाडीच्या, गावाच्या आकाभोवतीच मर्यादित! सगळी ह्यात शेतात राबण्यात गेली. तक्रार नाही याबद्दल... पण माझा मुलगा शेती शिकेल. कुणी डॉक्टर होईल, मास्तर होईल, पण ही मुलं गावात परत यायला हवीत. कारण आमच्या गावांचं गावपण टिकवत, नवीन सुधारणा आणणं या नव्या पिढीच्याच हातात आहे. ना? गावाचा रस्ता काट्याकुट्यांनी भरलेला आहे आज. पण तो सुधारून हिरवागार करायचाय मला! कारण शेवटी हाडाचा शेतकरी आहे मी!

शेतात डुलणाऱ्या पिकाबरोबर आम्हा शेतकऱ्यांची मनं आशेच्या हिंदोळ्यावर झुलतात. खूप धान्य पिकावं, कर्ज फेडता यावं, उरलेल्या पैशात वर्षभराची बेगमी करावी, सणावाराला मुलाबाळांच्या अंगावर नवा कपडा असावा, तोंडी गोड घास

जावा, इतकी छोटी स्वप्नं आम्ही पाहात असतो. ती तर पुरी व्हावीतच, पण आमच्या मुलांनी गावाचं नंदनवन करायचं स्वप्न पाहायला हवं, यासाठी काय करता येईल याचाच विचार करतोय आम्ही आजकाल!

(५) हे ग्रंथ आमुचे साथी । ग्रंथ आमुच्या हाती।

मुद्दे

- (१) ग्रंथांचे आपल्या जीवनातील स्थान - प्रेरणा देणे
- (२) संवेदना जागवणे.
- (३) शब्दशक्ती
- (४) लहानपणापासून पुस्तकांनी दिलेला आनंद, केलेली जडणघडण
- (५) ग्रंथ ही महाशक्ती-वैचारिक वात्रयाचे काम
- (६) मराठी वाङ्मयाचा विचार
- (७) भावना विचार यांचे ग्रंथांनी केलेले पोषण
- (८) समाजमन घडवण्यात पुस्तकांचा वाटा

कविवर्य मंगेश पाडगावकर यांच्या या किती सार्थ ओळी ! खरोखरच पुस्तकासारखा उत्तम मित्र नाही. आमच्या सुखदुःखात, एकटेपणात, अस्वस्थतेत, हतबलतेत, निराधार, द्विधा मनस्थितीत आम्हाला काहे अनुभवाने ओथंबलेले, प्रेरणेने भारलेले, जगाची आणि जगण्याचीही समज-भान. वाढवणारे, माझ्यापासून समष्टीपर्यंत पोहोचवणारे, जाणिवा प्रगल्भ करणारे, जीवनाचे अमर्यादपण, त्यातले सौंदर्य, प्रवाहीपण उलगडून दाखवणारे, ज्ञानाची माहितीची खिडकी खुली करणारे ग्रंथ जोपर्यंत आमच्या हातात आहेत तोपर्यंत आम्हाला कसली वंचना? कसले भय? कुठली निराशा? कसली अस्वस्थता? आज आमच्या हातात प्रेरणादायी इतिहास, लाखमोलाचे पूर्वसंचित ग्रंथरूपाने उपलब्ध आहे. इतिहासातले द्रष्टे विचारवंत, मनगटात जोर आणि जोम असलेले. लढवय्ये, बुद्धीने जगाला दिपवून टाकणारे शास्त्रज्ञ-संशोधक, कवी-कलावंत प्रतिभावंत या ग्रंथातून आमच्या पाठीशी उभे आहेत. हे ग्रंथ आमच्या हातात कधी शस्त्र म्हणून कधी अस्त्र म्हणून आहेत. ते कधी मार्गदर्शक-गुरु-दिशादर्शक म्हणून आम्हाला लाभलेले आहेत... कविवर्य मंगेश पाडगावकर यांच्या या छोट्याशा ५-६ शब्दांच्या ओळीत केवढे सामर्थ्य आहे. सकारात्मकता आहे! अशा आशय - अनुभवसंपन्न साहित्यावरच तर पिढ्यान् पिढ्यांचा समाज पोसला आहे.

लहानपणी जादूच्या गोष्टी, पत्त्यांच्या कथा, साहसकथा वाचता वाचता आपण कधी मोठे होतो, हे समजतही नाही. 'श्रीमान योगी' 'ययाति' 'स्वामी' 'मृत्युंजय' यांतल्या झुंजार नायकांचा संघर्ष, त्यांची तत्त्वे, त्यांचा 'आपुलाच वाद आपल्याशी' या धर्तीवर चाललेला संघर्ष आपल्यालाही मोठे करतो. धनंजय कीर हे चरित्रलेखक आपल्याला एका टप्प्यावर भेटतात. त्यांनी साकारलेली थोरांची चरित्रे वाचून या महापुरुषांचे जीवनसंघर्ष, त्यांच्या ध्यासातील सातत्य, संशोधनातील मर्म उलगडत जाते. घरामध्ये छान उबदार, सुरक्षित जीवन जगत असतानाच हळूहळू पुस्तकांच्या माध्यमातून समाजातील विविध दःखे समजायला लागतात. मनाच्या कक्षा रुंदावायला लागतात. जीवनात सगळेच अनुभव आपण प्रत्यक्ष घेऊ शकत नाही. त्यामुळे वात्रयात भेटणाऱ्या विविध व्यक्तिरेखा आपले अनुभवविश्व समृद्धजातात. पारध्यांचा दिशाहीन झालेला समाज आपल्याला. 'पारध' मधून भेटतो. 'झाडाझडती'. 'ब्र' अशा गंभीर आपल्याच समाजाचे वास्तव चित्रण आपल्या डोक्यात लख्ख प्रकाश टाकते.

'दिक्कालालातुनी आरपार आमुची दृष्टी पहाया शके'

असे केशवसुतांनी म्हटले आहे. आपण सामान्य माणसे. जे पाहू शकत नाही, ते प्रतिभावान लेखक दिव्यदृष्टीने पाहतो व आपल्यापर्यंत तो अनुभव पोहोचवतो. जणू प्रत्येक पुस्तक हे बनते एक निमंत्रण- कधी हिरव्या हिरव्या गार गालिचाचे, कधी झपूझचे, कधी झपतालाचे तर कधी लंपनच्या भाबड्या भावजीवनाचे ! जीवनात रंग भरण्याचे काम ग्रंथ करतात. आचार्य अत्र्यांची 'झेंडूची फले' वाचताना आपण मनापासून हसतो. 'उपरा' सारखे आत्मचरित्र वाचताना आपण अंतर्मुख होतो. अपूर्वाई, पूर्वरंग लिहिणाऱ्या पु. लं. सारख्या सिद्धहस्त लेखकाबरोबर जगभराचा प्रवास करून येतो. 'डॉ. शवाईट्झर' सारखे पुस्तक जीवनाचा अर्थ गवसल्यासारखा वाटतो. खरोखरच जगण्यासाठी केवळ भाजी-भाकरीचीच गरज नसते, तर आणखी काही हवे असते. ते आपल्याला पुस्तके देतात. म्हणून तर 'ग्रंथ आमुचे साथी' हे शब्द यथार्थ वाटतात.

पुस्तके नसतील तर जगात ज्ञान-विज्ञानाच्या क्षेत्रात जी नवनवीन भर पडते आहे, त्याच्याशी आपली ओळ होणार नाही. आयुष्यातला फावला वेळ निरपेक्ष आनंदात घालवायचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे वाचन! मनाचा, बुद्धी ताजेपणा टिकवून ठेवायचा असेल, तर वाचनाला पर्याय नाही.

हे केवळ ललित ग्रंथांच्याच बाबतीत नाही हं. तर, कोणतेही ज्ञान-माहिती मिळवायला ग्रंथ हवेतच. 'ज्ञानेश्वरी' पासून 'भारतीय राज्यघटनेपर्यंत', शालेय पाठ्यपुस्तकांपासून विश्वकोश-कोश वात्रयापयत, वैद्यक, वकिल शिक्षणशास्त्र, व्यवस्थापन, अर्थकारण-राजकारण, संगणक अशा ग्रंथांपासून आहार-आरोग्य-पाककृतीपर्यंत :.. ग्रंथान साह्यानेच तर एक-एक पायरी चढत जीवन 'अर्थ' पूर्ण होत असते..

'ग्रंथ कोंडून ठेवू नका कपाटात सुरक्षित

नको पहाण्यावर तुसड्या चेह-याचे रखवालदार

जिथे ग्रंथ कोंडले जातात तिथे राष्ट्र कोंडले जाते।

हा कपाटाच्या कबरीत गाडले जातात विचारांचे मुडदे'

'वाचाल तर वाचाल' हे केवळ व्यक्तीच्या अस्तित्वाच्या संदर्भातच नव्हे, तर राष्ट्राच्या अस्तित्वासंदर्भातही खंत आहे; हा विचार कवीने या ओळींमध्ये मांडला आहे. मानवी जीवन क्षण चिरंजीव करण्याचे काम ग्रंथ करीत असतात.

ग्रंथ ही महाशक्ती आहे, हा विचार स्पष्ट करताना पु. ग. सहस्रबुद्धे यांनी 'ग्रंथसत्ता' या शब्दाचा समर्पक वापर केला आहे. अनेक राष्ट्रांच्या आर्थिक जीवनावर ग्रंथांनी सत्ता गाजवली, असे दिसून येते. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, अँडम स्मिथचा वेल्य ऑफनेशन्स'मार्क्सचा कॅपिटल' या ग्रंथांनी तर जगच हादरवून टाकले. जगात झालेल्या विविध क्रांतींचा इतिहास पाहिला. तर त्यामागे प्रभावी असे ग्रंथच होते असे लक्षात येईल. रूसोचा 'सोशल कॉन्ट्रॅक्ट', थॉमस पेनचा 'राईट्स ऑफ मॅन' या ग्रंथांनी ग्रंथसत्तेचे सामर्थ्य सिद्ध केले.

ग्रंथांचं माहात्म्य सांगताना कवी मंगेश पाडगावकर म्हणतात,

'जेव्हा हुकूमशाही आवळते गळ्याभोवती फास

तेव्हा ग्रंथच पेरतात तिच्या ठिकन्या करणारे सुरुंग

शोषणाच्या अंधारात ग्रंथच होतात नवे सूर्य'

सूर्य म्हणजे जीवनदाता. म्हणूनच 'ग्रंथ आमुचे साथी' हे वचन अर्थपूर्ण वाटते.

मराठी वात्रयातील ज्ञानदेव, नामदेव, तुकाराम आदी संतांच्या रचनांनी मराठी मनांना आकार दिला. मरगळलेल्या मराठी मनांना रामदासांच्या वचनांनी चैतन्य दिले. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आगरकर, टिळक या त्रयीने महाराष्ट्राला पुनरुज्जीवित केले. कविता, कथा, नाटक, कादंबरी इ. वात्रय प्रकारांनी मानवी भावनांना शब्दरूप दित.

संस्कृतीचा, सद्विचारांचा वारसा पुढील पिढीच्या हातात सोपविणारे हे ग्रंथच असतात. विविध सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळींना ग्रंथच प्रेरणा देतात. आज कुठल्याही क्षेत्रामध्ये एकदा केलेले अध्ययन पुरेसे ठरत नाही. त्या-त्या विषयात नवीन विचारांची, तंत्रांची भर पडत असते. त्याच्याशी आपण सतत परिचित राहायला हवे. त्यासाठी स्वाध्याय हवा, वाचन हवे. तेच आपल्याला या जीवनप्रवासात तरून नेते.

ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते अण्णा हजारे यांच्याबद्दल एक प्रसंग सांगतात. सैन्यात असताना त्यांना एकदा निराशेने ग्रासले. आत्महत्येचे विचार त्यांच्या मनात येऊ लागले. रेल्वे फलाटावर विमनस्क अवस्थेत बसले असता अपघातानेच त्यांच्या हातात स्वामी विवेकानंदांचे छोटेखानी पुस्तक आले. आपल्याला 'त्या पुस्तकामुळे प्रेरणा मिळाली हिंमत, उभारी मिळाली'. असे ते आवर्जून सांगतात. पुस्तकांच्या बाबतीतली पु. लं. नी सांगितलेली अजून एक आठवण.

युद्धात जखमी अवस्थेत एक सैनिक प्रतिकूल परिस्थितीत जगण्याशीच जणू झुंज देत होता. वारंवार घायाळ होत. त्या भीषण अवस्थेत खाद्यपदार्थ गंडाळलेला कागद अचानक त्याच्या हातात आला आणि त्या पट्ट्याने 'माझे खाद्यजीवन' हा पुलंचा त्यावरचा लेख चक्र वाचला. आणि हे सगळे खाण्यासाठी का होईना जगलेच पाहिजे, ही तीव्र इच्छा त्याच्या मनात निर्माण झाली.

इंग्रजी राजवटीमुळे शिक्षणआले. शिक्षणामुळे जग बदलले, क्षितिज विस्तारले. पाश्चात्य अनेकविध-अभिजात साहित्याची रूपांतरे-भाषांतरे होऊ लागली. 'भाषांतर युग' अवतरले. लोक आपल्या समाजाकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहू लागले. सामाजिक सुधारणा हवी, असे वारे वाहू लागले. भारताच्या बाबतीत बोलायचे झाले, तर सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यात महाराष्ट्र आणि प. बंगाल हे प्रांत आघाडीवर होते. याचे कारण असेही सांगतात, की त्यावेळी या दोन प्रांतात पुष्कळ साहित्यही निर्माण झाले. ह. ना.आपटे यांच्या 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो' अशासारख्या साहित्यकृतींनी समाजमन घडवण्याचे मोठे काम केले. सामाजिक सुधारणांबद्दलचे विचारमंथन, चर्वितचर्वण सुरू झाले. या दोन राज्यांमध्ये सामाजिक सुधारणांसाठी, त्यांच्या स्वागतासाठी आवश्यक पार्श्वभूमी ग्रंथांमुळेच तयार झाली.

१९६० नंतरच्या दलित-ग्रामीण साहित्य प्रवाहांनीही जाती-पातीतले अंतर कमी करून समाजाला एकत्रित करण्याचे काम केले. त्या-त्या समाजातील दारिद्र्य-दुःखे, अवहेलना, अपमान, राग-द्वेष, बंड सर्वांसाठी खुले केले. एका वेगळ्या-

अनभिज्ञ जगाची 'ओळख' निर्माण झाली. यातूनही समाज सुधारणेच्या कामाला वेग आला. जातीपातीच्या बेड्यांतून महाराष्ट्राला मुक्त करण्याकडे वेगाने वाटचाल सुरू झाली.

वाचन माणसाचे व्यक्तिमत्त्व समृद्ध करते. खऱ्या अर्थाने जीवनाचे दर्शन घडवते. वाचनाने नव्यानव्या जाणिवांची मोकळी हवा मिळते. मन विशाल बनते. वाचनाने संकुचितपणाच्या बेड्या गळून पडतात. शब्दांच्या जादूने जीवनातले दुःख आपण विसरतो. कधी सुरंग बनून हेच शब्द अंधाराचा पहाड फोडतात. कधी हेच शब्द मनावर हळुवार फुकर घालतात.

आणि म्हणून कविवर्य मंगेश पाडगावकर म्हणतात

ग्रंथ आमचे साथी । ग्रंथ आमुच्या हाती ।

(६) मी मुख्यमंत्री झालो तर ...

मुद्दे

- (१) राज्यातील समस्या जाणणे
- (२) स्वच्छ प्रशासन देण्याचा प्रयत्न
- (३) सामान्यांसाठी आश्वासक वातावरण
- (४) भ्रष्टाचाराला आळा
- (५) ठोस कृतीच्या दिशेने पावले
- (६) मनातील भावना
- (७) प्राधान्यक्रम ठरवून कामांचे नियोजन
- (८) दूरदृष्टीने घेतलेले निर्णय

नुकतेच महाराष्ट्रात विधानसभेच्या निवडणुकांसाठी मतदान संपले होते. गेला आठवडाभर कोणता पक्ष निवडून येणार, बहुमत मिळणार की नाही, कुणाकुणाची 'युती', 'आघाडी' होऊ शकते याची गणिते मांडली जात होती. या पक्षाला बहुमत मिळाले तर हा उमेदवार मुख्यमंत्री होणार, अशीही चर्चा प्रत्येक वृत्तपत्रात, दूरदर्शनच्या प्रत्येक वाहिनीवर चालू होती. गेले चार महिने प्रत्येक पक्षाचा पुढील कार्यक्रम, दुसऱ्या पक्षावर घणाघाती टीका करणाऱ्या जाहिराती सतत डोळ्यांसमोर होत्या. कुणीही निवडून आले तरी विकासाचे राजकारण कसे गती घेणार, प्रत्येक सामान्य नागरिकाच्या मनात कुतूहल दाटले होते. मीही त्याला अपवाद नव्हतो. त्यात भर म्हणून की काय मी संध्याकाळी एका वाहिनीवर अनिल कपूरचा 'नायक' हा चित्रपट बघितला. एक दिवस मुख्यमंत्री झाल्यावर तो काय किमया घडवतो याची दृश्ये पाहता पाहता मनात एक गमतीशीर विचार घोळू लागला. 'आपण मुख्यमंत्री झालो तर बघता बघता जागेपणीच मी स्वप्न पाहू लागलो.

मध्यंतरी एका अपक्ष उमेदवाराची मुलाखत ऐकली होती. तो म्हणत होता, मी ज्या भागात निवडणूक लढवतो त्या भागाच्या विकासाच्या कार्यक्रमाचे निश्चित मुद्दे माझ्यासमोर आहेत. ते मान्य होणार असतील तर त्या पक्षाबरोबर जायला मला कोणतीच अडचण नाही. मला आमदार म्हणून निवडून देणाऱ्या लोकांचा विश्वासघात होणार नाही, अस काम करायचंय मला. पक्षीय लोकशाहीच्या तत्त्वानुसार त्याच्या म्हणण्याला पाया नसला तरी त्याचा मुद्दा मनाला भिडणारा, अंतर्मुख करणारा होता. खरोखरच, मी मुख्यमंत्री झालो तर राज्याचा सर्वांगीण विकास हेच माझे महत्त्वाचे एकमेव उद्दिष्ट असायला हवे, नाही का? मग शिक्षण, पर्यावरण, ऊर्जा, पाणी, रस्ते, अर्थकारण, इ. प्रत्येक क्षेत्रात आपण काय काम करायला हवे, याची एक भली मोठी यादी माझ्या डोळ्यांसमोर येऊ लागली.

शिक्षणाच्या क्षेत्रात आज आपल्या राज्यात नेमकी काय स्थिती आहे? प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे, सर्वांना मोफत मिळावे हा कायदा असला तरी शाळांची अवस्था खेडोपाडी कशी आहे? कुठे इमारत नाही, कुठे शैक्षणिक साधने नाहीत. कठे अध्यापक नाहीत, तर कुठे विद्यार्थीच नाहीत. त्या त्या मुलांची गरज ओळखून, उपलब्ध सामग्रीचा, परिस्थितीचा उपयोग करून परिणामकारक शिक्षणपद्धती कशी विकसित करता येईल, याचा विचारही होत नाही. अनेक खाजगी शिक्षणसंस्थांनी नफेखोरीच्या उद्देशाने शिक्षणाचा बाजार मांडला आहे. शिवाय शिक्षणाची गुणवत्ताही नाहीच. मी मुख्यमंत्री झालो तर - शिक्षण क्षेत्रातला भ्रष्टाचार दूर करून गुणवंत, हुशार, गरीब मुलांनाही पुरेशी संधी मिळावी अशी यंत्रणा उभी करण्याचा नक्की प्रयत्न करीन. शिक्षकांना आर्थिक स्थैर्य असेल तर त्यांच्या कामाची गुणवत्ता नक्कीच वाढेल. एकूणच शिक्षण व त्यामुळे होणारी समाजजागृती हा विकासाचा पाया आहे, याचे भान ठेवून शिक्षणतज्ज्ञांच्या मदतीने शिक्षणविषयक धोरण तयार करण्यासाठी मी नक्कीच प्रयत्नशील राहीन.

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. स्वातंत्र्य मिळून इतकी वर्षे झाली तरी अजून चांगले रस्ते नाहीत; शिक्षणाची सोय नाही, अद्ययावत वैद्यकीय सेवा उपलब्ध नाही, तरुणांना रोजगार नाही. त्यामुळे खेड्यातील तरुण शहरांकडे धाव घेताहेत. उद्योगधंद्याची

वाढ शहरातच झाल्याने स्वाभाविक लोकांची तिकडे धाव आहे. शहरात राहायला जागा नाही. अमर्याद लोकसंख्या-त्यातून निर्माण होणाऱ्या अनेक समस्या भेडसावतातच. उत्तम शिक्षण, उत्तम आरोग्यसेवा, रोजगार, कारखाने, रस्ते, पुरेसे पाणी, वीज या गोष्टी ५-१० कि.मी.च्या परिसरात उपलब्ध असतील तर छोट्या गावाचे नकळत शहरीकरण होईल. त्यासाठी गावे स्वावलंबनाने उभी करण्यासाठी लोकांना प्रेरणा द्यायला हवी. पाण्याचे नियोजन करणे, सहकाराचा वापर करून व्यापार उद्योगात खेड्यांतील लोकांना सहभागी करून घेणे; शेतीचे आधुनिक तंत्रज्ञान गावातील तरुण आत्मसात करतील याकडे लक्ष देणे यांसारख्या गोष्टींनी गावे स्वयंपूर्ण तर होतीलच व शहरातील समस्याही कमी होतील.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण होणारे पर्यावरण प्रदूषण, कचऱ्याची समस्या, अस्वच्छता हा आपल्याला भेडसावणारा खूप मोठा प्रश्न आहे. त्यासाठी तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून घेणे व समाजप्रबोधन करणे या महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत. घरे बांधण्यासाठी डोंगर, टेकड्या, झाडे तोडणे यामुळे निसर्गाचा समतोल बिघडतो आहे. मध्यंतरी 'माळीण' येथे झालेल्या दुर्घटनेत अखंड गावच्या गाव जमीनदोस्त झाले, अशा नैसर्गिक आपत्तींना आपणच आमंत्रण देतो हे सिद्ध झाले आहे. यासाठी कडक योजना, कायदा अंमलात आणणे आवश्यक आहे. अनेकदा राजकारणी लोक, काही धनदांडगे यांचा यात हात असतो. माझ्या सरकारचा स्वच्छ प्रशासन आणण्यासाठी प्रयत्न राहिल. कायदा मोडणाऱ्या कोणाची गय केली जाणार नाही याची काळजी मी मुख्यमंत्री झालो तर घेईन, नैसर्गिक आपत्ती येऊ नये यासाठी खबरदारी घेणे आणि आलीच तर त्यावर नियोजन करून मात करणे हे माझ्या सरकारसाठी महत्त्वाचे असेल.

लहान मुले, वृद्ध माणसे यांच्या आरोग्यासाठी काही ठोस योजना कशा बनवता येतील, याचा मी नक्कीच विचार करेन. शहरातील वाहतूक समस्या, होणारी कोंडी यावर मेट्रो, रिंगरोड्स, बी.आर.टी सारख्या योजना तत्परतेने व प्रभावीपणे कशा अंमलात येतील, हा विचारही प्रामुख्याने करायला हवा. गरिबांसाठी स्वस्त गृहयोजना करता आली तर झोपडपट्ट्यांचे प्रमाण नक्कीच कमी होऊ शकेल.

खरेतर आपल्याकडे नैसर्गिक ऊर्जानिर्मितीसाठी अनेक स्रोत उपलब्ध आहेत. आपण त्यांचा पुरेसा उपयोग न घेत नाही. 'पाणी अडवा, पाणी जिरवा' ही योजना प्रयत्नपूर्वक प्रत्येक गावात आणली, छोटे बंधारे घातले तर दुष्काळ, अवर्षण या समस्यांना तोंड देऊ शकू. विद्युतनिर्मितीसाठी पाण्याबरोबरच, सौरऊर्जेचा वापर, वाऱ्याचा वापर, खेड्यांमध्ये 'गोबर गॅस' चा वापर या सर्वांचे नियोजन केले तर ऊर्जेचा तटवडा व खर्च या दोन्ही समस्यांवर आपण मात करू शकू.

अर्थात या सर्वांसाठी मुख्यतः गरज असते ती पैशाची. आपल्या राज्याची अर्थव्यवस्था सक्षम असेल तरच या सुधारणा करता येणे शक्य होईल. त्यासाठी करवसुली व करप्रणाली या दोन्हीचा विचार करायला हवा. एल.बी.टी सारखे स्थानिक कर रद्द करून सर्वत्र सारखी सोपी करप्रणाली, ज्यातून पळवाटा शोधता येणार नाहीत अशी करव्यवस्था राज्यात आणण्याचा प्रयत्न मी करेन. तसेच शिक्षण, आरोग्य, विकास यासाठी जास्तीत जास्त खर्च कसा करता येईल याचाही विचार मी नक्कीच करेन. आपला महाराष्ट्र हा खरेतर सुंदर समुद्रकिनारे, सह्याद्रीतील जंगले, वनस्पती, प्राणी, पक्षी यांच्या वैविध्यामुळे समृद्ध असलेले राज्य आहे. पण गोवा, केरळ, राजस्थान, गुजरात, इ. राज्यांसारखा पर्यटनविकास येथे झालेला नाही. त्यावर लक्ष पुरवले; येथील साधनसामुग्रीचा उपयोग करून व्यवसायांना, कारखान्यांना प्रोत्साहन मिळाले तर आपली अर्थव्यवस्था मजबूत व्हायला उपयोग होईल. मी मुख्यमंत्री झालो, तर यासाठी नक्कीच प्रयत्न करीन.

आज आपणा सर्वांना भेडसावणारी खूप मोठी समस्या म्हणजे सर्वच क्षेत्रात बोकाळलेला भ्रष्टाचार! त्यासाठी कडक कायदा, स्वच्छ प्रशासन, मुख्य म्हणजे लोकांची मानसिकता बदलणे यासाठी प्रयत्न केला तर भ्रष्टाचारांशी निगडित अनेक समस्या आपोआपच कमी होतील असे मला वाटते.

यासाठी त्या त्या क्षेत्रातील तज्ज्ञांचा महामंडळातून समावेश करणे मला खूप महत्त्वाचे वाटते. त्यात राजकारण येऊ न देता त्यांच्या विद्वत्तेचा उपयोग आपल्या राज्याच्या विकासासाठी कसा करून घेता येईल याकडे मी लक्ष देईन. शेजारी राज्यांशी सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित करून नद्यांच्या पाणी वाटपाचे प्रश्न सामंजस्याने सोडवायला हवे. विरोधी पक्षांनाही विकासाच्या कार्यक्रमात सौहार्दाने समाविष्ट करून घेता येणे शक्य आहे हा माझा विश्वास आहे. सर्वात महत्त्वाचे, लोकांच्या मनातील एकात्मतेची भावना जागी करून ती संकुचितपणे विघातक गोष्टीसाठी न वापरता रचनात्मक कार्यासाठी वळवणे खूप महत्त्वाचे आहे. माझा तरुणांच्या शक्तीवर खूप भरवसा आहे. या शक्तीचा वापर चांगल्या कामासाठी करण्याची त्यांना प्रेरणा कशी मिळेल, यावर महाविद्यालयीन शिक्षणात भर असावा यासाठी मी प्रयत्नशील राहीन,

खरंच 'मी मुख्यमंत्री झालो तर'... हे माझे स्वप्न वरवर बघता हास्यास्पद वाटेल. पण माझ्या मनातले हे विचार आपल्यातील कुणाही संवेदनशील तरुणाचे असू शकतात. मी नाही तर माझ्यासारखा कुणीतरी सामान्य तरुण उद्या मुख्यमंत्री होईलही आणि त्यावेळी हे स्वप्न वास्तवात येईलही पुढेमागे!

३.३ पारिभाषिक शब्द

निबंध : निबंध म्हणजे नियमांनी बद्ध असणारा, उपयोजनेसाठी अनुसरून अभिप्रेत लांबीचा तरीही संक्षिप्त, नीटपणे मांडलेला विचारांनी युक्त असा मुद्देसूद लेख.

वैचारिक : वैचारिक स्वरूपाच्या लेखनात लेखक हा लोकसत्ताक समाजव्यवस्थेत वैचारिक स्वातंत्र्याच्या माध्यमातून स्वतःचे विचार मांडत असतो.

३.४ सारांश

आपण या घटकामध्ये अभ्यासले कि निबंधलेखनाची कला अवगत करणे ही आजकालच्या स्पर्धा परीक्षेच्या काळात गरज झालेली आहे. निबंधलेखन म्हणजे आपल्या डोक्यातील विचार मुद्देसूदपणे, सुसूत्रता बाळगून मांडणे होय. निबंध लेखन कसे करावे, निबंध लेखनात काय अपेक्षित असते, निबंध लेखनात असलेला मुद्देसूदपणा नेमकी काय, तसेच निबंधाचा विषय, त्याचे नेमके मुद्दे कसे असावेत आणि त्यावरून निबंधलेखन कसे करावे, निबंध विषय वाचून सुरुवातीला सुचलेल्या कल्पना, विचार निबंधात मुद्द्यांना अनुसरून मांडणे, निबंध लिहितांना आपले विचार, भावना, समर्पक व मोजक्या शब्दात व्यक्त करणे हे आपण या घटका मध्ये अभ्यासले.

३.५ सरावासाठी स्वाध्याय

आयोगाने विचारलेले नमुना निबंध

- (०१) मी तुमचा महाराष्ट्र बोलतोय
- (०२) मराठी भाषेची : कथा आणि व्यथा
- (०३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ग्रंथ प्रेम
- (०४) राष्ट्रपतीपदाची निवडणूक आणि जातीय समीकरण
- (०५) सीभ्रुण हत्या - एक सामाजिक समस्या
- (०६) शेतकऱ्याचे मनोगत
- (०७) भाषेचे व्याकरण : म्हणजे भाषेचे चारित्र्य
- (०८) प्रजासत्ताक व्यवस्था : किती वास्तव किती अभासी
- (०९) जागतिकीकरण : सत्य आणि आभास
- (१०) कुपोषण एक समस्या
- (११) पेट्रोल डीझेल संपले तर
- (१२) मी सिमेवरील सैनिक बोलतो
- (१३) मला माणसाला शोधायचे आहे
- (१४) जगाचा पोर्शिदा (शेतकरी) आत्महत्याच्या विळख्यात

इतर नमुना निबंध

- (०१) मी पंतप्रधान झालो तर....
- (०२) डिजिटल इंडिया - फायदे आणि आव्हान
- (०३) जल हेच जीवन
- (०४) अणुशक्ती आणि भारत

- (०५) न्यायव्यवस्था : लोकशाहीचा आधारस्तंभ
- (०६) युवकांपुढील आव्हाने
- (०७) जर महिलांनी सत्ता हाती घेतली तर...
- (०८) एकाच धर्म : मानवधर्म
- (०९) उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण : फायदे व तोटे
- (१०) परकीय थेट गुंतवणूक (FDI) : फायद्याची की धोक्याची
- (११) आधुनिक राष्ट्रवाद
- (१२) स्त्री- भ्रुणहत्या - एक सामाजिक समस्या
- (१३) घड्याळे बंद पडली तर...
- (१४) दहशतवाद आणि धर्म
- (१५) 'वृक्ष वल्ली आम्हा सोयरे वनचरे'
- (१६) चित्रपटसृष्टी आणि वंशवाद
- (१७) जागतिक महामारी : भूतकाळातील धडे आणि भविष्यातील तयारी
- (१८) भ्रष्टाचार - प्रशासनाला लागलेली कीड
- (१९) सामाजिक माध्यमे- शाप की वरदान
- (२०) गर्दीत माणसांच्या माणुसकीच शोधतो मी !

ज्ञानगंगा धरोधरी

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

C 146

केंद्रीय लोकसेवा आयोग व
राज्यसेवा पूर्वतयारी अभ्यासक्रम

Book : 2

English Grammar

Writer : Prof. Ram Khairnar

Unit 1 : English Grammar	61
Unit 2 : Comprehension	107
Unit 3 : Essay Writing	123

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : प्रा. (डॉ.) ई. वायुनंदन

शिक्षणक्रम तज्ञ समिती

प्रा. ई. वायुनंदन कुलगुरु य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	डॉ. दिनेश भोंडे कुलसचिव य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	प्रा. डॉ. प्रकाश अतकरे प्राध्यापक, सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्र य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
डॉ. अनिल कुलकर्णी सदस्य, व्यवस्थापन मंडळ श्री. उमेश राजदेकर सहयोगी प्राध्यापक मानवविद्या व सामाजिक शास्त्र	डॉ. कपिल कुमार माजी संचालक, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, दिल्ली श्री. शशिकांत जाधव अध्यक्ष, नाशिक इंडस्ट्रीयल मॅन्यूफॅक्चरिंग असोसिएशन	डॉ. संजय खडकर सदस्य, विद्वत् परिषद विभाग डॉ. प्रकाश देशमुख संचालक, विद्यार्थी सेवा विभाग य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
श्री. अभय कुलकर्णी उद्योजक, नाशिक	डॉ. ज्ञानदेव नाठे सहसंचालक, तंत्र शिक्षण, नाशिक	श्री. धनंजय माने विभागीय संचालक य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

शिक्षणक्रम व समिती

प्रा. डॉ. प्रकाश अतकरे प्राध्यापक, सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्र य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	मा. श्री. जयंत गायकवाड निवृत्त सचिव महाराष्ट्र राज्य श्री. बी. जी. वाघ आय. ए. एस. श्री. गणेश मिसाळ उप जिल्हाधिकारी, नाशिक	डॉ. विशाखा भदाणे, IPS पोलीस अधीक्षक, हरिद्वार उत्तराखंड मा. श्री. जितेंद्र वाघ अप्पर जिल्हाधिकारी
प्रा. राम खैरनार संचालक युनिव्हर्सल फाऊंडेशन		

लेखक

प्रा. राम खैरनार
संचालक
युनिव्हर्सल फाऊंडेशन

संपादन व अनुदेशन

प्रा. डॉ. प्रकाश अतकरे
प्राध्यापक
सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्र
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. उमेश राजदेकर
सहयोगी प्राध्यापक
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ
नाशिक

भाषा संपादन

श्री. विजय चव्हाण
श्री. योगेश जाधव
श्री. देविदास जाधव

अभ्यासक्रम संयोजक**संयोजन सहाय्य**

श्री. कैलास मोरे

सहयोगी सल्लागार

सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्र

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. आकाश लाथड

तज्ज्ञ सल्लागार व शैक्षणिक समन्वयक (कृषी विस्तार)

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

निर्मिती

श्री. आनंद यादव

व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र

य. च. म. मु. वि. नाशिक- ४२२ २२२

© २०२१, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

☐ प्रथम मुद्रण : जुलै २०२१ ☐ प्रकाशन क्रमांक :☐ मुखपृष्ठ रेखाटन :☐ अक्षरजुळणी : परफेक्ट कॉम्प्युटर, त्रिमूर्ती चौक, सिडको, नाशिक - ८☐ मुद्रक :☐ प्रकाशक : डॉ. दिनेश भोंडे, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक**B21-22-02**

Forword

Greetings dear friends, I am feeling great pleasure in presenting this book as the reliable assistance in your preparations. It is well known that English has been one of the most crucial topics in almost every competitive examinations, nevertheless, its role in your success in competitive examinations is highly indispensable. Having proficiency in English acts as the catalyst in living a successful and happy life. The knowledge of English enables you to peep into the arenas of varieties of disciplines which may directly or indirectly concern you. Thus, it adds the new dimensions to your personality. Considering all these things, we have strived to make this book friendly and comfortable to its readers, and precisely, for the aspirants of competitive examinations. This book has three important components which include,

Grammar : It is the most vital topic in learning, writing and understanding any language and so is the case of English. All the subcomponents of grammar like, noun, pronoun, prepositions, adjectives, verbs, adverbs, conjunction and interjection have been discussed in competitive examination point of view. Not only the aspirants of competitive examinations but the students of any discipline would find this book a great contributor in their success and personality.

Comprehension : This is very crucial topic in the process of learning. Reading without understanding the substance in between the lines, is not considered as the reading in truer sense, instead it is just a waste of time. Comprehension involves the understanding of the substance given in between the sentences. Thus, it helps you in reading the newspapers, magazines, textbooks and other study material in the most effective way. Aspirants of competitive examinations would find it highly useful in solving their CSAT papers in preliminary examinations and the questions on comprehension in mains examinations. Efforts have been taken to cater these requirements of the aspirants in the most effective way. And the students would certainly find it highly useful.

Essay Writing : This topic is common to all the examinations whether they are academic or competitive. Writing an essay is an art to present yourself, especially to present all your hidden potential and versatility before the world. Essay acts as the reflection of the diverse attributes of the writer's personality and so it is considered as the best tool for the evaluation of the personality. Considering this immense importance of essay writing, we have made sincere efforts to make it the best guide for all the aspirants. I am overwhelmed by the benevolence of Yashavantarao Chavhan Maharashtra Open University that it has given me this precious opportunity to write on this important topic. Optimism has always been the soul of existence and with this optimism I envisage the grand success of this endeavor of the University...!!

Real Happiness lies in Gratitude...!!!

Prof. Ram Khairnar
Universal Foundation

Unit 1 : English Grammar

InDex

1.0 Objectives

1.1 Introduction

- 1.1.1 Articles
- 1.1.2 Parts of Speech
- 1.1.3 Tenses
- 1.1.4 Degree
- 1.1.5 Question Tag
- 1.1.6 Change the voice
- 1.1.7 Direct and Indirect Speech
- 1.1.8 One words substitution
- 1.1.9 Synonyms and Antonyms
- 1.1.10 Idioms and Phrases

1.0 Objectives

After studying this unit, you will be able to

- Know the importance of articles in the English Grammar & how to use them properly.
- Understand the Parts of Speech in English Grammar.
- Know the kinds of Tenses its structure & uses.
- Form different kinds of degree from a given sentence.
- Change the voice of a particular sentence.
- Change the narration of a sentence.
- Increase & retain the vocabulary through various chapters.

1.1 Introduction

Grammar defines the ways that can be put together in order to make sentence. Grammar describes the rules of a language. This unit contains various chapters which focuses on certain set of rules explained in a lucid ways which help students understand the system & structure of English Grammar. Self assessment questions given at the end of every chapter helps students to regain the knowledge learnt through the chapter. Some illustrations, Structure and Rules given at necessary places will help the students to understand the concept of grammar and remember it forever. The wholehearted study of this unit will help the student to get rid of the fear of solving question on

English Grammar asked in various competitive examinations. It will also help to a great extent in understanding the importance of English Grammar.

Chapter 1.1.1 : Articles

(1) Rules of Using Article a, an, and the

- It should be used before a noun.
- The noun should be countable or definite/ definite.
- Conditions to use article a and an - The noun should be
 - Singular countable Noun (SCN) – 1
 - Definite / Common
 - Starting with Vowel or Consonant Sound.
- The choice between ‘a’ and ‘an’ is determined by sound. Before a word beginning with a vowel sound an is used: as, an enemy, an ink-pad, an orange, an umbrella, an hour, an honest man, an heir.
- It will be noticed that the words hour, honest, heir begin with a vowel sound, as the initial consonant h is not pronounced.
- Before a word beginning with a consonant sound a is used; as, A boy, a reindeer, a woman, a yard, a horse, a hole.
- Because these words (university, union, etc) begin with a consonant sound, that of yu. Similarly we say, A one-rupee note, such a one, a one-eyed man. Because one begins with the consonant sound of w.
- Some native speakers use an before words beginning with h if the first syllable is not stressed.
An hotel (more common: a hotel)
An historical novel (More common: a historical novel)
- In abbreviations, if consonants begin with a vowel sound, they take an before them:
an M.P. , an S.P.
- But if consonants begin with a consonant sound, they take a before them:
a Ph. D. , a B.Ed

(2) We use the definite article ‘the’ -

- With superlatives and the words used in the superlative sense:
The best student in the class
- When special emphasis almost equivalent to the use of the superlative is intended:
He is the leader today. (the greatest leader)
- Even in comparative degrees when one of the two items is singled out in preference to the other:
He is the finer batsman of the two.
- With things of which there is only one in our world, or things which are otherwise well known but do not begin with a capital letter: the sun, the moon, the world.
- In place of possessive adjectives:
I hit him on the head.
- With common nouns when one noun is used to represent the whole class or species:
The horse is a faithful animal.

- With an adjective with a plural notion to indicate a class of persons:
The rich should help the poor.
- As an adverb in case of certain comparatives:
The more we get, the more we want.
- To suggest distribution: (=each)
We can buy oranges by the dozen.

(3) Before some proper names

- (a) Oceans and seas, e.g. the Pacific, the Black Sea
- (b) Rivers, e.g. the Ganga, the Nile
- (c) Canals, e.g. the Suez Canal
- (d) Deserts, e.g. the Sahara
- (e) Groups of islands, e.g. the West Indies.
- (f) Mountain –ranges, e.g. the Himalayas, the Alps
- (g) A very few names of countries, which include words like Republic and Kingdom (e.g. the Irish Republic, the United Kingdom) also: the Ukraine, the Netherlands (and its seat of government Hague)
- Before the names of certain books: as, the Vedas, the Puranans, the Iliad, the Ramanyana.
- Before name of things unique of their way as,
The sun, The sky, The ocean, The sea, The earth.

(4) Omission of Articles

No article is generally used :

- When a noun is used in the general sense
Man is a social animal. (= all men)
- With proper nouns or abstract nouns.
- With material nouns when they are used in the general sense
Gold is one of the heaviest metals.
The gold is one of the heavierst metals.
- With collective nouns like mankind, people, society, company when used in a general sense :
Mankind loves nature.
- With plural nouns used to denote a class:
Poets are seldom impersonal.
- With the names of meals and diseases:
Dinner, lunch, breakfast, fever, dysentery plague.
- Before a common noun used in the vocative sense:
Friend, I have news to give you.
- With a rank, title, occupation, etc, used just like an adjective:
Lord Byron, King Akbar.
- Before a title used in apposition to a proper noun:
Dr. Abdul Kalam, President of India

(5) Repetition of Articles

- When two or more nouns denote the same person or things, the article is placed before the first noun only but when they denote different persons or things, the article is placed before each noun:

The poet and dramatist has been honoured.

- Similarly when two or more adjectives qualify the same noun, the article is placed before the first adjective only.

He is an intelligent and hardworking boy.

- In expressing a comparison, if two nouns refer to same person or thing, the Article is used before the first noun only : as,

He is a better mechanic than clerk.

(6) Self Assessment Questions

- (1) Sakshi has done _____ M.B.A. from K.K. Wagh College.
- (2) Rahul has done _____ B.A. From Y.C.M.O.U.
- (3) Neil Armstrong is _____ first man to walk on the Moon.
- (4) _____ cow is a kind animal.
- (5) _____ English defeated _____ French.
- (6) _____ Hindus celebrated Diwali.
- (7) They speak _____ Marathi at home.
- (8) _____ Chief Minister and _____ Home Minister is coming today.

(7) Model Answer of Self Assessment Questions.

- (1) an
- (2) a
- (3) the
- (4) the
- (5) the, the
- (6) the
- (7) No article
- (8) the, no article

(8) Further Reading

- (1) Pal and Suri (English Grammar and Composition)
- (2) Wren & Martin (English Grammar and Composition)

Chapter 1.1.2 – Parts of Speech

(1) Introduction

Words are divided into different kinds or classes, called Parts of Speech, according to their use; that is, according to the work they do in a sentence. The parts of speech are eight in number.

- (1) Noun (2) Pronoun (3) Adjective (4) Verb
(5) Adverb (6) Preposition (7) Conjunction (8) Interjection

(2) Definitions and examples of each Part of Speech.

- (1) **Noun** : A noun is a word used as the name of a person, place, or thing; as,
 - (1) Akbar was a great **King**.
 - (2) The **rose** smells sweet.
- (2) **Pronoun** : Pronoun is a word used instead of a noun; as,
 - (1) Sonal is absent, because **she** is ill.
 - (2) The books are where you left **them**.
- (3) **Adjective** : An adjective is a word used to add something to the meaning of a noun; as,
 - (1) He is a **brave** boy.
 - (2) There are **twenty** boys in this class.
- (4) **Verb** : A verb is a word used to express an action or state; as
 - (1) The girl **wrote** a letter to her cousin.
 - (2) Kolkata **is** a big city.
- (5) **Adverb** : An adverb is a word used to add something to the meaning of a verb, an adjective, or another adverb; as,
 - (1) He worked the sum **quickly**.
 - (2) This flower is very **beautiful**.
- (6) **Preposition** : A preposition is a word used with a noun or a pronoun to show how the person or thing denoted by the noun or pronoun stands in relation to something else; as,
 - (1) There is a cow **in** the garden.
 - (2) The girl is fond **of** music.
- (7) **Conjunction** : a Conjunction is a word used to join words or sentences; as
 - (1) Rama **and** Hari are cousins.
 - (2) Two **and** two make four.
- (8) **Interjection** : an interjection is a word which expresses some sudden feeling; as,
 - (1) **Hurrah**; We have won the game.
 - (2) **Alas!** She is dead.
 - (3) **Kinds** of each Part of Speech

(3) Noun – there are 5 kinds of noun : They are as follows.

- (a) **Common Noun** : A common noun is a name given in common to every person or thing of the same class or kind.
Eg. Girl, Boy, City, Country, Book etc.
- (b) **Proper Noun** : A proper Noun is the name of some particular person or place.
Eg. Geeta, Girish, Nashik, India etc.
- (c) **Collective Noun** : A collective noun is the name of a number (or collection) of persons or things taken together and spoken of as one whole; as,
Eg. An army, a crowd, family, nation, parliament, committee etc.
- (d) **Abstract Noun** : An abstract Noun is usually the name of a quality, action, or state considered apart from the object to which it belongs; as,
Eg. Goodness, kindness, laughter, movement, boyhood, sleep etc.

(2) Pronoun – The kinds of Pronoun are as follows

(a) Personal Pronouns

A personal pronoun is a short word we use as a simple substitute for the proper name of a person.

Eg. I, we, you, he, she, it, they etc.

(b) Reflexive and Emphatic Pronouns

A reflexive pronoun is a type of pronoun that is preceded by the adverb, adjective, pronoun, or noun to which it refers, so long as that antecedent is located within the same clause.

Eg. I hurt myself.

(Compound Personal Pronouns which are used for the sake of emphasis are called Emphatic Pronouns)

Eg. I will do it myself.

(c) Relative Pronouns

Those which refer to nouns mentioned previously, acting to introduce an adjective (relative) clause. They will usually appear after a noun to help clarify the sentence or give extra information.

Eg. The table, which sits in the hallway, is used for correspondence.

The car that crashed into the wall was blue.

He is the boy who is happy.

(d) Reciprocal Pronouns-

A reciprocal pronoun is a pronoun which is used to indicate that two or more people are carrying out or have carried out an action of some type, with both receiving the benefits or consequences of that action simultaneously.

Eg. Rohit and Sunil help each other.

The five sisters called one another.

(e) Distributive Pronouns

Each, either, neither are called Distributive Pronouns because they refer to persons or things one at a time. For this reason they are always singular and as such followed by the verb in the singular.

Eg. Each of the boys gets a prize.

Either of these roads leads to the railway station.

Neither of the accusations is true.

(f) Indefinite Pronoun

Those referring to one or more unspecified objects, beings, or places, such as someone, anybody, nothing. Notice in the examples below that there is no set position for where an indefinite pronoun will appear in a sentence.

eg. One hardly knows what to do.

Anybody can do it if they try.

(g) Possessive pronouns

Those designating possession or ownership. Examples include: mine, its, hers, his, yours, ours, theirs, whose.

Are these bananas yours?

This money is ours.

(h) Demonstrative pronouns

Those used to point to something specific within a sentence.

I prefer this.

These are beautiful, but those belong to Danny.

Did you see that?

(i) Interrogative pronouns

Those which introduce a question. Examples include: who, whom, whose, what, which.

Eg. Who will come to the party?

What do you prefer?

(3) Adjective – The kinds of an adjective are as follows.

- (a) **Possessive Adjectives :** As the name indicates, possessive adjectives are used to indicate possession.

Eg. My mobile is better than yours.

Your ambition is great.

- (b) **Demonstrative Adjectives :** Like the article the, demonstrative adjectives are used to indicate or demonstrate specific people, animals, or things.

- These books belong on that
- This movie is my favorite.
- Please put those cookies on the blue plate.

- (c) **Distributive Adjectives :** An Adjective used to refer to each and every person / thing separately is called Distributive Adjective.

Eg. There are two boys. Each boy has been selected.

There are three boys. Every boy has been selected.

- (d) **Adjective of Definite Numbers (Quantifiers)**

Cardinal Adjectives :

Eg. I have two bags.

They have forty chairs in their class.

Ordinal Adjectives :

He is reading the third chapter.

Kiran Bedi is the first woman to be an I.P.S. officer.

- (e) **Adjective of indefinite Numbers**

Eg. They have accepted some applications.

She has passed in all subjects.

(f) **Adjective of Quantity**

Eg. I have little petrol in my bike.

He do not have enough money.

(g) **Adjective of quality**

Eg. Ritesh is a smart boy

Shreya is a beautiful singer.

Lalit is a cleaver person

(h) **Proper Adjectives** : Proper adjectives are made from proper noun.

Eg. indian food is spicy.

Japanese technology is used in this machine.

(4) Verb : The kinds of Verbs are as follows.

(a) **Transitive Verb** : A transitive Verb that denotes an action which passes over from the doer or Subject to an Object.

Eg. The boy kicks the football.

(b) **Intransitive Verb** : An Intransitive Verb is a Verb that denotes an action which does not pass over to an object, or which expresses a state or being.

Eg. The boy laughs loudly.

(5) Adverb - The kinds of Adverb are as follows.

(a) **Adverbs of Manner** : An adverb of manner will explain how an action is carried out. Very often adverbs of manner are adjectives with -ly added to the end, but this is certainly not always the case.

Eg. She passed the exam easily.

They walk quickly to catch the train.

(b) **Adverbs of place** : An adverb of place, sometimes called spatial adverbs, will help explain where an action happens. Adverbs of place will be associated with the action of the verb in a sentence, providing context for direction, distance and position: southeast, everywhere, up, left, close by, back, inside, around.

Eg. Sunil is Seating here.

We are living in Nashik.

(c) **Adverbs of Frequency** : Adverbs of frequency are used to express time or how often something occurs.

Eg. The adverb is usually placed before the main verb.

I will always love her.

(d) **Adverbs of Time** : Adverbs of time, while seemingly similar to adverbs of frequency, tell us when something happens.

Eg. I have to go now.

We will visit today.

(6) Preposition - The kinds of Preposition are as follows.

(a) **Prepositions of Time** : Basic examples of time prepositions include: at, on, in, before and after. They are used to help indicate when something happened, happens or will happen.

Eg. I was born on July 4th, 1982.

I was born after the Great War ended.

- (b) **Prepositions of Place :** To confuse matters a bit, the most common prepositions to indicate time – on, at, in – are also the most common prepositions to indicate position.

Eg. The cat is on the table.

We can meet at the crossroads.

- (c) **Prepositions of Movement :** Prepositions of movement are quite easy to understand as they are less abstract than prepositions of place and time.

Eg. He has gone on vacation to France.

Ajay went into the room.

(7) Conjunction

- Conjunction join together sentences and often make them more compact.
Eg. Balu and Kalu are good bowlers.
- Conjunction must be carefully distinguished from Relative Pronouns, Relative Adverbs, and proposition, which are also connecting words.
Eg. This is the house that Pankaj built.
- When conjunction are used as Correlatives, each of the correlated words should be placed immediately before the words to be connected.
He visited not only Agra but also Delhi.

(8) Interjection- The kinds of interjection are as follows.

(a) Interjections for Greeting

These interjection are used to indicate emotion of warmth towards the other person when they meet

Hey! Good to see you today.

Hi! Would you like to have a cup of coffee?

(b) Interjections for Joy

These interjection are used to indicate immediate emotion of happiness on a sudden happy event that occurred.

Hurray! My team won the game.

Wow! I passed the exam.

(c) Interjections for Approval and Praise

These interjection are used by the speaker when he expresses a strong sense of approval and agreement on something that happened.

Well done! You got the job.

Bravo! He made the goal.

(d) Interjections for Surprise

These interjection are used by the speaker when he expresses a strong sense of surprise on something that happened.

What! His mother died?

Ah! I got promoted.

(e) Interjections for Grief/Pain

These interjection are used by the speaker when he expresses a strong emotion of grief on something unfortunate that happened.

Alas! He is dead.

Ouch! I hurt my foot.

(f) Interjections for Expressing Doubt or Hesitation

These interjection are used by the speaker when they are unsure and thinking of what to say next

Hmm, I am not really sure what happened.
Do you remember, uh, how used to play this game.

(4) Self Assessment Questions

(1) What type of noun is the underlined word?

Wisdom is better than strength.

- (a) Common Noun
- (b) Proper Noun
- (c) Collective Noun
- (d) Abstract Noun

(2) I have done this work myself.

Identify the type of underlined pronoun in the above sentence.

- (a) Relative
- (b) Reflexive
- (c) Emphatic
- (d) Personal

(3) This is my bag.

The Underlined word is

- (a) Interrogative Adjective
- (b) Adjective of Number
- (c) Possessive Adjective
- (d) Emphasizing Adjective

(4) He is fond _____ tea.

- (a) at
- (b) of
- (c) by
- (d) in

(5) _____ ! He died so young.

- (a) Bravo
- (b) Hurrah
- (c) Oh
- (d) Alas

(6) The person _____ gave us this gift, was my great uncle.

- (a) that
- (b) who
- (c) whose
- (d) none

(7) Identify the error in the following sentence.

The King/with his ministers/ were here./ no error

- (a) (b) (c) (d)

(8) The headline is ____ the Page 3.

- (a) at
(b) on
(c) by
(d) in

(9) Choose the correct pronouns.

- (1) Every student passed _____ examination.
(2) Everyone had to show _____ ticket.
(3) We have lost _____ dog.

- (a) his, his, our
(b) their , his, our
(c) his, their, our a
(d) his, his, ours

(10) She comes always.

Identify the type of adverb of the underlined word.

- (a) Adverb of time
(b) Adverb of place
(c) Adverb of frequency
(d) Adverb of Manner

Model Answer of Self Assessment Questions

- 1- d 2- c 3- c 4-b 5-d 6-b 7-c
8- b 9- a 10-c

(5) Further Reading

- (1) Pal and Suri (English Grammer and Composition)
(2) Wren & Martin (English Grammer and Composition)

Chapter 1.1.3 – TENSE

(1) Introduction

In English grammar, verbs are often used in a way that it indicates or denotes the time when an event occurred. These verbs that take up different forms to indicate the time of an action, event or condition by changing its form are called as tenses. Tenses can be broadly classified into three broad categories:

- (1) Present Tense
(2) Past Tense
(3) Future Tense

(2) Kinds of Present Tense with Structure and Examples

(1) Present indefinite Tense or Simple Present Tense

[Structure – S+V(s,es) +O]

Eg. I speak English

She speaks English

- 'es' suffix is added with verbs ending with s, ss, ch, sh, o and x.
- He teaches English (ü)

(2) Present Continuous Tense

[Structure – S + am/is/are+V₄ + O]

Eg. I am speaking English.

Shital is making a plan.

Many boys are going for a picnic.

(3) Present Perfect Tense

[Structure – S + have/has+V₃ + O]

Eg. I have played football.

He has gone to the company.

She has not worked well.

Vaibhav has done it.

(4) Present Perfect continuous Tense

[Structure – S + have/has+ been +V + ing + O]

Eg. I have been speaking English since last two months.

It has been raining since early morning.

She has been working here for two years.

(3) Kinds of Past Tense with Structure and Examples

(1) Past indefinite Tense / Simple Past Tense

[Structure – S + V₂ + O]

Eg. I went to school.

It rained heavily last night.

He ran very fast

(2) Past Continuous Tense -

[Structure – S +was/were + V₄ + O]

Eg. I was working here .

She was playing cricket.

Sonal was operating Computer.

(3) Past Perfect Tense

[Structure – S + had +V₃ + O]

Eg. I had gone to college.

He had asked him.

They had brought that gift.

(4) Past Perfect Continuous Tense –

[Structure – S + had+been +V₄ + O]

Eg. I had been reading book since Monday.

She had been taking care of her son since morning.

Harshada had been dancing for two hours.

(4) Kinds of Future Tense with Structure and Examples.

(1) Future indefinite Tense or Simple Future Tense

[Structure – S + shall/will +V₁ + O]

Eg. You will speak English.

I shall forgive you.

Shilpa will wait for Mayur.

(2) Future Continuous Tense

[Structure – S + shall/will +be + V₄ + O]

Eg. I shall be waiting for you.

We shall be flying to Mumbai.

Boys will be attaining the class.

(3) Future Perfect Tense

[Structure – S + shall/will +have +V₃ + O]

Eg. She will have come with me.

I shall have revised my syllabus atleast three times before final examination.

Nisha will have cooked the food.

(4) Future Perfect Continuous Tense

[Structure – S + shall/will +have been + V₄ + O]

Eg. I shall have been reading this book by Monday.

Deepa will have been taking care of her son by evening.

By next March we shall have been living here for four years.

(5) Self Assement Assessment

(Q.01) You always _____ hard. (study/studies)

(Q.02) Rajesh _____ his office every month. (visit/visits)

(Q.03) We _____ movie yesterday. (watches, watched)

(Q.04) They _____ everyday last month. (smoke/smoked)

(Q.05) Saloni will _____ for Singapore tomorrow noon. (leave, left)

(Q.06) The interview will _____ place next week. (take, took, taken, taking)

- (Q.07) I ____ just finished the homework. (has/had)
(Q.08) Amit _____ telling the story at present. (is/was)
(Q.09) They _____ birthday after the cake had brought. (Use the correct form of the verb 'Celebrate')
(Q.10) Yashasvi ____ not come yet. (has/have/ had)

(6) Model Answer of Self Assessment Questions

- 1- study 2- visits 3- watched
4- smoked 5- leave 6- take
7- has 8- is 9- celebrated
10- has

(7) Further Reading

- (1) Pal and Suri (English Grammar and Composition)
(2) Wren & Martin (English Grammar and Composition)

Chapter 1.1.4 – Degrees

(1) Introduction

After going through this unit the students will be able to

- Know the comparison of adjective
- Formation of Degrees
- Interchange of the Degrees.

(2) Types of Degree

Degrees are nothing but comparison of adjectives.

Degrees are classified into three types according to the change in form of adjectives.

- (1) **Positive Degree (PD)** : It is used to denote the mere existence of some quality of what we speak about.

Eg. Swati is a tall girl.

- (2) **Comparative Degree (CD)** : It denotes higher degree of quality than the P.D. and it is used to compare two things.

Eg. Swati is taller than Kamal.

- (3) **Superlative Degree (SD)** : It is the highest degree of quality and it is used to compare more than two things.

Eg. Swati is the tallest girl in the class.

(3) Formation of Comparative and Superlative –

- (a) Most Adjectives of one syllable, and some of more than one, form the Comparative by adding er and the Superlative by adding est to the Positive.

(Positive)	Comparative	Superlative)
Sweet	Sweeter	Sweetest
Clever	cleverer	Cleverest

- (b) When the Positive ends in e, only r and st are added.

Eg. Fine	Finer	Finest
Able	Abler	Ablest

- (c) When the Positive ends in y, preceded by a consonant, the y is changed into i before adding er and est.

Eg. Happy	Happier	Happiest
Merry	Merrier	Merriest

- (d) When the Positive is a word of one syllable and ends in a single consonant, preceded by short vowel, this consonant is doubled before adding er and est.

Eg. Red	Redder	Reddest
Hot	Hotter	Hottest

- (e) Adjectives of more than two syllables form the Comparative and Superlative by putting more and most before the Positive.

Eg. Beautiful	more beautiful	most beautiful
industrious	more industrious	most industrious

- (f) The following adjectives are compared irregularly, that is, their Comparative and Superlative are not formed from the Positive.

Eg.		
Good, well	better	best
Little	less, lesser	least
Old	older, elder	oldest, eldest

(4) Interchange of the Degrees of Comparison –

It is possible to change the Degree of Comparison of an Adjective in a sentence, without changing the meaning of the sentence.

(1) Positive to Comparative and Vice Versa

PD – Mohit is -- as intelligent as Rohit.

CD – Rohit is not more intelligent than Mohit.

PD – Mumbai is as big as New Delhi.

CD- New Delhi is not bigger than Mumbai.

Formula

PD – S + H.V. + P.D. + O (Affirmative)

CD – O + H.V. + not + CD + than + S (Negative)

Or

PD – S + H.V. + not + P.D. + O (Negative)

CD – O + H.V. + CD + than + S (Affirmative)

Eg.

PD- Pune is as cool as Nashik.

CD- Nashik is not cooler than Pune.

CD- Neha is not more active than Mohini.

PD – Mohini is as active as Neha.

(2) Superlative to Comparative and Vice- Versa

Type I – (Verb + S.D.)

Eg.

SD – M.S. Dhoni is the best captain.

CD- M.S. Dhoni is better than any other captain.

Or

M.S. Dhoni is better than all other captains.

Formula

SD- S+H.V.+S.D.+ O

CD- S+H.V.+C.D.+ than + any other +SCN of O

or

S+H.V.+C.D.+ than + all other +PCN of O

Type II- (Verb + one of +SD)

Eg.

SD – M.S. Dhoni is one of the best captains.

CD- M.S. Dhoni is better than most other / many other captains.

Formula

SD- S+H.V.+ one of + S.D.+ O

CD- S+H.V.+C.D.+ than + most other/ many other + PCN of O

Eg.

CD- Raman is smarter than all other boys.

SD- Raman is the smartest boy.

CD- Channai is bigger than most other indian cities.

SD- Chennai is one of biggest indian cities.

(3) Superlative to Positive and Vice-Versa

Type I – (Verb + SD)

Eg.

SD- M.S. Dhoni is the best captain.

PD- No other captain is as good as M.S. Dhoni.

Formula

SD- S+H.+S.D.+ SCN(O)

PD-No other +SCN(O) +H.V.+P.D.+ S

Type II – (Verb + one of + SD)

Eg.

SD- M.S. Dhoni is one of the best captains.

PD- Very few captains are as good as M.S. Dhoni.

Formula

SD- S+H.V.+one of +S.D.+ PCN(O)

PD-Very few +PCN(O) +PHV+P.D.+ S

Eg.

PD- No other planet is as big as Jupiter.

SD- Jupiter is the biggest planet.

(5) Self Assessment Questions

- (Q.01) Karan was better than Arjun. (Make it positive)
- (Q.02) Mayur is not so tall as Sushant. (Make it Comparative)
- (Q.03) Mumbai is the biggest city. (Make it Comparative)
- (Q.04) Mumbai is one of the biggest cities. (Make it Comparative)
- (Q.05) Shital is more beautiful than many other girls. (Make it Superlative)
- (Q.06) Pramod is the cleverer than any other boy. (Make it Superlative)
- (Q.07) Sujit was the most intelligent boy. (Make it positive)
- (Q.08) Very few men were as strong as Bhima. (Make it Superlative)

(6) Model Answer of Self Assessment Questions

- (1) Arjun was not so good as Karan.
- (2) Sushant is taller than Mayur.
- (3) Mumbai is bigger than any other city. Or
Mumbai is bigger than all other cities.
- (4) Mumbai is bigger than most other/many other cities.
- (5) Shital is one of the most beautiful girls.
- (6) Pramod is the cleverest of all boys.
- (7) No other boy was as intelligent as Sujit.
- (8) Bhima was one of the strongest men.

(7) Further Reading

- (1) Pal and Suri (English Grammar and Composition)
- (2) Wren & Martin (English Grammar and Composition)

Chapter 1.1.5 – Question Tag

(1) Introduction

What are question tags?

In general, question tags (also called tag questions or question tails) are used to elicit confirmation or affirmation for a statement from the person one is talking to. This grammatical feature can sometimes provoke problems (especially for learners of English as a foreign language) as the question tag always has to be adapted to the previous part of the statement. This means it has to be grammatically in accordance with it. It can be different in other languages when only generic question tags are used. Compare the following:

(2) Examples in English

Some examples for question tags in the English language are:

Positive tag	Negative tag
... do they?	... don't they?
... has she?	... hasn't she?
... are you?	... aren't you?
... will it?	... won't it?
... can we?	... can't we?

(3) How are question tags used?

Question tags always appear at the end of the sentence and refer to the verb used in the clause before as well as the subject (which is a noun or a personal pronoun in most cases) of the corresponding statement. Basically, the following rule applies : In positive sentences a negative question tag is needed and in negative ones a positive. However, there may be other combinations depending on meaning and pronunciation. Be aware that question tags are only common in spoken language.

(a) Some examples for positive sentences; respectively, a negative tag question is used. A comma is always used for separation

- (1) "You are hungry, aren't you?"
- (2) "He is from Scotland, isn't he?"
- (3) "She plays the piano, doesn't she?"
- (4) "They have good connections to that company, don't they?"

(b) Examples for negative sentences; here an affirmed tag question is used

- (1) "She isn't very happy about her new job, is she?"
- (2) "He usually cannot visit you on weekends, can he?"
- (3) "We are not allowed to leave, are we?"

(c) If the statement has a negative meaning, a positive question tag is used. Examples:

- (1) "Your neighbors never use their car, do they?"
- (2) "She never came back again, did she?"

(4) How are question tags formed in a sentence?

When it comes to the form of question tags, you need to pay attention that a personal pronoun ('he, she, it, we', etc.) instead of a noun is used in almost every case. It has to refer to the subject of the sentence which is often a noun or the same personal pronoun. Similarly, the tense in the question tag cannot differ from the tense in the statement. The following points demonstrate the forming in detail:

(a) If an auxiliary verb ('be, have, do', etc.) or a modal verb ('must, can, would', etc.) appears in the statement, it has to be used in the tag question too. The main verb is not mentioned anymore:

- (1) "The house you bought was built in 2003, wasn't it?"
 - The personal pronoun 'it' in the tag refers to the subject 'the house' of the corresponding sentence.
- (2) "We have got a beautiful garden, haven't we?"
 - Here the personal pronoun 'we' is used in the tag question as well as in the subject.
- (3) "The instructions must be followed, mustn't they?"
 - Be careful : 'must not' has a special meaning and is not usually the negative version of 'must'. Compare the difference in the use of 'must & mustn't'.

(b) If there is only a main verb present in the statement and no auxiliary verb, the question tag is formed with 'do' (the tense has to be the same):

- (1) "Ingrid likes to do a lot of sports, doesn't she?"
 - present simple
- (2) "We spent too much money yesterday, didn't we?"
 - past simple

(c) If the statement is a request, 'will' or 'would' are usually employed:

- (1) "Pass me the sugar, would you?"

(2. "Don't be late, will you?"

(d) If the request includes 'let's', 'shall' is the suitable question tag:

(1) "Let's go shopping, shall we?"

(e) Whenever 'there is, there are, there were' for showing that something exists is used, 'there' needs to be applied in the question tag too

(1) "There weren't a lot of things left at the sale, were there?"

(f) Attention

If the statement includes the personal pronoun for the first person, the question tag is formed with "... aren't I?". In fact, this is against the general grammar rules as it actually needs to be "... am I not?". However, in this form, that means not shortened, it is only used when something needs to be emphasized in particular. Therefore, the following version is more common:

(1) "I'm very lazy, aren't I?"

(5) Self Assessment Questions

(Q.01) You work there _____?

(Q.02) You don't work hard _____?

(Q.03) Shital did not pass _____?

(Q.04) She had managed to go _____?

(Q.05) He is not watching TV _____?

(Q.06) They would smoke everyday _____?

(Q.07) I am working hard _____?

(Q.08) Those were not your pencils _____?

(Q.09) Anything can happen _____?

(Q.10) Nobody was present _____?

(6) Model Answer of Self Assessment Questions

(01) You work there, don't you?

(02) You don't work hard, do you?

(03) Shital did not pass, did she?

(04) She had managed to go, hadn't she?

(05) He is not watching TV, is he?

(06) They would smoke everyday, wouldn't they?

(07) I am working hard, aren't I?

(08) Those were not your pencils, were they?

(09) Anything can happen, Can't it?

(10) Nobody was present, were they?

(7) Further Reading

(3) Pal and Suri (English Grammar and Composition)

(4) Wren & Martin (English Grammar and Composition)

Chapter 1.1.6 – Change the voice

(1) Introduction

What is Voice?

The voice of a verb tells whether the subject of the sentence performs or receives the action.

- (i) Birds build nests.
- (ii) Nests are built by birds.

(2) Types of Voice

Active Voice : the subject performs the action expressed by the verb.

Usage : when more clarity and straightforward relation is required between verb and subject.

Passive Voice : the subject receives the action expressed by the verb.

Usage : when the action is the focus, not the subject or when the doer is unknown.

(3) Rules of Conversion from Active to Passive Voice

- (1) Identify the subject, the verb and the object: S+V+O
- (2) Change the object into subject
- (3) Put the suitable helping verb or auxiliary verb
- (4) Change the verb into past participle of the verb
- (5) Add the preposition "by"
- (6) Change the subject into object

Example

Active Voice : Sameer wrote a letter. (Subject) + (verb) + (object).

Passive Voice : A letter was written by Sameer. (Object) + (auxiliary verb) + (past participle) + (by subject).

(4) Passive Voice for all tenses

The rules for using Auxiliary verb for Passive Voice is different for each tense.

1. Simple Present Tense

Active Voice : She writes a letter.

Passive Voice : A letter is written by her.

(2) Present Progressive Tense

Active Voice : They are eating oranges.

Passive Voice : Oranges are being eaten by them.

(3) Present Perfect Tense

Active Voice : Has she completed the work?

Passive Voice : Has the work been completed by her?

(4) Simple Past Tense

Active Voice : He did not buy a book.

Passive Voice : A book was not bought by him.

(5) Past Progressive Tense

Active Voice : She was washing a shirt.

Passive Voice : A shirt was being washed by her.

(6) Past Perfect Tense

Active Voice : They had won the match.

Passive Voice : The match had been won by them.

(7) **Simple Future Tense**

Active Voice : She will write a poem.

Passive Voice : A poem will be written by her.

(8) **Future Perfect Tense**

Active Voice : He will have received the letter.

Passive Voice : The letter will have been received by him.

[**Note :** Passive voice cannot be formed for active voice sentences in the Present Perfect Continuous, Past Perfect Continuous, Future Continuous or Future Perfect Continuous.]

(5) Change the voice in some important cases

(a) Let

If the given sentence in the active voice is in the imperative form, to get the passive voice use 'Let'.

Formation of Passive Voice = Let + Object + be + Past Participle

Examples

Active : Help me.

Passive : Let me be helped.

Active : Open the door.

Passive : Let the door be opened.

Helping verbs like am, is, are, was, were, will, have, should, could, will

If the question in the Active Voice begins with a Helping verb the Passive voice must also begin with a suitable helping verb.

Active : Are you writing a letter?

Passive : Is a letter being written by you?

Active : Will you write a letter?

Passive : Will a letter be written by you?

What, When, Who, Why, How

If the question begins with 'Wh' or 'How' form (what, when, how, etc.) the Passive Voice must begin with the same. Only 'who' gets replaced by 'By whom'.

Active : Why did you break the box?

Passive : Why was the box broken by you?

Active : Who broke the window?

Passive : By whom was the window broken?

(b) Gerund, Infinitive

When used in passive form, gerund and Infinitive are formed differently.

Infinitive : passive is formed as 'to be + past participle'

Active : I want to shoot the tiger.

Passive : I want the tiger to be shot.

Gerund : passive is formed as 'being + past participle'

Active : I remember my father taking me to the theatre.

Passive : I remember being taken to the theatre by my father.

(c) Direct and Indirect Object

If a sentence contains two objects namely indirect Object and Direct Object in the Active Voice, two forms of Passive Voice can be formed.

Active : She brought me a cup of coffee.

Passive : (I) I was brought a cup of coffee by her.

Passive : (II) A cup of coffee was brought to me by her.

Object Complement : When made passive, these objects complements become subject complements; they come after the verb.

Active : They elected him their leader.

Passive : He was elected their leader.

(d) Cases where 'by' is not used

With : use with in place of 'by' to talk about an instrument used by the agent/subject.

Active : Somebody hit the dog with a stick.

Passive : (I) The dog was hit by with a stick.

Passive : (II) The dog was hit by a boy.

Impersonal Passive : In scientific / technical / business writing, the emphasis is usually on the action or process. So the 'by' phrase is generally omitted.

Active : One finds mosquitoes everywhere.

(e) Cases where no passive form exists

Present perfect Continuous : She has been writing a letter.

Past perfect Continuous : He had been cleaning the house.

Future Continuous : I will be filing all the documents tomorrow.

Future Perfect Continuous : I will have been serving tea for customers at this hotel for twenty years by then.

(6) Examples

(Q.01) She praises me. (Active)

I am praised by her. (Passive)

(Q.02) I write poems. (Active)

Poems are written by me. (Passive)

(Q.03) She praised them. (Active)

They were praised by her. (Passive)

(Q.04) She will praise him. (Active)

He will be praised by her. (Passive)

(Q.05) She is praising him. (Active)

(He is being praised by her. (Passive)

(Q.06) She was praising me. (Active)

I was being praised by her. (Passive)

(Q.07) She will be praising them. (Active)

They will be being praised by her. (Passive)

- (Q.08) She has praised me. (Active)
I have been praised by her. (Passive)
- (Q.09) She had praised me. (Active)
I had been praised by her. (Passive)
- (Q.10) She will have praised him. (Active)
He will have been praised by her. (Passive)
- (Q.11) You must write the poem. (Active)
The poem must be written by you. (Passive)
- (Q.12) She may help you. (Active)
You may be helped by her. (Passive)
- (Q.13) Let me write the article. (Active)
Let the article be written by me. (Passive)

(7) Self Assessment Questions

- (Q.01) Sita loves Ram.
- (Q.02) The manson is building the wall.
- (Q.03) The peon opened the gate.
- (Q.04) Some boys were helping the wounded man.
- (Q.05) He will finish the work in a fortnight.
- (Q.06) Who did this?
- (Q.07) Why did your brother write such a letter?
- (Q.08) Mrs. Sawale teaches us grammar.
- (Q.09) The manager will give you a ticket.
- (Q.10) He handed her a cheque.

(8) Model Answer of Self Assessment Questions

- (01) Ram is loved by Sita.
- (02) The wall is being built by the mason.
- (03) The gate was opened by the peon.
- (04) The wounded man was being helped by some boys.
- (05) The work will be finished by him in a fortnight.
- (06) By whom was this done?
- (07) Why was such a letter written by your brother?
- (08) Grammar is taught to us by Mrs. Sawale.
- (09) The ticket will be given to you by the manager.
- (10) A Cheque was handed to her.

(9) Further Reading

- (1) Pal and Suri (English Grammer and Composition)
- (2) Wren & Martin (English Grammer and Composition)

Chapter 1.1.7 – Direct & Indirect Speech or Narration

(1) Introduction

What is Direct & Indirect Speech?

Direct Speech : the message of the speaker is conveyed or reported in his own actual words without any change.

Indirect Speech : the message of the speaker is conveyed or reported in our own words.

Example on Process of Conversion from Direct to indirect Speech

- (a) **Direct** : Radha said, "I am very busy now."
- (b) **Indirect** : Radha said that she was very busy then.

(2)

- (1) All inverted commas or quotation marks are omitted and the sentence ends with a full stop.
- (2) Conjunction 'that' is added before the indirect statement.
- (3) The pronoun 'I' is changed to 'she'. (The Pronoun is changed in Person)
- (4) The verb 'am' is changed to 'was'. (Present Tense is changed to Past)
- (5) The adverb 'now' is changed to 'then'.
- (3) Conversion Rules as per the Reporting Verb

When the reporting or principal verb is in the Past Tense, all Present tenses of the direct are changed into the corresponding Past Tenses.

- (a) **Direct** : He said, "I am unwell."
- (b) **Indirect** : He said (that) he was unwell.

If the reporting verb is in the Present or Future Tense, the tenses of the Direct Speech do not change.

- (a) **Direct** : He says/will say, "I am unwell."
- (b) **Indirect** : He says/will say he is unwell.

The Tense in indirect Speech is NOT CHANGED if the words within the quotation marks talk of a universal truth or habitual action.

- (a) **Direct** : They said, "We cannot live without water."
- (b) **Indirect** : They said that we cannot live without water.

(4) Conversion Rules of Present Tense in Direct Speech

Simple Present Changes to Simple Past

- (a) **Direct** : "I am happy", she said.
- (b) **Indirect** : She said that she was happy.

Present Continuous Changes to Past Continuous

- (a) **Direct** : "I am reading a book", he explained.
- (b) **Indirect** : He explained that he was reading a book.

Present Perfect Changes to Past Perfect

- (a) **Direct** : She said, "He has finished his food".
- (b) **Indirect** : She said that he had finished his food.

Present Perfect Changes to Past Perfect

- (a) **Direct** : "I have been to Gujarat", he told me.

(b) **Indirect** : He told me that he had been to Gujarat.

(5) Conversion Rules of Past & Future Tense

Simple Past Changes to Past Perfect

(a) **Direct** : He said, "Ira arrived on Monday."

(b) **Indirect** : He said that Ira had arrived on Monday.

Past Continuous Changes to Past Perfect Continuous

(a) **Direct** : "We were living in Goa", they told me.

(b) **Indirect** : They told me that they had been living in Goa.

Future Changes to Present Conditional

(a) **Direct** : He said, "I will be in Kolkata tomorrow."

(b) **Indirect** : He said that he would be in Kolkata the next day.

Future Continuous Changes to Conditional Continuous

(a) **Direct** : She said, "I'll be using the car next Friday."

(6) Changes in Modals

CAN changes into COULD

(a) **Direct** : He said, "I can swim."

(b) **Indirect** : He said that he could swim.

MAY changes into MIGHT

(a) **Direct** : He said, "I may buy a house."

(b) **Indirect** : He said that he might buy a house.

MUST changes into HAD TO/WOULD HAVE TO

(a) **Direct** : He said, "I must work hard."

(b) **Indirect** : He said that he had to work hard.

Modals that DO NOT Change: Would, Could, Might, Should, Ought to.

(a) **Direct** : He said, "I should face the challenge."

(b) **Indirect** : He said that he should face the challenge.

(7) Conversion of Interrogative

Reporting Verb like 'said/ said to' changes to asked, enquired or demanded

(a) **Direct** : He said to me, "What are you doing?"

(b) **Indirect** : He asked me what I was doing.

If sentence begins with auxiliary verb, the joining clause should be if or whether.

(a) **Direct** : He said, "Will you come for the meeting?"

(b) **Indirect** : He asked them whether they would come for the meeting.

If sentence begins with 'wh' questions then no conjunction is used as the "question-word" itself act as joining clause.

(a) **Direct** : "Where do you live?" asked the girl.

(b) **Indirect** : The girl enquired where I lived.

(8) Command, Request, Exclamation, Wish

Commands and Requests

Indirect Speech is introduced by some verbs like ordered, requested, advised and suggested. Forbid(s)/ forbade is used for the negative sentences. The imperative mood is changed into the Infinitive.

- (a) **Direct** : Rafique said to Ahmed, "Go away."
- (b) **Indirect** : Rafique ordered Ahmed to go away.
- (c) **Direct** : He said to her, "Please wait."
- (d) **Indirect** : He requested her to wait.

Exclamations and Wishes

Indirect Speech is introduced by some words like grief, sorrow, happiness, applaud. Exclamatory sentence changes into assertive sentence and Interjections are removed.

- (a) **Direct** : He said, "Alas! I am undone."
- (b) **Indirect** : He exclaimed sadly that he was broke.

(9) Change of Pronouns

The first person of the reported speech changes according to the subject of reporting speech.

- (a) **Direct** : She said, "I am in ninth class."
- (b) **Indirect** : She says that she was in ninth class.

The second person of reported speech changes according to the object of reporting speech.

- (a) **Direct** : He says to them, "You have completed your job."
- (b) **Indirect** : He tells them that they have completed their job.

The third person of the reported speech doesn't change.

- (a) **Direct** : He says, "She is in tenth class."
- (b) **Indirect** : He says that she is in tenth class.

(10) Change of Place and Time

Words expressing nearness in time or place in Direct Speech are generally changed into words expressing distance in indirect Speech.

Now -- then

Here -- there

Ago -- before

Thus -- so

Today -- that day

Tomorrow -- the next day

This -- that

Yesterday -- the day before

These -- those

Hither-- thither

Come -- go

Hence -- thence

Next week/month -- following week/month

- (a) **Direct** : She said, "My father came yesterday."
 (b) **Indirect** : She said that her father had come the day before.
 (c) **Direct** : She says/will say, "My father came yesterday."

Indirect : She says/will say that her father had come yesterday. (Here the reporting verb 'says' is in the present tense OR 'will say' is in future tense; hence the time expression 'yesterday' won't change.)

(11) Punctuation

The words that are actually spoken should be enclosed in quotes and begin with a capital letter

Example : He said, "You are right."

Comma, full stop, question mark, or exclamation mark must be present at the end of reported sentences and are placed inside the closing inverted comma or commas.

Example : He asked, "Can I come with you?"

If direct speech comes after the information about who is speaking, comma is used to introduce the piece of speech, placed before the first inverted comma.

Example : She shouted, "Stop talking!"

Example : "Thinking back," she said, "he didn't expect to win." (Comma is used to separate the two reported speech and no capital letter to begin the second sentence).

(12) Conversion of Indirect to Direct Speech

- (1) Use the reporting verb, "say" or "said to" in its correct tense.
- (2) Remove the conjunctions "that, to, if or whether etc" wherever necessary.
- (3) Insert quotation marks, question mark, exclamation and full stop, as per the mood of the sentence.
- (4) Put a comma before the statement.
- (5) Write the first word of the statement with capital letter.
- (6) Change the past tense into present tense wherever the reporting verb is in the past tense.
- (7) Convert the past perfect either into past tense or present perfect as found necessary.

Example

- (a) **Indirect** : He asked whether he is coming.
 (b) **Direct** : He said to him, "Are you coming?"

(13) Self Assessment Questions

- (Q.01) She said, "She goes to school."
 (Q.02) He said to him, "I go to market."
 (Q.03) He said to me, "You did not call."
 (Q.04) He said, " "She will pass."
 (Q.05) They said, " We have enjoyed the tour."
 (Q.06) They said, "You were making a mistake."
 (Q.07) Jay said to Aakash, "Do you like tea?"
 (Q.08) He said to me, "When will you return?"
 (Q.09) Neel said, "She is watching TV now."
 (Q.10) He said, "The sun sets in the West."

(14) Model Answer of Self Assessment Questions

- (01) She said that she went to school.
- (02) He told him that he went to market.
- (03) He told me that I had not called.
- (04) He said that she would pass.
- (05) They said that they had enjoyed the tour.
- (06) They said that I/ He had been making a mistake.
- (07) Jay asked Aakash if/whether he liked tea.
- (08) He asked me when I would return.
- (09) Neel said that she was watching TV then.
- (10) He said that the Sun sets in the West.

(15) Further Reading

- (1) Pal and Suri (English Grammar and Composition)
- (2) Wren & Martin (English Grammar and Composition)

Chapter 1.1.8 – One Word Substitution

(1) Introduction

One word Substitution is one of the integral parts of vocabulary. It simply means that a sentence has to be replaced with a single word. This area requires a good vocabulary to solve the questions well. Questions based on one word substitution are often asked in various competitive exams.

For **Example** : A hater of womankind - Misogynist

- (2) One easy method of doing one word substitution is by using the root method. Roots are nothing but the words from which the main word has been derived. In our other series of vocabulary, we have consolidated the lists of root words that will ease your preparation.

For Example

Look at the root word - CRACY.

CRACY = RULE / GOVERNMENT

- A government by the people - Democracy
- A government by a king or queen - Monarchy
- A government by the officials - Bureaucracy
- A government by the rich - Plutocracy
- A government by few - Oligarchy
- A government by the nobles - Aristocracy

Let's learn more examples

OMNI = ALL

- One who is all powerful - Omnipotent
- One who is present everywhere - Omnipresent
- One who knows everything - Omniscient

CIDE= KILLING

- Killing of a human being - Homicide
- Killing/ Murder of a king - Regicide

- Killing of an Infant/ newborn baby - Infanticide
- Killing of a race or community - Genocide
- Killing of One's sister - Sorocide
- Killing of self or self-murder - Suicide
- Killing of either or both parents - Parricide
- Killing of one's brother - Fratricide
- Killing of one's father - Patricide
- Killing of one's mother - Matricide
- Killing of one's husband - Mariticide
- Killing of one's wife - Uxoricide

Ible= Able to be

- Inaudible - a sound that cannot be heard
- Inaccessible - that cannot be easily approached
- Incurable - incapable of being corrected
- Irreparable - incapable of being repaired
- Illegible - incapable of being read
- Inevitable - incapable of being avoided
- Impracticable - incapable of being practiced
- Invincible - one, too strong to be overcome
- Indelible - that cannot be erased
- Indefatigable - one, who does not tire easily
- Infallible - one, who is free from all mistakes and failures

Learning through word roots will make it easy for you to grasp more and enhance your vocabulary. The above given list of word roots will surely help you in this regards. It's always advisable to learn one word substitution with the help of word roots to ease your vocabulary building and expand your word base exponentially.

(3) Some Importance Phrases

PHRASE	ONE WORD
One who is not sure about God's existence	Agnostic
A person who deliberately sets fire to a building	Arsonist
One who does a thing for pleasure and not as a profession	Amateur
One who can use either hand with ease	Ambidextrous
One who makes an official examination of accounts	Auditor
A person who believes in or tries to bring about a state of lawlessness	Anarchist
A person who has changed his faith	Apostate
One who does not believe in the existence of God	Atheist
A person appointed by two parties to solve a dispute	Arbitrator

One who leads an austere life	Ascetic
One who does a thing for pleasure and not as a profession	Amateur
One who can either hand with ease	Ambidextrous
An unconventional style of living	Bohemian
One who is bad in spellings	Cacographer
One who feeds on human flesh	Cannibal
A person who is blindly devoted to an idea/ A person displaying aggressive or exaggerated patriotism	Chauvinist
A critical judge of any art and craft	Connoisseur
Persons living at the same time	Contemporaries
One who is recovering health after illness	Convalescent
A girl/woman who flirts with man	Coquette
A person who regards the whole world as his country	Cosmopolitan
One who is a centre of attraction	Cynosure
One who sneers at the beliefs of others	Cynic
A leader or orator who espoused the cause of the common people	Demagogue
A person having a sophisticated charm	Debonair
A leader who sways his followers by his oratory	Demagogue
A dabbler (not serious) in art, science and literature	Dilettante
One who is for pleasure of eating and drinking	Epicure
One who often talks of his achievements	Egotist
Someone who leaves one country to settle in another	Emigrant
A man who is womanish in his habits	Effeminate
One hard to please (very selective in his habits)	Fastidious
One who runs away from justice	Fugitive
One who is filled with excessive enthusiasm in religious matters	Fanatic
One who believes in fate	Fatalist
A lover of good food	Gourmand
Conferred as an honour	Honorary

A person who acts against religion	Heretic
A person of intellectual or erudite tastes	Highbrow
A patient with imaginary symptoms and ailments	Hypochondriac
A person who is controlled by wife	Henpeck
One who shows sustained enthusiastic action with unflagging vitality	Indefatigable
Someone who attacks cherished ideas or traditional institutions	Iconoclast
One who does not express himself freely	Introvert
Who behaves without moral principles	Immoral
A person who is incapable of being tampered with	Impregnable
One who is unable to pay his debts	Insolvent
A person who is mentally ill	Lunatic
A person who dislikes humankind and avoids human society	Misanthrope
A person who primarily concerned with making money at the expense of ethics	Mercenary
Someone in love with himself	Narcissist
One who collect coins as hobby	Numismatist
A person who likes or admires women	Philogynist
A lover of mankind	Philanthropist
A person who speaks more than one language	Polyglot
One who lives in solitude	Recluse
Someone who walks in sleep	Somnambulist
A group of guns or missile launchers operated together at one place	Battery
A large bundle bound for storage or transport	Bale
A large gathering of people of a particular type	Bevy
An arrangement of flowers that is usually given as a present	Bouquet
A family of young animals	Brood
A group of things that have been hidden in a secret place	Cache
A group of people, typically with vehicles or animals travelling together	Caravan
A closed political meeting	Caucus

An exclusive circle of people with a common purpose	Clique
A group of followers hired to applaud at a performance	Claque
A series of stars	Constellation
A funeral procession	Cortege
A group of worshippers	Congregation
A herd or flock of animals being driven in a body	Drove
A small fleet of ships or boats	Flotilla
A small growth of trees without underbrush	Grove
A community of people smaller than a village	Hamlet
A group of cattle or sheep or other domestic mammals	Herd
A large group of people	Horde
A temporary police force	Posse
A large number of fish swimming together	Shoal
A strong and fast-moving stream of water or other liquid	Torrent
The medieval forerunner of chemistry	Alchemy
A person who presents a radio/television programme	Anchor
One who studies the evolution of mankind	Anthropologist
A person who is trained to travel in a spacecraft	Astronaut
The scientific study of the physiology, structure, genetics, ecology, distribution, classification, and economic importance of plants	Botany
A person who draws or produces maps	Cartographer
A person who writes beautiful writing	Calligrapher
A person who composes the sequence of steps and moves for a performance of dance	Choreographer
A person employed to drive a private or hired car	Chauffeur
A person who introduces the performers or contestants in a variety show	Compere
A keeper or custodian of a museum or other collection	Curator
A secret or disguised way of writing	Cypher
The study of statistics	Demography
The use of the fingers and hands to communicate and convey ideas	Dactylogy

A person who sells and arranges cut flowers	Florist
A line of descent traced continuously from an ancestor	Genealogy
The therapeutic use of sunlight	Heliotherapy
The art or practice of garden cultivation and management	Horticulture
One who supervises in the examination hall	Invigilator
The theory or philosophy of law	Jurisprudence
A person who compiles dictionaries	Lexicographer
The scientific study of the structure and diseases of teeth	Odontology
One who presents a radio programme	Radio Jockey
The art of effective or persuasive speaking or writing	Rhetoric
The branch of science concerned with the origin, structure, and composition of rocks	Petrology
A place or scene of activity, debate, or conflict	Arena
A collection of weapons and military equipment	Arsenal
An institution for the care of people who are mentally ill	Asylum
A hole or tunnel dug by a small animal, especially a rabbit, as a dwelling	Burrow
A collection of items of the same type stored in a hidden or inaccessible place	Cache
A public room or building where gambling games are played	Casino
A large burial ground, especially one not in a churchyard	Cemetery
A room in a public building where outdoor clothes or luggage may be left	Cloakroom
Government not connected with religious or spiritual matters	Secular
A form of government with a monarch at the head	Monarchy
A political system based on government of men by God	Thearchy
A state of disorder due to absence or non- recognition of authority or other controlling systems	Anarchy
A form of government in which power is held by the nobility	Aristocracy
A system of government by one person with absolute power	Autocracy
A self-governing country or region	Autonomy

A system of government in which most of the important decisions are taken by state officials rather than by elected representatives	Bureaucracy
A system of government by the whole population or all the eligible members of a state, typically through elected representatives	Democracy
A state, society, or group governed by old people	Gerontocracy
A state or country run by the worst, least qualified, or most unscrupulous citizens	Kakistocracy
Government by new or inexperienced hands	Neocracy
Government by the populace	Ochlocracy
A small group of people having control of a country or organization	Oligarchy
Government by the wealthy	Plutocracy

(4) Self Assessment Questions

Out of the four alternatives, choose the right option that can be substituted for the given words/ sentences in the following questions:

(Q.01) One who sacrifices his life for a cause

- (a) Patriot
- (b) Martyr
- (c) Soldier
- (d) Revolutionary

(Q.02) A person interested in reading books and nothing else

- (a) Book-keeper
- (b) Scholar
- (c) Bookworm
- (d) Student

(Q.03) A person who brings goods illegally into the country

- (a) Importer
- (b) Exporter
- (c) Fraud
- (d) Smuggler

(Q.04) Yearly celebration of a date or an event

- (a) Birthday
- (b) Anniversary
- (c) Jubilee
- (d) Centenary

(Q.05) The policy of extending a country's empire and influence

- (a) Communism
- (b) capitalism
- (c) internationalism
- (d) imperialism

(Q.06) The murder of the king is called a

- (a) Homicide
- (b) Matricide
- (c) Patricide
- (d) Regicide

(Q.07) Allowance paid by a husband to his wife on legal separation is

- (a) Compensation
- (b) Alimony
- (c) Substance
- (d) Maintenance

(Q.08) A tank in which fish are kept is called an

- (a) Aquarium
- (b) Aquacade
- (c) Aquatint
- (d) Aquatone

(Q.09) Talking disrespectfully of sacred things is called

- (a) Blasphemy
- (b) Heresy
- (c) Atheism
- (d) Apostasy

(Q. 10) A person who studies the formation of the earth

- (a) Meteorologist
- (b) Anthropologist
- (c) Geologist
- (d) Seismologist

(5) Model Answer of Self Assement Questions

1 – b	2 - c	3 – d	4 – b	5 – d
6 – d	7 – b	8 – a	9 – a	10 – c

(6) Further Reading

- (1) Pal and Suri (English Grammer and Composition)
- (2) Wren & Martin (English Grammer and Composition)

Chapter 1.1.9 – Synonyms and Antonyms

(1) Introduction

Synonym

A synonym is a word that means exactly the same as, or very nearly the same as, another word in the same language. For example, "close" is a synonym of "shut".

Antonym

An antonym is a word that means the opposite of another word. For example "bad" is an antonym of "good".

(2) Some Importance Synonyms and Antonyms

Sr. No.	Words	Synonyms	Antonyms
(01)	Acumen	Awareness, brilliance	Stupidity, Ignorance
(02)	Adhere	Comply, observe	Condemn, disjoin
(03)	Abolish	Abrogate, annul	Setup Establish
(04)	Abash	Disconcert, rattle	Uphold, Discompose
(05)	Abound	Flourish, proliferate	Deficient, Destitute
(06)	Brittle	Breakable, crisp	Tough, Enduring
(07)	Bustle	Commotion, Tumult	Slowness, Quiet
(08)	Barbarous	Frustrate, perplex	Civilized
(09)	Baroque	Florid, gilt	Plain, unadorned
(10)	Barren	Desolate, Sterile	Damp, Fertile
(11)	Calculating	Canny, Devious	Artless, honest
(12)	Calamity	adversity, misfortune	Fortune
(13)	Callous	obdurate, unfeeling	Compassionate, Tender
(14)	Calumny	defamation, aspersion	Commendation, Praise
(15)	Capable	competent, able	Incompetent, Inept
(16)	Captivate	Charm, fascinate	Disillusion offend
(17)	Captivity	imprisonment, confinement	Freedom, Liberty
(18)	Deliberate	cautious, intentional	Rash, Sudden
(19)	Demolish	Ruin, devastate	Repair, construct
(20)	Deprive	despoil, divest	Restore, Renew
(21)	Deride	mock, taunt	Inspire, Encourage
(22)	Disdain	detest, despise	Approve, praise
(23)	Dissuade	Remonstrate, Counsel	Insite, Persuade
(24)	Denounce	Blame, boycott	Defend

(25)	Dense	Opaque, piled	Sparse, brainy
(26)	Eccentric	strange, abnormal	Natural, Conventional
(27)	Ecstasy	delight, exultation	Despair, Calamity
(28)	Efface	destroy, obliterate	Retain, Maintain
(29)	Eloquence	expression, fluency	Halting, Stammering
(30)	Encumbrance	hindrance, obstacle	Incentive, stimulant
(31)	Endeavour	undertake, aspire	Cease, quit
(32)	Fallacy	delusion, mistake	Veracity, Truth
(33)	Falter	stumble, demur	Persist, Endure
(34)	Fanatical	narrow-minded, biased	Liberal, Tolerant
(35)	Feeble	weak, frail	Strong, Robust
(36)	Ferocious	cruel, fierce	Gentle, Sympathetic
(37)	Gather	Converge, huddle	Disperse, Dissemble
(38)	Gloom	obscurity, darkness	Delight, mirth
(39)	Glut	stuff, satiate	Starve, abstain
(40)	Gorgeous	magnificent, dazzling	Dull, unpretentious
(41)	Gracious	courteous, beneficent	Rude, Unforgiving
(42)	Grisly	disgusting, atrocious	Pleasing, attractive
(43)	Humble	Meek, Timid	Proud, Assertive
(44)	Humility	Resignation, Fawning	Boldness, Pride
(45)	Hypocrisy	Deception, Pharisaism	Sincerity, frankness
(46)	Impenitent	Uncontrite, Obdurate	Repentant
(47)	Impulsive	Flaky, Impetuous	Cautious, Deliberate
(48)	Indifferent	Equitable, Haughty	Partial, Biased
(49)	Indigent	Destitute, Impoverished	Rich, Affluent
(50)	Incompetent	inefficient, unskilled	Dexterous, Skilled
(51)	Incongruous	inappropriate, absurd	Compatible, harmonious
(52)	Inevitable	unavoidable, ascertained	Unlikely, Doubtful
(53)	Infringe	violate, encroach	Comply, Concur
(54)	Ingenuous naive	undisguised,	Wily, Craftly
(55)	Insinuate	allude, hint	Conceal, Camouflage
(56)	Jejune	dull, boring	Interesting, exciting
(57)	Jovial	frolicsome, cheerful	Solemn, morose

(58)	Jubilant	rejoicing, triumphant	Melancholy, depressing
(59)	Judicious	thoughtful, prudent	Irrational, foolish
(60)	Just	honest, impartial	Unequal, unfair
(61)	Keen	sharp, poignant	Vapid, insipid
(62)	Kindred	relation, species	Unrelated, dissimilar
(63)	Knave	dishonest, scoundrel	Paragon, innocent
(64)	Knell	death knell, last blow	Reconstruction, rediscovery
(65)	Knotty	complicated difficult	Simple, manageable
(66)	Lavish	abundant, excessive	Scarce, deficient
(67)	Lax	slack, careless	Firm, reliable
(68)	Lenient	compassionate, merciful	Cruel, severe
(69)	Liable	accountable, bound	Unaccountable, apt to
(70)	Liberal	magnanimous, generous	Stingy, malicious
(71)	Malice	Vengefulness, grudge	Goodwill, Kindness
(72)	Mandatory	Imperative, requisite	Optional
(73)	Masculine strapping	Gallant,	Feminine, meek
(74)	Merit	Stature, Asset	Demerit, dishonor
(75)	Miraculous	marvelous, extraordinary	Ordinary, trivial
(76)	Novice	tyro, beginner	Veteran, ingenious
(77)	Noxious	baneful, injurious	Healing, profitable
(78)	Nullify	cancel, annul	Confirm, Uphold
(79)	Notion	Conceit, Apprehension	Reality, Concrete
(80)	Numerous	profuse, various	Scarce, deficient
(81)	Obstruct	impede, prevent	Hasten, encourage
(82)	Obscure	Arcane, Vague	Prominent
(83)	Obstinate	Stubborn, Adamant	Pliable, flexible
(84)	Obtain	Access, Inherit	Forfeit
(85)	Obvious	Evident, apparent	Obscure, ambiguous
(86)	Odious	Malevolent, obnoxious	Engaging, fascinating
(87)	Progress	Pace, Betterment	Retrogress, worsening
(88)	Prompt	Precise, Punctual	Slow, Negligent
(89)	Prudence	Vigilance, Discretion	Indiscretion
(90)	Pamper	Flatter, indulge	Deny, disparage

(91)	Paramount	foremost, eminent	Trivial, inferior
(92)	Quack	Impostor, deceiver	Upright, unfeigned
(93)	Quaint	Queer, strange	Familiar, usual
(94)	Quarantine	seclude, screen	Befriend, socialize
(95)	Quell	subdue, reduce	Exacerbate, agitate
(96)	Quibble	equivocate, prevaricate	Unfeign, plain
(97)	Raid	Incursion, Foray	Retreat, release
(98)	Rapidity	Quickness, Velocity	Inertia, languidity
(99)	Reason	Acumen, Bounds	Folly, Speculation
(100)	Rebellious	Restless, attacking	Submissive, Compliant
(101)	Rectify	Amend, Remedy	Falsify, Worsen
(102)	Subsequent	consequent, following	Preceding, previous
(103)	Substantial	Considerable, solid	Tenuous, fragile
(104)	Subvert	Demolish, sabotage	Generate, organize
(105)	Superficial	Partial, shallow	Profound, discerning
(106)	Sycophant	Parasite, flatterer	Devoted, loyal
(107)	Taboo	Prohibit, ban	Permit, consent
(108)	Taciturn	Reserved, silent	Talkative, extrovert
(109)	Tedious	Wearisome, Irksome	Exhilarating, lively
(110)	Temperate	Cool, moderate	Boisterous, violent
(111)	Tenement	Apartment, Digs	Breakeven, dislodge
(112)	Tenacious	Stubborn, Dodge	Docile, non- resinous
(113)	Throng	Assembly, crowd	Dispersion, sparsity
(114)	Utterly entirely	Completely, incomplete	Deficiently,
(115)	Umbrage	Chagrin, offense	Sympathy, goodwill
(116)	Uncouth	Boorish, Clownish	Elegant, Compensate
(117)	Urchin	Foundling, Orphan	Creep, Knave
(118)	Urge	Incite, Implore	Abhorrence, Abomination
(119)	Vain	Arrogant, egoistic	Modest
(120)	Vagrant	Wander, roaming	Steady, settled
(121)	Valor	Bravery, prowess	Fear, cowardice
(122)	Vanity	Conceit, pretension	Modesty, Humility
(123)	Venerable	Esteemed, honored	Unworthy, immature

(124)	Wield	Exert, employ	Forgo, avoid
(125)	Wile	Trickery, Artifice	Naivety, honor
(126)	Winsome	Beautiful, Comely	Alluring, Rapturous
(127)	Wilt	wither, perish	Revive, bloom
(128)	Yell	shout, shriek	Whisper muted
(129)	Yield	surrender abdicate	Resist, protest
(130)	Yearn	languish, crave	Content, satisfy
(131)	Yoke	connect, harness	Liberate, Release
(132)	Zeal	eagerness, fervor	Apathy, lethargy
(133)	Zenith	summit, apex	Nadir, base
(134)	Zest	delight, enthusiasm	Disgust, passive
(135)	Zig -zag	oblique, wayward	Straight, unbent

(3) Self Assessment Questions

In each of the following question, a word is given in capital letters followed by four alternative words marked a-d. Select from the alternatives the word nearest in meaning to the word given in capital letter.

(Q.01) DISTASTEFUL

- (a) Not delicious
- (b) Tasteless
- (c) Unpleasant
- (d) Useless

(Q.02) ACQUIESCE

- (a) Something liquid
- (b) Watery
- (c) Consent
- (d) To know someone

(Q.03) ESCALATE

- (a) Retard
- (b) Step up
- (c) Hamper
- (d) Oppose

(Q.04) CURB

- (a) Medicinal
- (b) Restriction
- (c) Participation
- (d) Hunger

(Q.05) FRACAS

- (a) Disagree
- (b) Debate
- (c) Exchange
- (d) Quarrel

Each of the following questions consists of a word printed in capital letters, followed by four words or phrases. Select the word or phrase that is most closely opposite in meaning to the capitalized word.

(Q.06) GRANDIOSE

- (a) Pretensions
- (b) Brilliant
- (c) Egoistic
- (d) Modest

(Q.07) EXTANT

- (a) Existing
- (b) Fashionable
- (c) Dynamic
- (d) Lost

(Q.08) PUNCTILIOUS

- (a) Formal
- (b) Careless
- (c) Observant
- (d) Moderate

(Q.09) PROFOUND

- (a) Superficial
- (b) Obscure
- (c) Intense
- (d) Hidden

(Q.10) SCARCE

- (a) Think
- (b) Enlarge
- (c) Plentiful
- (d) Mediocrity

(4) Model Answer of Self Assessment Questions

1 – c 2 – c 3 – b 4 – b 5 – d
6 – d 7 – d 8 – b 9 – a 10 – c

(5) Further Reading

- (1) Pal and Suri (English Grammar and Composition)
- (2) Wren & Martin (English Grammar and Composition)

1.1.10 – Idioms & phrases

(1) Introduction

Idioms are a collection of words or phrases which have a figurative meaning that is generally well established and known. So these words can't be taken at their literal meanings since they would sound farcical. Idioms, at times, seem grammatically unusual as well.

(2) Commonly used Idioms

Idiom : a manner of speaking that is natural to native speakers of a language

Every language has its own collection of wise sayings. They offer advice about how to live and also transmit some underlying ideas, principles and values of a given culture / society. These sayings are called "idioms" - or proverbs if they are longer. These combinations of words have (rarely complete sentences) a "figurative" meaning - they basically work with "pictures".

This list of commonly used idioms and sayings (in everyday conversational English) can help you to speak English by learning English idiomatic expressions. This is a list, which contains exactly 66 of the most commonly used idioms and their meaning.

(3) Smart Idioms

(01) A hot potato

Speak of an issue (mostly current) which many people are talking about and which is usually disputed

(02) A penny for your thoughts

A way of asking what someone is thinking

(03) Beat around the bush

Avoiding the main topic. Not speaking directly about the issue.

(04) Best of both worlds

Meaning: All the advantages.

(05) Cry over spilt milk

When you complain about a loss from the past.

(06) Curiosity killed the cat

Being Inquisitive can lead you into an unpleasant situation.

(07) Don't give up the day job

You are not very good at something. You could definitely not do it professionally.

(08) Don't put all your eggs in one basket

Do not put all your resources in one possibility.

(09) Hear it on the grapevine

This idiom means 'to hear rumors' about something or someone.

(10) Hit the nail on the head

Do or say something exactly right

(11) Kill two birds with one stone

This idiom means, to accomplish two different things at the same time.

(12) Last straw

The final problem in a series of problems.

- (13) Let sleeping dogs lie
Meaning - do not disturb a situation as it is - since it would result in trouble or complications.
- (14) Miss the boat
This idiom is used to say that someone missed his or her chance
- (15) Not a spark of decency
Meaning : No manners
- (16) Not playing with a full deck
Someone who lacks intelligence.
- (17) Once in a blue moon
Meaning : Happens very rarely.
- (18) Picture paints a thousand words
A visual presentation is far more descriptive than words.
- (19) Piece of cake
A job, task or other activity that is easy or simple.
- (20) Put wool over other people's eyes
This means to deceive someone into thinking well of them.
- (21) Speak of the devil!
This expression is used when the person you have just been talking about arrives.
- (22) Steal someone's thunder
To take the credit for something someone else did.
- (23) Take with a grain of salt
This means not to take what someone says too seriously.
- (24) Whole nine yards
Everything. All of it.
- (25) Wouldn't be caught dead
Would never like to do something
- (26) Your guess is as good as mine
To have no idea, do not know the answer to a question

(4) Some Importance Phrases

Noun Phrases

A noun phrase consists of a noun and all its modifiers.

Here are examples

- The bewildered tourist was lost.
- The lost puppy was a wet and stinky dog.
- The flu clinic had seen many cases of infectious disease.
- It was a story as old as time.
- The sports car drove the long and winding road.
- Saturday became a cool, wet afternoon.

Verb Phrases

A verb phrase consists of a verb and all its modifiers.

Here are examples

- He was waiting for the rain to stop.
- She was upset when it didn't boil.
- You have been sleeping for a long time.
- You might enjoy a massage.
- He was eager to eat dinner.

Gerund Phrases

A gerund phrase is simply a noun phrase that starts with a gerund.

Examples include

- Taking my dog for a walk is fun.
- Walking in the rain can be difficult.
- Strolling along a beach at sunset is romantic.
- Getting a promotion is exciting.
- Signing autographs takes time.
- Going for ice cream is a real treat.
- Singing for his supper was how he earned his keep.
- Getting a sore back was the result of the golf game.
- Pulling an all-nighter did not improve his test scores.
- Sailing into the sunset was the perfect end to the book.

Infinitive Phrases

An infinitive phrase is a noun phrase that begins with an infinitive verb.

Here are some examples

- To make lemonade, you have to start with lemons.
- I tried to see the stage, but I was too short.
- She organized a boycott to make a statement.
- To see Niagara Falls is mind-boggling.
- He really needs to get his priorities in order.
- The company decided to reduce hours for everyone.
- To donate time or money is an honorable thing.
- I went to Spain to study the language and culture.

(5) Self Assessment Questions

Choose from the answer choices given under each sentence the phrase or words that gives the same meaning as the words italicized in the given sentence.

(Q.01) An epidemic of plague had *broken out* in some villages of Maharashtra.

- (a) Eradicated
- (b) Spread
- (c) Ruined life
- (d) Disturbed normal life

(Q.02) When the thief saw the sentry at the main gate, he managed to *get off* from the attack.

- (a) Hide himself
- (b) Escape
- (c) Overpowered
- (d) Dodge away

(Q.03) Though defeated, Chechnya, the separatist republic of Russia, would not give in.

- (a) To yield
- (b) To negotiate
- (c) To succeed
- (d) None of these

(Q.04) The judge *took down* the evidence produced by Harshad Mehta, the chief accused in the securities scam.

- (a) Rejected
- (b) Recorded
- (c) Turned down
- (d) Accepted

(Q.05) The affection of his wife *bore him* up in the midst of all his problems.

- (a) To sustain
- (b) To deceive
- (c) To humble down
- (d) None of these

In each of the following questions, some words are given in italics, followed by four alternative words made a-d. Select from the alternatives the group of words or phrase that conveys, more or less, the meaning of the word given in the question.

(Q.06) Break up .

- (a) Adjourned
- (b) Closed/dispersed
- (c) Accumulate pieces
- (d) To crush

(Q.07) Bear through

- (a) Patience
- (b) Support
- (c) Experience
- (d) Sustain

(Q.08) Took off .

- (a) Remove
- (b) Start
- (c) Fly in sky
- (d) Adopt

(Q.09) To lay up

- (a) Live peacefully

- (b) To be cooperative
- (c) To tolerate
- (d) To be confined to bed

(Q.10) To come round.

- (a) To visit
- (b) To agree
- (c) To accept an argument
- (d) Casual visit

(6) Model Answer of Self Assessment Questions

1 – b	2-b	3-a	4-b	5-a
6 – b	7-b	8-a	9-d	10-b

(7) Further Reading

- (1) Pal and Suri (English Grammar and Composition)
- (2) Wren & Martin (English Grammar and Composition)

Unit 2 : Comprehension

Index

2.0 Objectives

2.1 Introduction

2.1.1 Objective Comprehension I

2.1.2 Solving Comprehension by IEI Formula

2.1.3 Self Assessment Questions

2.1.4 Model Answers of Self Assessment Questions

2.1.5 Further Reading

2.0 Objectives

After going through this unit the student will be able to

- Develop a selection of pre-reading strategies to improve the likelihood of comprehension.
- Develop key reading sub-skills such as skimming, scanning & identifying the main ideas of texts or paragraph and guessing vocabulary from context.
- Develop critical thinking skills.

2.1 Introduction

The purpose of reading is comprehension i.e. getting meaning from written text. A major goal of reading comprehension instructions, therefore, is to help students develop the knowledge, skills, experiences they must have if they are to be competent & enthusiastic readers. Thus unit focuses on improving the understanding ability of a student. It helps students in increasing their ability to read, understand, process and recall what was read. Model answer of questions is given with explanation which will be handy in understanding the idea of comprehension.

2.1.1 Objective Comprehension –I

Comprehension is an important test in most competitive examinations. Some of them have separate sections for comprehension where candidates have to work on several passages. Hence, it is important that due attention is paid to comprehension exercises.

Concept Summary

The word ‘comprehend’ means ‘to understand’. You are required to go through a passage, grasp its gist, and then answer the questions based on it. It involves the use of your vocabulary, your sense of language, your ability to locate meanings, your intelligence to assess the real spirit of the passage, and your capability to infer conclusions from the given content. You should remember that

your answers must be based on and confirmed that your answer must be based on and not by any outside source. Only in certain cases, the inference may take you outside the boundary of the passage but even then your answer must be a logical consequence of the information in the passage

It is advisable to improve your sense of language and stock of words by reading regularly and bringing new words in your day-to-day usage of language.

Though regular practice helps, while adopting the IEI (information –Elimination-Inference) formula, the following tips may prove useful.

IEI Formula

The words – information, elimination, and inference – may be used as the main keys.

Information

Every passage offers you some ‘information’. Some questions are straightforward and they may be answered from the information within the passage itself. In the two passage taken up for illustration below, refer to Questions 3 and 5 in Passage 1 and Questions 1, 2, 4, 5 and 6 in Passage 2. These questions can be answered on the basis of the information given in the passage.

The information in the passage may be direct or implied. For example, in Passage 1, Question 5 is based on direct information, and Questions 3 implied information.

Elimination

The process of ‘elimination’ entails saying no to alternatives on justifiable grounds until you have a positive answer. Questions 9 in Passage 2 in one such example. Usually, this process helps in answering questions of the ‘true or false’ category.

Inference

The word ‘inference’ means ‘to arrive at a logical conclusion’. Some questions which cannot be answered by information of elimination require the process of inference. Refer to Questions 3 and 7 in Passage 2

There are times when you may have to combine two of these keys together. For example, see question 4 in Passage 1 A and D can be eliminated in the first reading. B and C appear to be correct, but, if you combine ‘elimination’ with ‘inference’, you find the clue in the description that the lady takes a whole day in writing the postcard. Thus, B is eliminated and C becomes the correct choice.

Inference may be either simple or complex. For example, Question 1 requires simple inference.

Step 1

Read the Question

Step 2

Retain true-false, short, straight and data-based questions

Step 3

Underline answer for question retained

Step 4

Solve other questions by IEI Formula

Passage and the story of the lady illustrates the fact in the statement that whatever time is available for work, people tend to use up. But Question 2 requires complex inference. The person likely to take more time to do some work is: (a) a busy man (b) a man of leisure. Thought it seems

that (a) is the answer, the logical outcome of the contents in the passage points towards (b). The answer is a man of leisure. Complex inference therefore implies reasoning.

Thus it is now evident that different questions of a comprehension passage can be answered by any of the three clues separately and sometimes by combining them.

Further Tips

The IEI formula helps every candidate. However, those who have a sharp memory and can retain certain facts on the first reading may work a little differently to save further time. Instead of reading the passage first, you read the questions and try to retain some of them in your memory. Then while reading the passage you will be able to underline the answer and later tick the correct choice in a flash.

2.1.2 Solving Comprehension by IEI Formula

Passage 1

Read the following passage and answer the question based on it.

Work expands so as to fill the time available for its completion. The general recognition of this fact is shown in the proverbial phrase, 'It is the busiest man who has time to spare.' Thus, an elderly lady at leisure can spend the entire day writing a postcard to her niece. An hour will be spent in finding the postcard, another hunting for spectacles, half an hour to search for the address, an hour and a quarter in composition and twenty minutes in deciding whether or not to take an umbrella when going to the pillar box in the street. The total effort that would occupy a busy man for three minutes, all told, many in this fashion leave another person completely exhausted after a day of doubt, anxiety and toil.

- (1) What happens when the time to be spent on some work increases?
 - (a) The work is done smoothly
 - (b) The work is done leisurely
 - (c) The work consumes all the time
 - (d) The work needs additional time
- (2) Explain the sentence : 'Work expands so as to fill the time available for its completion'.
 - (a) The more work there is to be done, the more the time needed.
 - (b) Whatever time is available for a given amount of work, all of it will be used.
 - (c) If you have more time, you can do more work.
 - (d) If you have some important work to do, you should always have some additional time.
- (3) Who is the person likely to take more time to do a work?
 - (a) A busy man
 - (b) A man of leisure
 - (c) An elderly person
 - (d) An exhausted person
- (4) What is the total time spent by the elderly lady in writing a postcard?
 - (a) Three minutes
 - (b) Four hours and five minutes
 - (c) Half an hour
 - (d) A full day

(5) What does the expression 'pillar box' stand for?

- (a) A box attached to the pillar
- (b) A box in the pillar
- (c) Box office
- (d) A Pillar-type post box

Answers with explanation

- (1) Here the method of elimination applies and simple inference confirms it. (a) and (b) are eliminated at the first reading. The description that the lady who has enough leisure time takes the entire day in writing the postcard given us the clue that the correct answer is (c). This again is complex inference.
- (2) The answer here is (b). This can be found out through simple inference. A statement is made right in the beginning of the passage and the story of the lady illustrates the fact that whatever time is available for a work, people tend to use all of it.
- (3) Here, the answer is (b). It requires inference. The answer is to be inferred from the facts given in the passage that the more time you have, the more you will need. Therefore, the answer is arrived at through complex inference.
- (4) The answer is (d) and it is based on the information given in the passage.
- (5) The answer is (d). It can be derived through implied information. The lady has to go to the pillar box to drop her letter.

Passage 2

Joti, a gardener's son, was once invited to attend the marriage ceremony of a Brahmin friend. As he loved his friend dearly, he attended the function. The bridegroom was being led in a procession to the bride's house. The procession consisted of men, women and children mostly Brahmins. Joti was also walking along with the procession.

One orthodox Brahmin recognised him and was annoyed at the sight of a low caste boy walking with the Brahmins in the marriage procession. Unable to contain himself, he shouted, "How dare you walk along with us? You are not our equal. Get behind! Otherwise go away." Joti felt insulted. He left the procession and returned home.

He narrated the whole incident to his father with anger in his eyes. However, his father advised him to observe old customs. That night Joti could not sleep. He was assailed by the insult he had suffered as a result of years of discrimination inflicted on lower castes. He felt compelled to find a way to end caste discrimination. As the lower caste people were not educated, they had accepted this mental slavery for ages. Joti therefore resolved to revolt against this mental slavery and educate the lower caste people. He became the first Indian to start a school for the untouchables as well as a girls' school in Maharashtra. We recognise him today as Mahatma Phule.

(1) According to the passage, what has made low caste people accept mental slavery?

- (a) Poverty
- (b) Old customs
- (c) Apathy of change
- (d) Lack of education
- (e) Supremacy of the Brahmins

(2) What kind of a man was Joti's father?

- (a) A man of revolutionary ideas
- (b) One who advised him to start a school for the untouchables

- (c) A man who did not want Joti to break old traditions
 - (d) A man not in favour of Joti attending the marriage ceremony
 - (e) One who was also presents in the marriage procession
- (3) What did Joti do after he was insulted?
- (a) Left the procession and went to his friend
 - (b) Tried to take a revenge on his friend
 - (c) Decided not to join any such marriage processions in future
 - (d) Involved himself actively in the freedom movement
 - (e) Engaged himself in social service
- (4) Why did Joti attend the marriage?
- (a) On the advice of his father
 - (b) He was invited by the father of the bride
 - (c) The bridegroom was a good friend of Joti
 - (d) Not mentioned in the passage
 - (e) None of these
- (5) Why could Joti not sleep that night?
- (a) He had to attend the marriage of his friend
 - (b) He wanted to do something for the lower caste people
 - (c) The Brahmin insulted his friend
 - (d) His father was sick
 - (e) He was not getting any help for his school
- (6) Why was the Brahmin annoyed with Joti?
- (a) He left the marriage procession abruptly
 - (b) He insulted his friend
 - (c) He did not invite the Brahmin for the marriage procession
 - (d) He was an uninvited guest
 - (e) He was walking along with other Brahmins in the marriage procession
- (7) According to the passage, why did Joti quit the marriage procession?
- (a) He was asked accordingly by his friends
 - (b) He could not tolerate his insult
 - (c) He had to see his ailing father
 - (d) His father warned him against attending that marriage.
 - (e) He had no faith in such customary rituals
- (8) What does the author highlight in this passage?
- (a) Joti's contribution to the upliftment of the people of lower classes
 - (b) Poverty of lower class people in India
 - (c) Need for separate schools for girls
 - (d) Merits of caste system in India
 - (e) Need for unity among different sections of people in India

(9) Which of the following statement is true according to the passage?

- (a) The bridegroom was Joti's classmate
- (b) Joti's father was also invited to the marriage
- (c) Mahatma Phule started a school for the untouchables.
- (d) Joti did not say anything about the incident to his father
- (e) The Brahmin who insulted Joti was the bride's father

Here, when you read the question, you may retain number 1, 4, 5 and 6. You can remember as such

Question 1 : The cause of mental slavery,

Question 4 : The case of Joti attending the marriage,

Question 5 : Why couldn't Joti sleep that night; and

Question 6 : Why the Brahmin was annoyed with Joti.

Now, while reading the passage you can underline the answer to

Question 1 : 'no education';

Question 4 : 'a Brahmin friend';

Question 5 : 'what could he do for the equality of human beings'; and

Question 6 : 'How dare you walk along with us'.

When you read the alternatives, you will immediately tick the correct answers.

The answers to the rest of the questions are listed below:

Question 2 : the correct answer is (c), on the basis of the information in the passage.

Question 3 : the correct answer (e) can be identified by simple inference. The last lines help you locate the answer.

Question 7 : the correct answer (b) can be arrived at through simple inference.

Question 8 : the correct answer is (e) which could be arrived at by inference. Alternative (a) may also be an answer, but (e) is logically more viable.

Question 9: The correct answer is (c) – arrived at through the process of elimination. (a), (b), (d) and (e) are eliminated on the basis of the information given in the passage.

Passage 3

The last half of my life was spent at one of those painful epochs of human history, during which the world seemed to be getting worse; where past victories which had seemed to be definitive have turned out to be only temporary. When I was young, Victorian optimism was taken for granted. It was thought that freedom and prosperity would spread gradually throughout the world through an orderly process, and it was hoped that cruelty, tyranny, and injustice would continually diminish. Hardly anyone was haunted by the fear of great wars. Hardly anyone thought of the nineteenth century as a brief interlude between past and future barbarism.

(1) The author felt sad about the latter part of his life because:

- (a) He was nostalgic about his childhood
- (b) The world had not become prosperous
- (c) The author had not won any further victories
- (d) The world was painfully disturbed during that period of time

- (2) The victories of the past:
- (a) Brought permanent peace and prosperity
 - (b) Ended cruelty, tyranny and injustice
 - (c) Proved to be temporary events
 - (d) Filled men with a sense of pessimism
- (3) The word 'definitive' used in the passage means:
- (a) Defined
 - (b) Final
 - (c) Temporary
 - (d) Incomplete
- (4) During the Victorian age people believed that:
- (a) Strife would increase
 - (b) There would be unlimited freedom
 - (c) Wars would be fought on a bigger scale
 - (d) Peace would prevail and happiness would engulf the whole world
- (5) "A brief interlude between past and future barbarism" can be interpreted as:
- (a) A short period of time between past and future acts of savagery
 - (b) A short interlude between two great events
 - (c) An interval between cruel wars.
 - (d) A dramatic performance during wars

ANSWER WITH EXPLANATION....

- (1) The answer is (d). You can hit at the answer through inference. The clue is in the first sentence itself--'the world is getting worse'. The whole passage also implies that the last of the life of author was a period of turmoil.
- (2) The answer is (c) and it can be based on the information given in the passage: 'the nineteenth century was a brief interlude'.
- (3) The answer (b). both information and simple inference suggest this answer.
- (4) The answer is (d). It is based on information that can be inferred from the last two lines.
- (5) The answer is (a). The information is implied in the question itself through the word 'barbarism'.

The passage also confirms it.

Passage 4

It is not luck but labour that makes a man. Luck, says an American writer, is ever waiting for something to turn up; labour with keen eyes and strong will always turns up something. Luck lies in bed and wishes the postman would bring him news of a legacy; labour turns out at six and with busy pen and ringing hammer lays the foundation of competence. Luck whines, labour watches. Luck relies on chance, labour on character. Luck slips downwards to self-independence; the convection, therefore, is extending that diligence is the mother of good luck. In other words, a man's success in life will be proportionate to his efforts, to his industry, to his attention to small things.

- (1) Which one of the following statement sums up the meaning of the passage?
- (a) Luck waits without exertion, but labour exerts without waiting

- (b) Luck waits and complains without working while labour achieves success although it complains
 - (c) Luck is self-indulgent, but labour is selfless
 - (d) Luck often ends in defeat, but labour produces luck.
- (2) Which one of the following words in the passage indicates that the writer does not ultimately reject the element of Luck?
- (a) 'Luck....is ever waiting'
 - (b) 'Luck whines'
 - (c) 'Diligence is the mother of good luck'
 - (d) 'Luckwishes the postman would bring him news.'
- (3) Which one of the statements is true about the passage?
- (a) Luck is necessary for success
 - (b) Success depends only on hard luck
 - (c) Expectation of good luck always meets with disappointment
 - (d) Success is exactly proportionate to hard work.
- (4) "...Labour turns out at six and with busy pen and ringing hammer lays the foundation of competence." What does this statements mean?
- (a) Hard work of all kinds makes people efficient
 - (b) Labour lays the foundation of the building
 - (c) The writer and the labourer are the true eyes of the society
 - (d) There is no worker who works so hard as the labourer who begins his day at six in the morning.

ANSWER WITH EXPLANATION....

- (1) The answer is (d). It can be derived through inference. Elimination will also help. (a) and (b) are eliminated easily on the basis of information. (c) and (d) are of a general nature, but you may come to the right conclusion by arguing that labour is not always selfless. One does hard labour for a purpose. Again, remember the general hint that you should prefer a choice in such cases which includes the largest possibility.
- (2) The answer is (c). The answer can be arrived at by simple inference. This is the implication of the passage as well.
- (3) The answer is (d). The information is in the last sentence.
- (4) The answer is (a). The information given in the middle of the passage and simple inference will help. the reference to both pen and hammer implies that the meaning here includes all kinds of work. The pen stands for mental work and the hammer for the physical labour.

Passage 5

The news that the Indian Railways are going to incur a shortfall of Rs 1000 crore in their resources generation-and will, therefore, have to seek budgetary support to that extent – will not surprise many. That's a scenario that has been played out for years now, and the outcome, too, has been predictable-with the railway budget doing its duty by doling out public money. But it's time to look at the problem differently, in view of the current concerns of the government in economising its charity and the feeling that the railways have to stand on their own legs.

The Railways have, over the last few months, continued to experience an shortfall of Rs 85 crore pre month, a feature that could add to their woes if it continues. Fall in expected goods traffic,

in the rate per tonne and also a dip in passenger traffic have concerns for the Railways; the relevant point, however, is how the system and the government hope to tackle it.

Clearly, budgetary support should be considered only in the last instance, after various measures to both reduce expenditure and raise resources have been tried out. Consider subsidies on passenger traffic-the expenditure which really digs into the government's coffers. In fact, passenger traffic subsidy accounted for nearly 90 per cent of the railways' losses in 1992/93, with freight traffic subsidies taking up the rest.

Freight traffic subsidy cuts should prove more easy if this year's budget exercise is any indication. Till now, sixteen commodities were subsidised. In 1993/94, budget subsidy on four commodities were removed. Prices did not rise, there was little protest and now the Railways ought to be emboldened to do more. Reduction in passenger subsidies is more tricky given the dependence of such as large population, mostly poor, on the system and most governments have been reluctant to do much. In fact, passenger rates have been hiked very few times and that, too, only in recent years.

One area where the Railways could do a lot more pruning is in shutting uneconomic branch lines. For instance, in 1992/93 it was found that 144 branch lines contributed a loss of Rs 121 crore.

To its credit, however, the railways have been looking around for sources of funds other than the budget.

(1) Which of the following has the same meanings as phrase played out as it has been used in the passage?

- (a) Enacted
- (b) Repeated
- (c) Dramatised
- (d) Done
- (e) Predicted

(2) Which of the following is false regarding the railway operation?

- (a) Reduction in goods traffic is not a new phenomenon
- (b) Passenger traffic has shown an increase in recent years
- (c) Rates per tonne of goods carried has come down
- (d) Railways are aware of the problem of reduction in income
- (e) None of these

(3) How does the cut in freight traffic affect the shortfall?

- (a) By increasing the income
- (b) By reducing the expense
- (c) Simultaneously increasing income and reducing expense
- (d) By reducing dependence on the Central Government
- (e) None of these.

(4) Which of the following is correct regarding the shortfall in the Railways' resource generation?

- (a) It was higher than earlier year
- (b) It is happening for the first time
- (c) It was anticipated by most people
- (d) This is the largest shortfall ever to happen
- (e) None of these

- (5) How does the government expect to 'economise its charity'?
- By requiring the railways to be self-sufficient
 - By stopping the budget support
 - By showing its concern through the Railway ministry
 - By not doling out public money
 - By reducing the overall operation of the railways
- (6) Which of the following has the same meaning as the word dip it has been used in the passage?
- Drift
 - Showiness
 - Plunge
 - Reduction
 - Tardiness

ANSWERS WITH EXPLANATION....

- The answer is (b) – repeated. The word 'scenario' may suggest the word 'enacted' but here the emphasis is on 'four years now' and thus the real implication is repetition. Information and inference work together here.
- The answer is (b). It can be located by eliminating the alternatives one after another on the basis of information given in the passage.
- The answer is (e). The process of elimination will help you find it.
- The answer is (c). The answer can be located by information and may be confirmed by the process of elimination.
- The answer is (a). You can arrive at the answer through the process of complex inference only.
- The answer is (d). You can get it by simple inference. It is implied in the context

Self Assessment Questions

Passage No. 1

Read the following passage and answer the following questions on the basis of information provided in the passage.

Our body is a wondrous mechanism and when subjected to unusual stress over a period of time, it adapts itself to deal more effectively with that stress. Therefore, when you exert your muscles against resistance, they are forced to adapt and deal with this extraordinary work load. This is the principle of weight training. Strands of muscle fibres become thicker and stronger in response to the demands placed on them.

One of the great merits of weight training is the strength of your heart. During weight training, your heart is forced to beat faster and stronger in order to pump sufficient blood to the muscles being worked. In time, your heart, like your body, will adapt to this extra-workload by becoming stronger and more efficient. Since your body needs a given amount of blood to perform its daily tasks your heart will now need fewer beats to pump the same quantity of blood. Sounds good? There's more. Your entire circulatory system is given a thorough workout every time you exercise, which increases its overall efficiency. Even the neural paths from your brain's command centres to each individual muscle become more effective, enabling easier recruitment of muscle fibres for carrying out physical tasks. In essence, your body becomes a well-oiled and finely-tuned piece of machinery, whirring along without any break-down. In today's stress filled world, you need all help you can get.

- (1) What is the principal training of weight lifting?
 - (a) Adapting the body to muscle force
 - (b) Adapting muscles to force implied on them
 - (c) Disposing extra-workload
 - (d) Mechanised response to external conditions
- (2) What affects the nature of muscle fibres?
 - (a) Intensity of workload
 - (b) Alimentary system
 - (c) Nutrition
 - (d) Stress imposed on them
- (3) How does the heart become stronger owing to physical exercise?
 - (a) Thorough acclimatization
 - (b) Naturalisation
 - (c) Adapting to excessive workload
 - (d) By accelerating the circulation of blood
- (4) How much blood does the heart pump at the same number of heartbeats, when exposed to excessive streets?
 - (a) Same quantity
 - (b) Less than before
 - (c) More than normal
 - (d) None of these
- (5) What happens to our body due to physical exercise?
 - (a) More efficient
 - (b) Less efficient
 - (c) Efficiency of the body remains the same
 - (d) None of these

Passage No. 2

The task which Gandhiji undertook was not only the achievement of political freedom but also the establishment of a social order based on truth and non-violence, unity and peace, equality and universal brotherhood, and maximum freedom for all. This unfinished part of his experiment was perhaps even more difficult to achieve than the achievement of political freedom. Political struggle involved fight against a foreign power and all one could do was either join it or wish it success and give it his moral support. In establishing the social order of this pattern, there was a lively possibility of a conflict rising between groups and classes of our own people. Experience shows that man values his possession even more than his life because in the former he sees the means for perpetuation and survival of his descendants even after his body is reduced to ashes. A new order cannot be established without radically changing the mind and attitude of men towards property and, at some stage or the other, the 'haves' have to yield place to the 'have-nots'. We have seen, in our time, attempts to achieve a kind of egalitarian society and the picture of it after a kind of egalitarian society and the picture of it after it was achieved. But this was done, by and large, through the use of physical force.

In the ultimate analysis, it is difficult, if not impossible, to say that the instinct to possess has been rooted out or that it will not reappear in an even worse form under a different guise. It may even be that, like a gas kept confined within containers under great pressure, or water held by a big

dam, once a barrier breaks, the reaction will one day sweep back with a violence equal in extent and intensity to what was used to establish and maintain the outward egalitarian form. This enforced egalitarianism contains, in its bosom, the seed of its own destruction.

The root cause of class conflict is possessiveness or the acquisitive instinct. So long as the ideal that is to be achieved is one of securing the maximum material satisfaction, possessiveness can neither be suppressed nor eliminated but will grow on what it feeds. Nor will it cease to be such – it is possessiveness, still, whether it is confined to only a few or is shared by many.

If egalitarianism is to endure, it has to be based not on the possession of the maximum material goods by a few or by all but on voluntary, enlightened renunciation of those goods which cannot be shared by others. This calls for substitution of spiritual values for purely material ones. The paradise of material satisfaction, that is sometimes equated with progress these days neither spells peace nor progress. Mahatma Gandhi has shown us how the acquisitive instinct inherent in man could be transformed by those who 'have' for the benefit of all those who 'have not' so that, instead of leading to exploitation and conflict, it would become a means and incentive for the amelioration and progress of society, respectively.

- (1) According to the passage, egalitarianism will not survive if
 - (a) It is based on voluntary renunciation
 - (b) It is achieved by resorting to physical force
 - (c) Underprivileged people are not involved in its establishment
 - (d) People's outlook toward is not radically changed
- (2) According to the passage, why does man value his possession more than his life?
 - (a) He has an inherent desire to share his possessions with others
 - (b) He is endowed with the possessive instinct
 - (c) Only his possessions help him earn love and respect from his descendants
 - (d) Through his possessions he can preserve his name even after his death
- (3) According to the passage, which was the unfinished part of Gandhiji's experiment?
 - (a) Educating people to avoid class conflict
 - (b) Achieving total political freedom for the country
 - (c) Establishment of an egalitarian society
 - (d) Radically changing the mind and attitude of men towards truth and non-violence
- (4) Which of the following statements is 'not true' in the context of the passage?
 - (a) True egalitarianism can be achieved by giving up one's possession under compulsion
 - (b) Man values his life more than his possessions
 - (c) Possessive instinct is a natural part of the human being
 - (d) In the political struggle, the fight was against the alien rule
- (5) According to the passage, true egalitarianism will last if?
 - (a) It is thrust upon people
 - (b) It is based on truth and non-violence
 - (c) People inculcate spiritual values along with material values
 - (d) 'haves' and 'have-nots' live together peacefully

Passage No. 3

The first thing the children wanted to do at the zoo was to ride the elephant. They were frightened as they climbed the ladder to take their seats on the swaying back of the huge beast. Elephants seem

awkward creatures as they move along heavily, their legs covered with loose folds of tough skin and their trunk swinging from side to side in search of food or drink. An elephant has great strength in its trunk, and can drag heavy loads with ropes, but it can also use its trunk to pick up small articles such as coins or nuts from the ground.

After their ride on the elephant, the children went to see the lions and tigers. Crowds of people stood watching, protected from the cruel beasts by the strong metal bars of the cages.

From there, they went to see the monkeys. Those merry creatures were jumping about the rocks, swinging on the wires of their cages, or begging for nuts from the passers-by. If anyone annoyed them, they would scold him angrily and beat their chests with their hands.

In the end, they saw some curious creatures like the giraffe with its long neck and the camel with its short beard.

- (1) Which of the following is the reaction of monkeys when they get irritated?
 - (a) They jump about the rock
 - (b) They swing on the wire of the cage
 - (c) They beat their chest
 - (d) They beg from visitors
- (2) The cages of lion are made of strong metals bars in order to
 - (a) Protect visitors from the lions
 - (b) Protect lions from other animals
 - (c) Ensure the durability of the cages
 - (d) Enable the visitors to see the lions
- (3) Which of the following is the chief function of the trunk of the elephants?
 - (a) Picking up small articles like coins from the ground
 - (b) Swaying from side to side
 - (c) Dragging heavy loads
 - (d) Eating food and drinking water
- (4) The children were afraid of riding on the elephant as
 - (a) The elephant looked awkward
 - (b) The back of the elephant was swaying
 - (c) The trunk of the elephant was swinging
 - (d) The elephant was dragging heavy loads
- (5) Which of the following is a ferocious animal?
 - (a) Giraffe
 - (b) Elephant
 - (c) Camel
 - (d) None of these

Passage No. 4

To those who do listen, the desert speaks of things with an emphasis quite different from that of the shore, the mountain, the valley, or the plains. Whereas these invite action and suggest limitless opportunity and exhaustless resources, the implications and the mood of the desert are something different. For one thing, the desert is conservative, not radical. It is more likely to provide awe than to invite conquest. The heroism which it encourages is the heroism of the endurance, not that of conquest. It brings man up against his limitation, turns him in upon himself and suggests values

which more indulgent regions suppress. Sometimes it induces contemplation in men who have never contemplated before. And of all the answers to the question—what is a desert good for—‘contemplation’ is perhaps the best.

- (1) In order to receive the desert’s message, the beholder needs to be
 - (a) Courageous in his reaction
 - (b) Conservative in his responses
 - (c) A good listener
 - (d) Sensitive to nature
- (2) The desert is unique among landscapes in that it encourages only
 - (a) Contemplation
 - (b) Indolence
 - (c) Heroic endeavour
 - (d) Adventurous spirit
- (3) If one responds with insight to the mood of the desert, it evokes
 - (a) An inclination for deep thought
 - (b) The possibility of unending resources
 - (c) The desire for heroic conquest
 - (d) A sense of intense revulsion
- (4) The writer calls the desert ‘conservative’ rather than ‘radical’ because it provides an environment that
 - (a) Inspires man to explore it
 - (b) Offers unlimited opportunity to conquer
 - (c) Tests one’s endurance
 - (d) Makes one gloomy
- (5) What does the phrase “it brings man up against his limitations” mean?
 - (a) It makes man feel hopeless about his limitations
 - (b) It makes man aware of his limitations
 - (c) It compels man to fight against his limitations
 - (d) It persuades man to overcome his limitations

Passage No. 5

The best way of understanding our won civilisations to take an ordinary sort of day in the life of an ordinary sort of man, myself for instance and to see what he does. My home is in London. I get up in the morning when an alarm clock rings on the table by my bed. It is quite a complicated machine and works perfectly. I get into a hot bath, the water for which has been heated by gas. The gas is supplied by the Gas Board for the area in which I live; it is part of national system. The water is supplied by the City Water Board. After bathing, I shave—the water for my shave comes from a kettle which has been heated by electricity. As far as I am concerned, what happens is very simple: I put a plug in the wall and put on the switch and the electricity does the rest. I use a safety razor, the blade of which, made of very finely tempered steel, has been cut, together with millions of other blades, by machines. The clothes which I put on have also been spun and woven largely by steam

- (1) The ‘I’ in this passage represents:
 - (a) A common man
 - (b) A rich person

- (c) An automation
- (d) A robot
- (2) The ideal way of understanding a civilisation is
 - (a) To read its literature
 - (b) To see how the people shave, bathe and dress
 - (c) To assess its technological progress
 - (d) To study the daily routine of an ordinary person
- (3) The 'complicated machine' in the passage refers to
 - (a) An electric kettle
 - (b) A safety razor
 - (c) An alarm clock
 - (d) Gas
- (4) The gas being 'supplied by a national system' mean that
 - (a) It is supplied by a nationalist government
 - (b) It is supplied only nationally and not internationally
 - (c) It is supplied all over the country by a central agency
 - (d) It is supplied to only those who believe in a national system
- (5) The kind of life experienced by the writer is representative of
 - (a) An advanced urban society
 - (b) A rural society
 - (c) A semi-urbanised society
 - (d) A socialist society

2.1.3 Model Answers of Self Assessment Questions

Passage 1

1 – b 2-d 3-c 4-b 5-a

Passage 2

1 – d 2-d 3-d 4-b 5-c

Passage 3

1 – c 2-a 3-d 4-b 5-d

Passage 4

1 – d 2-a 3-a 4-c 5-d

Passage 5

1 – a 2-d 3-c 3-c 5-a

2.1.4 Further Reading

- (1) Pal and Suri (English Grammar and Composition)
- (2) Wren & Martin (English Grammar and Composition)
- (3) Hari Mohan Prasad & Uma Rani Sinha
(Objective English for Competitive Examination)

Unit 3 : Essay Writing

Index

3.0 Objectives

3.1 Introduction

- 3.1.1 Step-by-Step Guidance to write an Essay
- 3.1.2 Model Essays
- 3.1.3 Further Reading

3.0 Objectives

After studying this unit the student will be able to –

- Pursue independent research on a focused topic.
- Develop the skills of creative and critical thinking
- Engage in a systematic process of research appropriate to the subject
- Experience the excitement of intellectual discovery.
- Apply the analytical & evaluative skills appropriate to the subject.

3.1 Introduction

Author E.M. Forster once said, ‘How do I know what I think until I see what I say?’

Writing ability shows the capability of one’s own thought power & opinions’ in ways that may surprise even the writer itself. An essay is a good method to embed all the facts & figures together which had been received from different sources. It requires simplicity in explaining the complex idea. It is an opportunity for the students to use their imagination, produce words out of the picture they have had in their minds and pen them down in a creative fashion. This unit will help student to develop a sound essay writing skills and raise their capability of redrawing their own thought process and opinions in an attractive manner.

3.1.1 Step-by-Step Guidance to write an Essay

So your teacher assigned another essay to write. Does the mere thought of putting pen to paper – or fingers to the keyboard – send shivers down your spine? For many students in elementary, middle or high school, it does, but writing an essay shouldn’t be intimidating. As long as you know the basic steps of essay writing, you should be well-equipped to handle any essay topic.

Determine What Type of Essay It Is

There are many different types of essays you might be asked to write in elementary, middle or high school. Some of the most common include narrative, expository, argumentative, persuasive, comparative and literary. Are you presenting an overview or telling a story about the topic (narrative) or are you providing an analysis (expository)? Do you have to convince the reader to adopt a certain

point of view or to take a particular action (persuasive)? Are you writing an essay about a book you read (literary)? Determining the type of essay is the first step to writing a targeted essay.

Create an Essay Outline

An essay outline is your road map. It will guide you through to the finished product. When you create an outline, you organize your thoughts about your topic. First, write your topic at the top of the page. Then list all the points or arguments you want to make about the essay topic. Finally, list the facts, examples and statistics that support those points or arguments.

Develop a Thesis Statement

Your thesis should inform the reader what point you will be making or what question you will be answering about the topic. In other words, it is a prelude to your conclusion. A thesis statement should be as specific as possible and address one main idea. Strong theses also take a stand or illustrate the controversial nature of a topic.

Introduce Your Topic

The first paragraph of your essay will introduce your topic and provide direction for the entire essay. The introduction should discuss your main idea, or what the essay is about, then state your thesis and points or arguments that support your thesis.

The introduction also sets the tone for your essay, and you want to grab the reader's attention with interest and clarity. To capture the reader's attention, you can make a challenging claim about the topic or present some surprising (but factual) information.

Write the Body of the Essay

The body of the essay provide details for the points in your introductory paragraph that support your thesis. Take the points you listed in your introduction and discuss each in one body paragraph. First, write a topic sentence that summarizes your point then explain why you feel the topic sentence is true. Finally, support your argument with evidence such as facts, quotes, examples and statistics.

Present Your Conclusion

The conclusion summarizes the essay and gives the reader closure. In three or four concise sentences, you should reiterate your thesis and review the main points of the body of the essay. Just be sure not to restate your previous words exactly. You can even briefly describe your opinion of the topic. Your final sentence should uphold your main idea in a clear and compelling manner.

Just remember to tackle each step one at a time. Some people do better when they work backwards from the conclusion. Write a rough draft of your essay first – don't try to get it perfect the first time through. After you finish your rough draft, proofread it thoroughly and revise until you have a strong, informative essay.

Interactive Essay Writing Classes

Online lessons like Time4Writing's essay writing classes can help children build and strengthen the foundation for strong essay writing skills in elementary school, middle school, high school and beyond. These interactive essay writing classes build basic writing skills, explain essay types and structure, and teach students how to organize their ideas.

Time4Writing is popular as a writing homeschool curriculum, for afterschool enrichment, for remediation, and as a summer school alternative. All of Time4Writing's online lessons are led by certified writing teachers who provide valuable feedback after every writing assignment.

The purpose of an essay is to present a logical, reasoned argument in response to a specific question. An effective structure helps your argument to unfold clearly to the reader. You want your

response to be focussed and progressive, rather than just a jumble of ideas. This guide suggests some ways of planning and structuring your essays.

The process of essay planning Everybody works in a different way, so you need to find a planning and writing process that suits you. However, it is important not to leap too quickly from research to writing. It is worth giving some thought to how you will order your ideas, and what the central argument of your essay will be. On the next page you will find a suggested process for planning an essay. You may wish to reflect on your own process and consider whether it is working. Have you had any feedback from your tutors about poor structure or lack of a focussed argument? If so, do you need to spend more time thinking about the thread that will run through your essay?

A few questions to ask yourself when planning your essay Do I understand what my assignment question is asking? What is my instinctive response to the question? What do I already know that is of relevance to the question? What else do I need to find out? What have other scholars written on this topic and do I agree/disagree with them? What is the main point I want to argue or put across in this essay? What reasons do I have to support my main argument or message? (ie, why should my reader believe me?)

Suggested stages of essay planning

Break down the different parts of your assignment question. Figure out what the task word means (eg, discuss, argue, describe) and identify specifically what you need to write about. If the question is very broad and general, decide which aspects to focus your answer around.

Mind map everything you already know about the topic. Try to identify what your instinctive response to the essay question is. Identify some research questions to guide your reading.

Research! Be sure to keep track of where you have obtained information from. Engage with what you are reading, asking questions and challenging points of view. Only note things that are relevant to your essay title. You don't need to include everything about the topic.

From your research, identify key points that will help you to answer the question. You could pool these together in a mind map, or on a large piece of paper, or typed document. Then you need to start organising the points. Which are related? Which are counter-arguments? Begin to group ideas. You should also decide what the over-arching argument of your essay is going to be, based on the evidence you have gathered and analysed.

Now decide on a logical order for your points. You could summarise each point on a separate card or sticky note and physically move them around until you have found the best flow. You will find your own method, but the key thing is to be aware of the progression of your argument. How does each point link to the one before it and the one after? How will your paragraphs build your argument? Don't forget to guide your reader through, communicating with them at every step

Key structuring conventions to be used: Group similar ideas together rather than jumping around. Individual paragraphs should be differentiated typographically ie, by indenting or by allowing additional line spaces between (check whether your school has a preference). Each paragraph should make only one main point. Think of paragraphs as mini-essays. Start with a topic sentence to introduce the main point of the paragraph; explain that point further; provide evidence for the point; interpret/analyse the evidence; then summarise the point and indicate how it links into your overall argument. Each paragraph should link to the next using transition words or phrases – such as 'alternatively,' 'consequently,' 'as a result'; 'furthermore...' The paragraphs should be placed in a logical and consistent order. Play around with them until you get the best flow. They should feel progressive rather than list-like.

Conclusion It is useful to know what you want to argue before you begin to write. State your argument in your introduction, and then spend the rest of the essay presenting the reasons and evidence that make it valid. Give some thought to the order in which you present these: what would be the clearest and most convincing way to sequence your line of reasoning?

3.1.1 Model Essays

Sustainable Development

Sustainable development (SD) refers to a model of human development in which resource use aims to meet human needs while preserving the environment so that these needs can be met not only in the present, but also for generations to come.

The term ‘sustainable development’ was used by the Brundtland Commission (1987) which coined what has become the most often-quoted definition of sustainable development “development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.”

Sustainable development does not focus solely on environmental issues. The United Nations 2005 World Summit Outcome Document refers to the four ‘interdependent and mutually reinforcing pillars’ of sustainable development as including: economic development, social development and environmental protection. The fourth pillar is indigenous people and culture.

Proponents of Sustainable Development argue that it provides a context in which overall sustainability is improved where cutting edge Green development is unattainable. For example, a cutting edge treatment plant with extremely high maintenance costs may not be sustainable in regions of the world with fewer financial resources.

An environmentally ideal plant that is shut down due to bankruptcy is obviously less sustainable than one that is maintainable by the community, even if it is somewhat less effective from an environmental standpoint.

During the last ten years, different organisations have tried to measure and monitor the proximity to what they consider sustainability by implementing what has been called sustainability metric and indices. Sustainable development is said to set limits on the developing world. While current developed countries pollute significantly during their development, the same countries encourage developing countries to reduce pollution, which sometimes impedes growth

Environmental sustainability is the process of making sure that the current processes of interaction with environment is pursued with the idea of keeping the environment as pristine as naturally possible based on ideal-seeking behaviour. An ‘unsustainable situation’ occurs when natural capital (the sum total of nature’s resources) is used up faster than it can be replenished.

Sustainability requires that human activity only use nature’s resources at a rate, which they can be replenished naturally. Inherently, the concept of sustainable development is intertwined with the concept of carrying capacity. Theoretically, the long-term result of environmental degradation is the inability to sustain human life. Such degradation on a global scale could imply extinction for humanity.

Technology cannot replace Manpower

The world in which we are living is full of technology. Technology is a contribution of human being, and this technology is helping us today by making our work easier.

Our grandfathers have witnessed all these changes. From covering great distances by foot to travelling by air, sending letters across the land to receiving mails just in seconds, from using the gold and silver coins to the invention of plastic money, from sending balloons to the space to sending drones on the largest moon of Saturn, from managing paper work to uploading them on the internet and other such sources, from servants to robots, everything today has changed.

These are all the gifts of technology to humans. Look around the world today; this is a technology driven world full of gadgets, devices, transport facilities, medical facilities, banking etc. But do these changes and inventions happen on their own? NO, human mind is behind all these technological advancement. It was a human mind which could question the traditional way of doing things and made the things easier for everyone.

The humans are bestowed with a great gift by nature and that is the human brain which is capable of doing wonders. The things which makes our life easy were made by prolong efforts of the great inventors of all the time. Therefore, though technology contributed a lot to the mankind, can even reduce the man power but it can never replace the man power. We can say that, technology and manpower complement each other.

Importance of Technology

The advancements and the progress which we see today is the gift of science, whether in the field of science, space, health, defense and computer etc. but the credit goes to the humans who thought in such a way of doing things. In the field of science, we have many gadgets today which help us in making our work easier. In space, we did a lot.

Like finding about the atmosphere of other planets, sending astronauts to the moon, placing satellites which orbit around the earth, the research about the possibility of life at other planets, and the list go on. The human's today, live a longer and a secured life as compared to the older times.

The invention of different vaccines has eradicated many deathly diseases. The average age of a human has also increased with better medical facilities and getting the medical help instantly. The child mortality rate has also drastically reduced. Cure of many life taking diseases are also available with the humans.

Many techniques came up for surgeries. In the area of defense, the countries are spending enormously for the security of the nation. Every country is equipped with everything technology which is required in today's world. The satellites are so powerful that they can detect any unlawful thing happening.

The missiles are ready to counter the weapons of enemy nations before they enter the land. The helicopters, tanks, fighter jets, ships, carriers etc. are present for the defense of the nation. The information and technological department is one of the most successful departments. This is not the end, the development process in all the fields continues and they are trying to make it even better and effecting by correcting the little flaws in their making.

Since industrial revolution the humans have encountered many new form of doing the same thing. The manual power was taken over by the steam power, after that electricity stepped in making the task much easier. The electric power helped in mass production. This revolution changed the scope of human labor dramatically and led to globalization and division of work. There have been many rapid advances in manufacturing and artificial intelligence.

Today technology is in every part of human life. The technology has helped in eliminating the need of middle man between consumers and machines. This has been a disadvantage for the low skilled and low paid workers. We are already in an era where we are facing acute employment shortage and now in the favour of high tech automation, many jobs will slowly phase out.

Like we know that self driving cars will eliminate the need of drivers, the pizza delivery through drones has reduced the delivery burden of the restaurants. These drones will also cut off the postal services. But the best part of all these technological advantage is they are made by human brains and their skills and they work under their supervisions only. Therefore, they cannot take a place of human being.

The Role of Humans

Today we are just a click away from getting what we need. Can this technology click for us? No, we all need a human hand to make the technology do things for us. Though we have much today, like the artificial intelligence, translations of languages, increase in the food production, biotechnology, genetic engineering, but a human being is always needed to supervise the technology.

The companies and the factories are in favour of less labour force and more up gradation in the technology. They are replacing the manpower with newly developed technologies. This makes their

work easier and they have larger production at cheap prices. Many places we even find that robots are replacing the labour and house maids for household work.

Nothing new in this, humans are just evolving over time. At earlier days, skilled labours were imported, then there was a time when there were found in the vicinity of the household, now the humans themselves are making the robots for making their work easier.

We can even say that the advancement in the technology which we encounter today is happening because of the human thinking. These things operate according to the instruction of a human. They are brainless body formed with different materials which needs proper care. A human body can find out that something is wrong with it, but these structures need humans to look into the matter. Technology can support the functioning of the humans but it can never replace it.

We are acquaint with the names of many scientists and their inventions like, the telescope of Galileo, the steam engine of James Watt, the light bulb of Thomas Edison, the car by Henry Ford, the air plane by the Wright Brothers, the Raman effect, the huge missiles by Dr. A.P.J Abdul Kalam and the list goes on.

They did these inventions when the people were now aware of the term technology. They had minimum resources in which they worked hard. These inventions were made for making the things easier. These people will always overpower the technology because they gave birth to the technological era.

Their brains worked more than what technology provides us today as they had the courage to question thing and had the determination to work for the betterment of the civilization. Formulating this technology is not a work of a single night. The human brain has been adding a lot to technology according to the needs of the dynamic world. If the technology was more powerful than a human brain, then technology could have never went obsolete. They could have up graded themselves, but this could not happen as their existence is because of a man power.

Can creator overpower creator?

A human decision making power is stronger than a computer. The decision of a human being is based on intelligence as well as values and experiences. Computer is one of the most intelligent devices of all times and this intelligence is filled by the intelligence of human being, and thus a computer can never attain the qualities that humans possess.

A computer can do many tasks that a human is incompetent to do but, acquiring the experiences and the values are not their cup of tea. Even for efficient use of technology and for increasing the productivity a human mind is must.

Dreams which should not let India sleep

T.E.Lawrence, a British archaeologist, army officer, diplomat and writer once said that, “all men dream, but not equally. Those who dream by night in the dusty recesses of their minds, wake in the day to find that it was vanity: but the dreamers of the day are dangerous men, for they may act on their dreams with open eyes, to make them possible”.

This aptly sums up the real meaning of dream. Only those dreams come true which are nurtured with strength, patience and passion to reach for the stars to change the world. The dream a person dream alone is just a dream but, a dream if all Indian dreams together this will be termed as a reality.

India is struggling with many problems and it can only develop when all these problems are tackled with a strategy. And dream does not become reality through magic; it takes sweat, determination and hard work.

The dream of independence, which the citizen saw from open eyes, became true on 15th August, 1947. The 200 year long struggle ended with colours of victory. India has come a long way since independence. India is heading towards becoming successful and is working hard to influence other in the international field.

But, for becoming a super power, the country needs to strengthen itself internally and externally by removing the paradoxes that hampers the growth. There are several other problems which India is facing and we need to overcome them.

The status of women in ancient times was much better. Women during the Vedic period enjoyed equal status with men in all aspects of life. Works by ancient Indian grammarians such as Patanjali and Katyayana suggested that women were educated in the early Vedic period.

Along with the invasion of the country by the Muslims, the position of women declined further. In many cases the Hindu girls were given in marriage before the age of nine or ten. This also clearly indicated that the Hindu girls were denied education. In freedom struggle also, women were not given prominent place.

There were only few females who were given place in the freedom struggle. Today, there are many provisions in the Constitution of India, and government has formulated many laws from time to time for uplifting the status of women in India but proper implementation is still a dream.

We can now conceptualize and implement the cheapest way to reach mars but our girls fail to successfully complete the journey from a mother's womb. Women are often subjected to domestic violence, lack of education, lack of medical resources, female feticide etc. Women are not safe whether they are inside the house or are working outside.

Rape the number of rape cases are increasing day by day. Even the parent who is liberal to their female child and wants to educate them hesitates to send them to big cities. Though the condition has improved, but women are not as independent as men.

The government enacts laws to ensure that women get a proper system of redressal and their rights are not curbed. Some of these laws are:

- Prevention of Children from Sexual Offence Act, 2012
- The Domestic Violence Act, 2005
- Sexual Harassment of Women at Work Place Act, 2013

Every citizen is working hard today to achieve success, but some adopts a path which diverts them from the normal cause of action. The constitution provides equal opportunity to all irrespective of caste, colour, creed, sex etc. based on their skills and knowledge. But people use unfair means to achieve what they desire.

Corruption is rooted in every department of government and private sector. The political parties are involved in corruption. The virtues of honesty have declined. Those who are involved in corruption and related activities forget that they are satisfied in short run and in long run their life will be full of tensions.

The substantial deposits in the Swiss Bank are an example of black money. Today, the universities are also corrupt. They take handsome amount from those who do not deserve any seat. This valuable seat which should be given to a deserving candidate is wasted and sold for money. Corruption is a deeply rooted problem and we are its only solution. We should know the implications of it and should stop corruptions.

The Pulwama attack, the Uri attack, the Naxalite the Mumbai attacks, attacks are a few examples that terrorism is a threat over the peace of the country. We are affected by the cross border terrorism. Infiltration of terrorists from Kashmir and Bangladesh border is generating a lot of violence and panic among people.

Our brave soldiers are losing their lives countering the enemy attacks. India already invest much in defense and related fields. These resources could have been applied somewhere else if terrorism was not the problem for the country. Terrorism is a global issue and nations are trying to counter this but there is still a need for an international body to counter the problem of terrorism. Therefore, we need a terror free society which can sleep peacefully.

An economically prosperous nation is the one which has no poor population, equal opportunities to everyone, affordable access to basic amenities of life, a speedy health care facility at cheap rates, a power full currency, no problem of hoarding and inflation, availability of food for everyone etc.

Today India is the fastest growing economy of the world and has been ranked third according to the Gross Domestic Product. But this growth is also insufficient to reach the equitable distribution of income among its people. A large section of the society is still living under the poverty line. The agriculture product of India stands third in the world but still we encounter the problems of suicide and hunger of the farmers. These problems need special and urgent attention.

The Government of India is trying its hardest to increase the literacy rate of the country, but even after putting all the efforts it still lack behind. The government started the Mid-day meal policy to attract more children and this strategy is getting a good response. But still there are many hurdles which stop children from coming to school.

Like in villages the girls are not allowed to go outside their houses and are taught to be good mothers. Small girls are married off at a tender age and their path of education is blocked with many other household responsibilities. The light of education is yet to be reached to grass root level of the society.

The education system of India is very theoretical which do not provide much opportunity for research works. We have the best institutions like the IIT, IIM, AIIMS etc which are capable of generating world class professionals but they also lacks in government funding for the purpose of research and development.

Problem of hunger and malnutrition is a matter of concern. The conditions of the government hospitals are pitiable. There is no availability of proper facilities. The prices of health care at reputable institutions are reaching skies. People die every day due to lack of availability of medical aid.

The Mangalyaan mission is the first inter planetary mission which was successfully accomplished by the Indian technological developments. India accomplished this mission in its first attempt. This accomplishment brought glory to our nation. The missiles and other advancement has brought in a lot of praise from all over the world.

Though we did a lot in the field of technological and scientific development, still we lack behind the powers such as Russia and USA. We are dependent on other developed countries for weapons, machinery, aircraft's, fighter planes, carriers etc.

The government needs to boost up creative thinking and encourage research and innovation. With the efforts of the government make in India movement, the country is making its first indigenous Air Craft Carrier 1 at Cochin Shipyard in Kochi. It is the first aircraft carrier to be built in India. This is just one example; the government has been encouraging the native people to develop in India.

The scarcity of employment is one of the major issues of the country. Ever year India is producing large amount of scholars but there is inadequate infrastructure to provide them job. The industrial sector needs to be developed so that the jobs increase and other ways to get jobs also open up.

We need to look into this problem and find solutions for it because the dream of equitable distribution of income and resources would never be accomplished.

The dreams could only be accomplished if all the citizen of the nation contribute in them. Dr. A.P.J. Abdul Kalam once said that Dream is not what you see in sleep, is the ting which does not let you sleep. India is a country of 1.3 billion people is made of the soil where billions hopes and aspirations emerge but very few of them are transformed into reality. We all need to work collectively to make all our dreams become reality.

Be the change that you wish to see in the world – Mahatma Gandhi

If you have read any spiritual blogs or books in your life, or followed any spiritual teachers, it is likely at some point that you have heard this famous quote from Mahatma Gandhi.

But what does it really mean?

How can you *be* the change that you wish to see in the world?

The answer is simple, and yet most of us find the practice of it quite difficult. The answer I am talking about is Personal Responsibility.

We all know that there are many problems in the world. There are wars occurring right now that have killed millions of people. We have an enormous amount of starving children and displaced refugees in many countries; there are countless human rights crimes happening every day, right on our doorstep. It is overwhelming to think about how many things are unjust in the world.

And it is really quite simple as a society to detach from our responsibility to these things that are happening across the globe or in another country, or even just in another town from us. Because if it is not happening directly TO us as an individual, it may affect us, but we don't really think there is anything we can do about it.

But there is. We can all make a difference, every single one of us. We all have the capacity to *be* the change that we wish to see in the world. This does not mean that you must immediately set out on a vigilante path to stop all wars and end all famine across the globe, it would be foolish to even attempt that. No individual can solve the world's problems.

To 'be the change' you only need to live to the example in your own life that is the opposite of all the horror that I have mentioned here. Instead of putting your head in the sand and thinking there is nothing you can do, you can be proactive – and you can teach others to do the same.

Have courage to speak up against things that don't feel right to you. Take time to practice empathy and compassion, so you act from a place of forgiveness and love in your life, rather than from anger and judgement.

Create peace in your home by creating peace within yourself. Be kind to all of the people you come across by learning to be kind to yourself. Show love to your friends and family, and even strangers, by first showing love to yourself.

By taking Personal Responsibility for your impact upon the world you elicit, create and *become* change.

What does the quote “be the change that you wish to see in the world” mean to you? Share your ideas in the comments below.

Women Empowerment

Gender equality is, first and foremost, a human right. A woman is entitled to live in dignity and in freedom from want and from fear. Empowering women is also an indispensable tool for advancing development and reducing poverty. Empowered women contribute to the health and productivity of whole families and communities and to improved prospects for the next generation. The importance of gender equality is underscored by its inclusion as one of the eight Millennium Development Goals. Gender equality is acknowledged as being a key to achieving the other seven goals. Yet discrimination against women and girls - including gender-based violence, economic discrimination, reproductive health inequities, and harmful traditional practices - remains the most pervasive and persistent form of inequality. Women and girls bear enormous hardship during and after humanitarian emergencies, especially armed conflicts. There have been several organisations and institutions advocating for women, promoting legal and policy reforms and gender-sensitive data collection, and supporting projects that improve women's health and expand their choices in life. Despite many international agreements affirming their human rights, women are still much more likely than men to be poor and illiterate. They usually have less access than men to medical care, property ownership, credit, training and employment. They are far less likely than men to be politically active and far more likely to be victims of domestic violence.

The ability of women to control their own fertility is absolutely fundamental to women's empowerment and equality. When a woman can plan her family, she can plan the rest of her life.

When she is healthy, she can be more productive. And when her reproductive rights — including the right to decide the number, timing and spacing of her children, and to make decisions regarding reproduction free of discrimination, coercion and violence — are promoted and protected, she has freedom to participate more fully and equally in society. Gender equality implies a society in which women and men enjoy the same opportunities, outcomes, rights and obligations in all spheres of life. Equality between men and women exists when both sexes are able to share equally in the distribution of power and influence; have equal opportunities for financial independence through work or through setting up businesses; enjoy equal access to education and the opportunity to develop personal ambitions. A critical aspect of promoting gender equality is the empowerment of women, with a focus on identifying and redressing power imbalances and giving women more autonomy to manage their own lives. Women's empowerment is vital to sustainable development and the realization of human rights for all. Where women's status is low, family size tends to be large, which makes it more difficult for families to thrive.

Population and development and reproductive health programmes are more effective when they address the educational opportunities, status and empowerment of women. When women are empowered, whole families benefit, and these benefits often have ripple effects to future generations. The roles that men and women play in society are not biologically determined - they are socially determined, changing and changeable. Although they may be justified as being required by culture or religion, these roles vary widely by locality and change over time. Key issues and linkages:

- (1) **Reproductive health** : Women, for both physiological and social reasons, are more vulnerable than men to reproductive health problems. Reproductive health problems, including maternal mortality and morbidity, represent a major - but preventable - cause of death and disability for women in developing countries. Failure to provide information, services and conditions to help women protect their reproduction health therefore constitutes gender-based discrimination and a violation of women's rights to health and life.
- (2) **Stewardship of natural resources** : Women in developing nations are usually in charge of securing water, food and fuel and of overseeing family health and diet. Therefore, they tend to put into immediate practice whatever they learn about nutrition and preserving the environment and natural resources.

Economic empowerment : More women than men live in poverty. Economic disparities persist partly because much of the unpaid work within families and communities falls on the shoulders of women and because they face discrimination in the economic sphere. Educational empowerment: About two thirds of the illiterate adults in the world are female. Higher levels of women's education are strongly associated with both lower infant mortality and lower fertility, as well as with higher levels of education and economic opportunity for their children. Political empowerment: Social and legal institutions still do not guarantee women equality in basic legal and human rights, in access to or control of land or other resources, in employment and earning, and social and political participation. Laws against domestic violence are often not enforced on behalf of women. Experience has shown that addressing gender equality and women's empowerment requires strategic interventions at all levels of programming and policy-making. Women's Work and Economic Empowerment: In nearly every country, women work longer hours than men, but are usually paid less and are more likely to live in poverty. In subsistence economies, women spend much of the day performing tasks to maintain the household, such as carrying water and collecting fuel wood. In many countries women are also responsible for agricultural production and selling. Often they take on paid work or entrepreneurial enterprises as well. Unpaid domestic work – from food preparation to care giving – directly affects the health and overall well being and quality of life of children and other household members. The need for women's unpaid labour often increases with economic shocks, such as those associated with the AIDS pandemic or economic restructuring. Yet women's voices and lived experiences – whether as workers (paid and unpaid), citizens, or consumers – are still largely missing from debates on finance and development. Poor women do more unpaid work, work longer hours and may accept degrading working conditions during times of crisis, just to ensure that their families survive.

Intergenerational gender gaps: The differences in the work patterns of men and women, and the 'invisibility' of work that is not included in national accounts, lead to lower entitlements to women than to men. Women's lower access to resources and the lack of attention to gender in macroeconomic policy adds to the inequity, which, in turn, perpetuates gender gaps. For example, when girls reach adolescence they are typically expected to spend more time in household activities, while boys spend more time on farming or wage work. By the time girls and boys become adults; females generally work longer hours than males, have less experience in the labour force, earn less income and have less leisure, recreation or rest time. This has implications for investments in the next generation. If parents view daughters as less likely to take paid work or earn market wages, they may be less inclined to invest in their education, women's fastest route out of poverty. Empowering Women through Education: "Education is one of the most important means of empowering women with the knowledge, skills and self-confidence necessary to participate fully in the development process."

Global warming

What is global warming? Global warming is the average temperature of Earth has increases since 1950 until now the temperature continuing increasing. Global warming can also refers to climate change that causes an increase in the average of temperature. However global warming are causes by natural events and human that are believed to be contribute to increase in average temperatures.

Global warming is a serious issue and is not a single issue but a number of environmental issues. Global warming is a rise in the surface temperature of the earth that has changed various life forms on the earth. The issues that cause global warming are divided into two categories include "natural" and "human influences" of global warming.

The climate has continuously changing for centuries. The global warming happens because the natural rotation of the sun that changes the intensity of sunlight and moving closer to the earth.

Another cause of global warming is greenhouse gases. Greenhouse gases are carbon monoxide and sulphur dioxide it trap the solar heats rays and prevent it from escaping from the surface of the earth. This has cause the temperature of the earth increase.

Volcanic eruptions are another issue that causes global warming. For instance, a single volcanic eruption will release amount of carbon dioxide and ash to the atmosphere. Once carbon dioxide increase, the temperature of earth increase and greenhouse trap the solar radiations in the earth.

Finally, methane is another issue that causes global warming. Methane is also a greenhouse gas. Methane is more effective in trapping heat in the atmosphere that carbon dioxide by 20 times. Usually methane gas can release from many areas. For instance, it can be from cattle, landfill, natural gas, petroleum systems, coal mining, mobile explosion, or industrial waste process.

Human influence has been a very serious issue now because human do not take care the earth. Human that cause global warming are more than natural causes global warming. The earth has been changing for many years until now it is still changing because of modern lifestyle of human. Human activities include industrial production, burning fossil fuel, mining, cattle rearing or deforestation.

First issue is industrial revolution. Industrial have been using fossil fuels for power machines. Everything that we use is involved in fossil fuel. For example, when we buy a mobile phone, the process of making mobile phone have involve machines and machines uses fossil fuels, during the process carbon dioxide is releasing to the atmosphere. Besides industrial, transportation such as cars is also releasing carbon dioxide from exhaust.

Another issue is mining. During the process of mining, the methane will trap below the earth. Besides, rearing cattle will also cause methane because cattle released the form of manure. However, cattle is important because it make the latter equally responsible for the occurrence of global warming

Next is the most common issue that is deforestation. Deforestation is a human influence because human have been cutting down trees to produce papers, wood, build houses or more. If human

continuing deforestation, carbon dioxide will concentrate in the atmosphere because trees can absorb carbon dioxide from atmosphere. Besides, human also release carbon dioxide when breathe. Therefore the amounts of millions of people breath have release carbon dioxide to the atmosphere. If human continue deforestation, human breathing that release carbon dioxide will stay at the atmosphere.

The greenhouse gases will stay in the atmosphere for many years since hundreds years ago. However, the effect that global warming will cause on earth are extremely serious. There are many effects that will happen in the future if global warming continues. That includes polar ice caps melting, economic consequences, warmer waters and more hurricanes, spread of diseases and earthquake

First effect is polar ice caps melting. As the temperature increase, the ice at the North Pole will melt. Once the ice melt the first effect will be raise on sea levels because the melting glaciers become oceans. According to the National Snow and Ice Data Center “if the ice melted today the seas would rise about 230 feet”. It affects many low lying areas such as the Netherlands. In future, the Netherlands will be cover by water once the North Pole is melted. However, it is not going to happen so fast but the sea level will continue rise.

Another effect is the species loss of habitat. Species that include polar bears and tropical frogs will be extinct due to climate change. Besides, various birds will migrate to other places because animals are not like humans. They cannot adapt the habitat that changes their living or temperature.

Next effect is more hurricanes will occur and economic consequences still affect as well. Hurricane causes damage to houses and government need to spend billions of dollars in damage and people need places to stay or have been killed. Once a disaster happens many people have died and diseases happen. Diseases are more serious because it can spread to other people very fast and more people will get the disease and the disease maybe come more serious because of different weather.

Now there are solutions that we can stop global warming. However we human and governments need to move forward to implement the global warming solutions. To reduce global warming we can do to reduce the contribution of greenhouse gases to the atmosphere. Therefore, the solutions that we can reduce global warming are reducing gasoline, electricity and our activities that cause global warming.

To reduce gasoline mean we have a choice to choose a hybrid car that reduce using gasoline. Besides, petrol price are increasing. If a person everyday drives to work they need to pump petrol after 3 days and causes carbon dioxide. Another way to reduce gasoline is take public transport or carpool to work. It can help reduce carbon dioxide and save cost.

Another way to reduce global warming is recycle. Recycle can reduce garbage by reusing plastic bags, bottles, papers or glass. For instance, when we buy foods, we can use our own containers instead of plastic bags. Another example is after finish drinking the water from the bottle; we can reuse it or use our own bottle. If all this is being reuse, human can reduce deforestation and help save environment. Besides, turn off electricity if unused. It can save thousands of carbon dioxide and buy product that have energy saving because it saves cost and save environment.

Finally, human should stop open burning such as burning dry leafs or burning garbage. It will release carbon dioxide and toxic if burning garbage with plastic. Besides, government should reduce deforestation because the earth temperatures are increasing. Trees will help to improve the temperature on earth.

Overall of this assignment, I have understood that our earth is “sick”. We humans need to “heal” the earth. Global Warming have causes many problem for human but we human who make global warming happens. Many people have died because of disease or disaster. It also affects the economics of the country. However, we need to be reduce the global warming by using less gasoline, recycle and human should help to reduce global warming instead of making the earth temperature increased. Our generation should start taking care of the earth because in the next generation they will suffer if we do not do reduce global warming. Therefore, global warming is a serious issue now.

As a business student we are learning it because we need to understand the effect of climate change that will affect us when we have our business and we can start saving the earth.

Corruption In India

Corruption in the Indian society has prevailed from time immemorial in one form or the other. The basic inception of corruption started with our opportunistic leaders who have already done greater damage to our nation. People who work on right principles are unrecognized and considered to be foolish in the modern society. Corruption in India is a result of the connection between bureaucrats, politicians and criminals. Earlier, bribes were paid for getting wrong things done, but now bribe is paid for getting right things done at right time. Further, corruption has become something respectable in India, because respectable people are involved in it. Social corruption like less weighing of products, adulteration in edible items, and bribery of various kind have incessantly prevailed in the society.

In today's scenario, if a person wants a government job he has to pay lakhs of rupees to the higher officials irrespective of satisfying all the eligibility criteria. In every office one has either to give money to the employee concerned or arrange for some sources to get work done. There is adulteration and duplicate weighing of products in food and civil supplies department by unscrupulous workers who cheat the consumers by playing with the health and lives of the people. In the assessment of property tax the officers charge money even if the house is built properly according to the Government rules and regulations.

Corruption In India

Corruption is a global evil. Corruption in India is the main problem since Independence. Mostly underdeveloped and developing countries are greatly effected by corruption. Corruption is closely associated with bribery which means given or take profit for some illegal work. Corruption has progressively involved in every sphere of Indian society. Corruption is a cancer that is not restricted to any particular political party. It infects the whole system. An honest politician has become an oxymoron. In India, people with an honest image are very few. In India, There are a bunch of scams oftenly in the Indian administration i.e. Bofors scam, Hawala Case, Fodder Scam, Taj Corridor scam, Satyam Scam, Commonwealth games scandal etc. According to the Corruption Perception Index 2009 Report released by Transparency International, India's rank is 84th among 180 countries effected with corruption. The corruption methods also improve with the development of the nation.

There are many causes of corruption in India. Nexus between Bureaucrats, Politician and criminals is the main cause of corruption in every country. Lack of ethical qualities and morality among administrators and politicians, complete lack of public corruption, illiteracy among people, poor economic infrastructure – all these are corruption to tighten grip over the people. Complex laws and procedures to eliminate corruption discourage the people for taking steps against corruption. Corruption prevailed at large scale during election times and votes are bought with the help of bribery.

Corruption has a worst impact on our economy and could malign our image in international scenario. Best example of this is Commonwealth games scam. Commonwealth games is a global phenomena and recently exposed scam has maligned the image of India in the global scenario.

We will have to have planned measures to fight corruption. Bureaucracy should be made more citizen friendly, accountable and transparent. More and more courts should be opened for speedy justice. Lokpals and Vigilance Commissions should be more powerful and of independent nature so as to provide speedy justice. Other measures are - strict laws should be made; political interference should be minimized; power to make policies in public interest should be vested with independent commission; people should have a right to question the elected representatives and get answer; funding of elections should be banned and there should be State funding of election expenses for candidates and persons with criminal records should be denied to contest elections. More areas of public interest should be covered under Right to opposition against allowed Information, which will

empower the citizens to ask for more information. Stringent actions will be taken against corrupt officials. Immediate function which needs to be done is to literate the people.

Whistle blowing is an honourable technique against corruption, recently in news. Whistle blower is a person who raises a concern about wrong doing occurring in an organization. Whistle blower frequently faces reprisal from organization. Whistle blowing policy should be made mandatory with clear cut guidelines for prosecuting intimidation of or retaliation against complainant and an act for the protection of “Whistle blower” should be made.

The life and future of the nation is secure only when the nation is corruption free. Corruption is destruction and it cannot control unless citizen of country become an active partner to control it. Co-operation of the people to tackle this problem is must. Honest and dedicated persons in public life could be the most important instrument to tackle corruption. Priority should be given to make all public offices more people-friendly in reality. The fight against Corruption may well begin with simple acts of documentation. Media also can play a significant role to abolish the corruption by exposing the corruption. In last, for the development of the country, it is the duty of every citizen to make joint efforts to free the country from the clutches of this Narakasura- corruption.

Pollution

Pollution is a term which even kids are aware of these days. It has become so common that almost everyone acknowledges the fact that pollution is rising continuously. The term ‘pollution’ means the manifestation of any unsolicited foreign substance in something. When we talk about pollution on earth, we refer to the contamination that is happening of the natural resources by various pollutants. All this is mainly caused by human activities which harm the environment in ways more than one. Therefore, an urgent need has arisen to tackle this issue straightaway. That is to say, pollution is damaging our earth severely and we need to realize its effects and prevent this damage. In this essay on pollution, we will see what are the effects of pollution and how to reduce it.

Pollution affects the quality of life more than one can imagine. It works in mysterious ways, sometimes which cannot be seen by the naked eye. However, it is very much present in the environment. For instance, you might not be able to see the natural gases present in the air, but they are still there. Similarly, the pollutants which are messing up the air and increasing the levels of carbon dioxide is very dangerous for humans. Increased level of carbon dioxide will lead to global warming.

Further, the water is polluted in the name of industrial development, religious practices and more will cause a shortage of drinking water. Without water, human life is not possible. Moreover, the way waste is dumped on the land eventually ends up in the soil and turns toxic. If land pollution keeps on happening at this rate, we won’t have fertile soil to grow our crops on. Therefore, serious measures must be taken to reduce pollution to the core.

After learning the harmful effects of pollution, one must get on the task of preventing or reducing pollution as soon as possible. To reduce air pollution, people should take public transport or carpool to reduce vehicular smoke. While it may be hard, avoiding firecrackers at festivals and celebrations can also cut down on air and noise pollution. Above all, we must adopt the habit of recycling. All the used plastic ends up in the oceans and land, which pollutes them.

So, remember to not dispose of them off after use, rather reuse them as long as you can. We must also encourage everyone to plant more trees which will absorb the harmful gases and make the air cleaner. When talking on a bigger level, the government must limit the usage of fertilizers to maintain the soil’s fertility. In addition, industries must be banned from dumping their waste into oceans and rivers, causing water pollution.

To sum it up, all types of pollution is hazardous and comes with grave consequences. Everyone must take a step towards change ranging from individuals to the industries. As tackling this problem calls for a joint effort, so we must join hands now. Moreover, the innocent lives of animals are being

lost because of such human activities. So, all of us must take a stand and become a voice for the unheard in order to make this earth pollution-free.

3.1.1 Further Reading

- (1) Pal and Suri (English Grammar and Composition)
- (2) Wren & Martin (English Grammar and Composition)
- (3) Hari Mohan Prasad & Uma Rani Sinha
(Objective English for Competitive Examination)

